

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XXXVIII

No : 152

Ekim 1974

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 7 4

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
DİNÇOL, A. M. - YAKAR, J.: Nerik Şehrinin yeri hakkında (3 harita ve 4 resimle birlikte)	563
————— : The Theories on the Localization of Nerik Reconsidered (with 3 maps and 4 fig.)	573
TANER, SAADET : Kültepe Sikkeleri (1967-1973) (7 levha ile birlikte).....	583
GÜLENSOY, DR. TUNCER : Altan Topçı	597
KIEL, MACHIEL : Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace (with 13 fig.)	635
————— : Türkçe özeti.	655
YÜCEL, DOÇ. DR. YAŞAR : Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona dair Genel Gözlemler.....	657
Nekroloji :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Tahsin Öz (1887-1973) (4 resimle birlikte)	709
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Tahsin Öz Bibliyografyası.....	733
Bibliyografya :	
ORHONLU, CENGİZ : Uriel Heyd, <i>Studies in Ottoman Criminal Law</i> (Osmanlı Ceza Kanunu hakkında İncelemeler).....	751
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Salaville Sévérien ve Eugène Daleggio, <i>Karamanlidika, Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs III, 1866-1900</i> (<i>Karamanlidika, Yunan harfleri ile basılı Türkçe Kitapların açıklanmalı Bibliyografyası III. cilt 1866-1900</i>)	757
KARADENİZ, ŞADAN : İnalçık'ın "The Ottoman Empire: The Classical Age 1300 - 1600" adlı eserinin yankıları.....	767
————— : Kitaplardan Haber	771
Haberler :	
Prof. Dr. Kılıç Kökten'i Kaybettik.....	779
Kapaktaki Resim : Türk Tarih Kurumu'nun Kültepe Kazısında Ib katında bulunmuş M. Ö. XVIII. yüzyıla ait süzgeçli ibrik.	

B E L L E T E N

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU

Yazı işlerini yöneten sorumlu yönetmen : ULUĞ İĞDEMİR

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

Kapaktaki Resim : Türk Tarih Kurumu'nun Kültepe Kazısında Ib katında bulunmuş M. Ö. XVIII. yüzyıla ait süzgeçli ibrik.

Sur la couverture : Aiguière à filtre du XVIIIe siècle avant notre ère, découverte au niveau Ib des fouilles de Kültepe.

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XXXVIII — Tome : XXXVIII

Sayı : 149-152 — No. 149-152

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 7 4

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
AKTEPE, PROF. DR. MÜNİR: Atatürk'ün Sofya Ateşeliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alâkalı Bir Belge (1 fotokopi ile birlikte)	263
ATASOY, SÜMER: Aphrodisias Yöresindeki Tümülüsler (21 resimle birlikte)	351
————— : İngilizce özeti	358
ÇAMBEL, HALET: The Southeast Anatolian Prehistoric Project and its Significance for Culture History (18 resimle birlikte).....	361
DERİN, FAHRİ Ç.: Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi.....	379
DİNÇOL, A. M. - YAKAR, J.: Nerik Şehrinin yeri hakkında (3 harita ve 4 resimle birlikte)	563
————— : The Theories on the Localization of Nerik Reconsidered (with 3 maps and 4 fig.)	573
ERZEN, PROF. DR. AFİF: Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı (40 resimle birlikte)	191
GÜLENSOY, DR. TUNCER: Altan Topçî	597
İÖDEMİR, ULUĞ: İsmet İnönü (6 resimle birlikte)	35
————— : Ahmet Selâhattin Bey (1 resimle birlikte)	123
İNAN, PROF. DR. AFET: Bir Tarih Göçtü	31
————— : M. Kemal Atatürk Ankara Hukuk Mektebi'nin Öğretim Kurulu Fahrî Başkanı (1 fotokopi ile birlikte)	117
İNÖNÜ, İSMET: İstiklâl Savaşı ve Lozan (6 resimle birlikte)	1
JÄSCHKE, GOTTHARD: VI. Mehmed'in İngiltere'ye İkinci Anlaşma Teklifi	493
————— : Almanca özeti	497
KIEL, MACHIEL: Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace (with 13 fig.)	635
————— : Türkçe özeti.	655
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD: Gemlik Tümülüs Mezarı (21 resimle birlikte)	181
ÖZKAYA, DR. YÜCEL: XVIII nci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere göre Türkiye'nin İç Durumu (7 fotokopi ile birlikte).....	445
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: Lozan'da Türk Diplomasisi.....	41
TANER, SAADET: Kültepe Sikkeleri (1967-1973) (7 levha ile birlikte).....	583
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAİL HAKKI: Çapanoğulları (7 fotokopi ile birlikte)	215
YÜCEL, DOÇ. DR. YAŞAR: Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona dair Genel Gözlemler	657

Nekroloji :	Sayfa
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Tahsin Öz (1887-1973) (4 resimle birlikte).....	709
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Tahsin Öz Bibliyografyası.....	733
Çeviriler :	
KALDY-NAGY GY. (Türkçeye çeviren: KARADENİZ, ŞADAN) : Timar Sisteminin Macaristan'da Tarımsal Üretime Etkisi.....	499
Bibliyografya :	
FIRATLI, DR. NEZİH: Gülersoy, Çelik. <i>Köprü ve Galata</i>	299
KARADENİZ, ŞADAN: Kitaplardan haber	335
————— : Kitaplardan Haber	517
————— : İnalçık'ın "The Ottoman Empire : The Classical Age 1300-1600" adlı eserinin yankıları	767
————— : Kitaplardan Haber	771
MANSEL, ARIF MÜFİD: <i>Zur Griechischen Kunst. Hansjörg Bloesch zum 60. Geburtstag</i>	295
ORHONLU, CENGİZ: Uriel Heyd, <i>Studies in Ottoman Criminal Law</i> (Osmanlı Ceza Kanunu hakkında İncelemeler)	751
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: <i>Gli Studi sul Vicino in Italia dal 1921 al 1970 = İtalya'da 1921 senesinden 1970'e kadar Orta Doğu'ya dair yapılan araştırmalar</i>	317
————— : Salaville Sévérien ve Eugene Daleggio, <i>Karamanlidika, Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs III, 1866-1900 (Karamanlidika, Yunan harfleri ile basılan Türkçe Kitapların açıklama Bibliyografyası III. cilt 1866-1900)</i> ...	757
TANSEL, FEVZİYE: Ekrem Hakkı Ayverdi, <i>Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri-855-886 (1451-1481) C. III.</i>	509
TURAN, ŞERAFETTİN: 16. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi. Giriş ve Metin (1373-1512). Hazırlayan Şerif Baştaç	303
Haberler :	
Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri ve Sergisi	129
1973 yılının ilk yarısında Kitaplığımıza gelen kitap ve dergiler.....	131
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Uluslararası XVIII. Yüzyıl Mimarisi ve Vanvitelli'yi Anma Kongresi	347
Bir düzeltme	349
Türk Tarih Kurumu Genel Kurul Toplantısı.....	527
Türk Tarih Kurumu Kitap Sergisi	562
Mustafa Kemal Arıburnu'nda Sergisi	562
Prof. Dr. Semâvi Eyice Belçika Akademisine Üye Seçildi.....	562
Prof. Dr. Kılıç Kökten'i Kaybettik.....	779

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
AKTEPE, PROF. DR. MÜNİR: Les Relations d'Atatürk avec le Comité Union et Progrès jusqu'à sa nomination comme attaché militaire à Sofia.- Document y afférent (en turc; 1 photocopie)	263
ATASOY, SÜMER: Les Tumuli de la région d'Aphrodisias (en turc, avec 21 fig.)	351
——— : Résumé en anglais de l'article ci-dessus mentionné.....	358
ÇAMBEL, HALET: (en anglais) The Southeast Anatolian Prehistoric Project and its Significance for Culture History (18 fig.).....	361
DERİN, FAHRİ Ç.: Chronique de Tüfengçi-başı Ârif Efendi (en turc).....	379
DİNÇOL, A. M. - YAKAR, J.: Sur la Localisation de la Cité de Nerik (en turc; avec 3 cartes et 4 fig.).....	563
——— : The Theories on the Localisation of Nerik Reconsidered (with 3 maps and 4 fig.).....	573
ERZEN, PROF. DR. AFİF: Les Bronzes de Giyimli. - Les Fouilles de Giyimli (en turc; 40 fig.).....	191
GÜLENSOY, DR. TUNCER: Altan Topçi (en turc)	597
İĞDEMİR, ULUĞ: İsmet İnönü (en turc; avec 6 fig.)	35
——— : Ahmet Selâhattin Bey (en turc; avec 1 fig.).....	123
İNAN, PROF. DR. ÂFET: Une histoire vivante qui sombre (en turc).....	31
——— : M. Kemal Atatürk Président d'Honneur du Conseil d'Enseignement de l'Ecole de Droit d'Ankara (en turc; une photocopie)	117
İNÖNÜ, İSMET: La Guerre d'Indépendance et Lausanne (en turc; avec 6 fig.)	1
JÄSCHKE, GOTTHARD: La seconde proposition d'entente de Mehmet VI à l'Angleterre (en turc)	493
——— : Résumé en allemand de l'article ci-dessus mentionné	497
KIEL, MACHIEL: Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace (with 13 fig)	635
——— : Résumé en turc de l'article ci-dessus mentionné	655
MANSEL, ORD. PROF. ARİF MÜFİD: Le Tombeau - tumulus de Gemlik (en turc; 21 fig)	181
ÖZKAYA, DR. YÜCEL: Situation intérieure de la Turquie selon les "Adalet-name" promulgués au XVIII e siècle (en turc, 7 photocopies)	445
SONYEL, DR. SALAHİ R.: La Diplomatie turque à Lausanne (en turc)	41
TANER, SAADET: Monnaies de Kültepe 1967-1973 (7 planches; en turc).	583
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İSMAİL HAKKI: Les Çapanoğlu (en turc; 7 photocopies)	215
YÜCEL, DOĞ. DR. YAŞAR: Observations de portée générale sur la décentralisation dans l'Empire Ottoman (en turc).....	657

Nécrologie :	Page
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Tahsin Öz (1887-1973) (en turc; 4 fig.).....	709
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: Bibliographie Tahsin Öz (en turc).....	733
 Traductions :	
KALDY-NAGY GY.: (Trad. en turc: Karadeniz Şadan) : L'influence du Système du Timar sur la production agricole en Hongrie	499
 Bibliographie :	
FIRATLI, DR. NEZİH: Gülersoy, Çelik, <i>Köprü ve Galata</i>	299
KARADENİZ, ŞADAN: Parmi les Livres.....	335
——— : Parmi les Livres	517
——— : Retentissements de l'ouvrage de İnalçık: "The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600" (en turc).....	767
——— : Parmi les Livres	771
MANSEL, ARİF MÜFİD: <i>zur Griechischen Kunst. Hanajörg Bloesch zum 60. Geburtstag</i>	295
ORHONLU, CENGİZ: Uriel Heyd, <i>Studies in Ottoman Criminal Law</i>	751
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: <i>Gli Studi sul Vicino Oriente in Italia dal 1921 al 1970- Recherches faites en Italie de 1920 à 1970 sur le Moyen Orient</i>	317
——— : Salaville Sévérien et Eugène Daleggio, <i>Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs III, 1866-1900</i>	757
TANSEL, FEVZIYE: Ekrem Hakkı Ayverdi, <i>Osmanlı Mimarisinde Fatih devri (La période du Conquérant dans l'architecture ottomane)- 855-886 (1451-1481) V. III</i>	509
TURAN, ŞERAFETTİN: 16. <i>Asırda yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi, Giriş ve Metin (1373 - 1512)</i> . Hazırlayan Şerif Baştav	303
 Information :	
Séminaire et Exposition du cinquantenaire de la République	129
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire durant le premier semestre de 1973	131
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: Congrès international de l'Architecture du XVIIIe siècle, dédié à la mémoire de Vanvitelli	347
Une rectification	349
Assemblée Générale de la Société Turque d'Histoire	527
Exposition de Livres de la Société Turque d'Histoire	562
L'exposition : Mustapha Kemal à Arıburnu	562
Election du Prof. Dr. Semavi Eyice comme membre à l'Académie Royale de Belgique	562
La Mort du Professeur Dr. Kılıç Kökten (en turc)	779

BELLETEN

Cilt: XXXVIII

EKİM 1974

Sayı: 152

NERİK ŞEHRİNİN YERİ HAKKINDA

A. M. DİNÇOL

İstanbul Üniversitesi

J. YAKAR

Tel-Aviv Üniversitesi

1972 yılının Ağustos ve Eylül aylarında, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Önasya Dilleri ve Kültürleri Bölümü Başkanı Profesör Dr. U. Bahadır Alkım'ın idaresinde Türk Tarih Kurumu, Millî Eğitim Bakanlığı ve İstanbul Üniversitesi adına, Orta Karadeniz ve özellikle Bafra-Alaçam arasında yapılan arkeolojik yüzey araştırması sırasında, bu bölgenin batı ve güneyinde kalan kesimlerde de bir ön-araştırmaya gidilmesi kararlaştırıldı. Bunun amacı, ilerde yapılacak etraflı bir çalışmaya temel teşkil etmek üzere, bölgenin topografik yapısı ile eski çağlardaki iskânı hakkında genel bir bilgi edinmekti. Araştırma iki evrede gerçekleştirildi: 1) Samsun – Havza – Vezirköprü – Durağan arası ilk, 2) Durağan – Kargı – Osmancık – Gümüşhacıköy – Merzifon arası ise ikinci araştırma evresi kapsamına alındı. Yazımızın konusunu, bu ikinci evrenin sonuçları teşkil etmektedir. Gerek Samsun-Bafra ve Bafra-Alaçam arasında iki sezondan beri sürdürülmekte olan esas araştırma, gerek adı geçen ön-araştırmanın ilk kısmına ait buluntu ve sonuçlar Profesör Alkım tarafından ayrıca yayınlanacaktır. Ancak, şu kadarını belirtmemiz gerekmektedir ki, şimdiye kadar varlığı bilinen höyük, düz yerleşme ya da diğer kültürel faaliyet *locus*'larının sayısı, bu araştırmayla üç misli artmıştır. Toplanan yüzey malzemesinin henüz devam etmekte olan analizinin, pre-Hitit ve Hitit devirlerindeki Anadolu'da, sahil kültürüyle merkezî kültür arasındaki ilişkilerin aydınlatılmasına geniş ölçüde katkıda bulunacağını ümit etmekteyiz.

Araştırdığımız bölge (Harita 1), günümüze kadar çeşitli yazarlarca ya görülmemiş ya da türlü nedenlerle daha geniş çapta tutulan gezi programları içinde, anlaşıldığına göre, ikinci planda kalmış ve etraflı bir şekilde incelenememiştir (von der Osten 1936, Kökten 1952, Burney 1956). Arkeolojik belge yönünden bu kadar zayıf bir coğrafi mekân durumunda olmasına karşılık, filolojik araştırmalarda, aşağıda tekrar değineceğimiz gibi, buranın tarihi çağlarda önemli yerleşme merkezlerine sahip olduğu ileri sürülmektedir. Genel olarak, Karadeniz sahilinde ve bunun hinterlandının kapsadığı alanda, Hitit yazılı belgelerinden tanıdığımız üç ayrı politik veya idari bölge biriminin, *Kaşka*, *Pala* ve *Azzi-Hayaşa* ülkelerinin yer aldığı konusunda bütün araştırmacılar artık birleşmektedir. Ancak, bunların kesin yerleri hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan, *Kaşka* ülkesini kuzeyde Samsun'dan, güney-doğuda Malatya'ya kadar genişleten (Cornelius 1958: 1, 1958a: 246, 1959: 106), *Azzi-Hayaşa*'yı Kızılırmak ve Yeşilirmak mecraları arasına lokalize eden (Cornelius 1958: 2 vd., 1958a: 237 vd.) ve *Pala* memleketini Bayburt civarında arayan (Cornelius 1958a: 244) fikirler bir yana bırakılacak olursa, *Kaşka* ülkesinin, Merzifon-Amasya hattının kuzeyinde, Sinop-Ordu arasında bulunduğu, müsbet delillere dayanan herhangi bir itiraz veya şüphe yoktur (Goetze 1930: 24 vd., 1957: 92 ve dipnot 23, 1957a: harita; Garstang-Gurney 1959: harita 1). *Pala* ülkesi ise, bazı araştırmacılarca Anadolu yaylasının kuzeyine, antik *Paflagonya* tarafına (Goetze 1957a: 48, 1960: 45), başkalarına göre ise, Kızılırmak'ın yukarı kesimine, Hatti ülkesinin doğusuna yerleştirilmek istenmektedir (Garstang-Gurney 1959: 30 vd.). *Azzi-Hayaşa*'nın yeri hakkında ileri sürülen teorilerde bir uyuşma görülmekte ve bu ülke, yaklaşık olarak, Karasu ile Karadeniz sahili arasında kalan bölgede aranmaktadır (Goetze 1930: 24 vd., 1940: 25 vd., 40 vd.). Bu coğrafi konuma göre, yazımızın konusunu meydana getiren bölgenin *Hatti* ve *Kaşka* ülkeleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır (Harita 2). Şu halde burası, Hitit tarihi boyunca sürdüğü bilinen *Kaşka-Hitit* mücadelesine sahne olmuş olmalıdır. Gerçekten de, çeşitli Hitit krallarının devrinde yazılmış belgelerden elimize geçebilenlerde bulunan birçok şehir ismi, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, bu bölgede aranmakta ve bunların en önemlisini de *Nerik* şehri teşkil etmektedir. Bundan dolayı, bizim de araştırmamızın oriyantasyonundaki ağırlık merkezini, bu şehrin lokalizasyonu hakkında ileri sürülen teorilerin arkeolojik

verilerle doğrulanıp, doğrulanamayacağıının tesbiti meydana getirmiştir.

Bilindiği gibi, *Nerik* Şehri, Hitit'lerin büyük kült merkezlerinden biridir ve *Kaşka*-Hitit savaşlarında kaybedilmesi veya kazanılmasının her iki taraf için de önemli olduğu metinlerden anlaşılmaktadır (Hitit tarihinde *Nerik* ile ilgili olaylar ve belgeler için bk.: Haas 1970: 5-14). Bu sebepten, *Nerik*'in lokalizasyonu, gerek Hitit, gerek *Kaşka* politik tarihinin ve bunların hâkimiyet sahalarının daha iyi anlaşılmasını sağlayacak niteliktedir. Goetze (1957: 92-96), *Nerik* şehrinin *Hattuša*'nın kuzey-batısında, *Hakmiš* (= Amasya)'in kuzeyinde aranması gerektiğini ileri sürmektedir. Garstang ve Gurney (1959: harita 2) bunu *Hattuša*'nın kuşuçuğu, yaklaşık olarak 100-110 km. güneydoğusunda, Kanak Su'nun kuzeye uzanan kolu üzerinde lokalize etmek fikrindedirler. Ancak, bu fikirlerin hatalı olduğu, gene Goetze (1960: 46) tarafından ispatlanmıştır. Güterbock (1961: 92-97) ise, daha önce bu yazarlarca değerlendirilmeyen bir Hitit belgesine (KUB XXXVI 89) dayanarak, *Nerik*'in yerini daha kesin bir şekilde tesbite çalışmıştır. Bu metnin arka yüzünün 12-14. satırları arasında şöyle bir ifade bulunmaktadır:

- 12 ^{1D} Maraššantaš-wa annallaza : ipattarmayan aršaš
 13 ^DU-aš-ma-war-an wahnut nu-war-an ^DUTU-i ^DLIM-an
 aršanut ^{URU}Nerik-war-an
 14 maninkuwan aršanut

Bu pasajın tercümesi şu şekilde yapılabilir:

- 12 *Maraššanta* Nehri eskiden başka bir yönde (: *ipattarmayan*) akardı.
 13 Fakat Fırtına Tanrısı onu çevirdi ve onu Tanrıların Güneş Tanrısı'na (^DUTU-i DINGIR^{LIM}-an) doğru akıttı. Onu *Nerik* şehrine
 14 yakın akıttı.

Bu parçadan çıkan kesin ve önemli bir sonuç, *Nerik* şehrinin *Maraššanta*, yani Kızılırmak kenarında veya yakınında bulunduğudır. Şehrin dinî önemini mübalağalı bir şekilde belirtmek için, bu coğrafi konumun semavî bir istekle açıklanmaya çalışıldığı belli olmaktadır. Güterbock ise, bu ifadeyi etiyolojik bir mythos olarak kabul etmekte ve bunun, Kızılırmak'ın gerçek bir yön değiştirmesine işaret ettiğine inanmaktadır. Ona göre, bu yüzden *Nerik*, Kızılırmak'ın yaptığı

keskin bir dirsek yakınında bulunmalıdır. Bu dirseğin hangi yönde olduğu da metinde anlatılmıştır: Fırtına Tanrısı nehri Güneş Tanrısı'na doğru çevirmiştir ki, bu genellikle doğu (Güterbock aksi ihtimali de hesaba katmaktadır) anlamına gelir. (Bu cümle için krş. Haas 1970: 170). Nehrin bu dönüşten evvel hangi yönde aktığı ise :*ipattarmayan gloss*'unda saklıdır. Buna benzer bir kelime (-pp- ile yazılan) KUB XXXV 45 ii 22 ve 48 ii 15 (=Otten 1953: 46 ve 49; Laroche 1959: 146, 147)'deki *kuiš-an šahhaniššatta kuiš-an ippatarišatta* cümlesinde geçmektedir. Laroche, Luv dili lügâtinde (1959: 52) kelimesinin anlamını vermemekle beraber, aynı kitabın arkasına eklediği metin tercümelerinde (1959: 146), herhalde *šahha-* “kirletmek” (Laroche 1959: 83) verb'i ile birlikte bulunduğu için, bu pasajı “celui qui l'a sali, celui qui l'a souillé” (onu kim kirletirse, onu kim pisletirse) şeklinde çevirmektedir. Laroche, gene aynı yerde (1959: 52) *ipatarma* adverb'inin anlamı hakkında birşey söylememekte; fakat daha önce yayınlamış olduğu başka bir yazısında (1956: 423) bunun, ^DUTU-*i* DINGIR^{LIM} gibi, ana yönlerden birini belirttiğine işaret etmektedir. Bundan anlaşılacağı üzere, Laroche bu iki kelime arasındaki anlam farkını kabul etmektedir. Buna mukabil Güterbock, yazılışlarındaki ufak farka rağmen, bu kelimelerin eş menşeli olduğunu düşünmekte ve anlamlarını bağdaştırmaya çalışmaktadır (1961: 93 dipnot 42). Eğer *ipattarmayan*, ^DUTU-*i* D^{LIM}'in karşıtı olarak “batı” anlamına gelirse ve *kuiš-an ippatarišatta phras*'ı “onu kim kirletirse” şeklinde çevrilebiliyorsa, *ipatar-* kökünün orjinal manâsının “aşağı” olduğu düşünülebilecektir. Bu durumda, güneşin batışı veya yön olarak “günbatısı” ile “kirletmek” fiilindeki aşağılatıcı anlam bağdaşmış olacaktır. Ancak, Güterbock da, bu teklifine rağmen, kelimeyi *astray* “yolundan sapmış, başıboş” şeklinde çevirmektedir (Haas 1970: 153'te, herhangi bir yorumda bulunmaksızın bu kelimeyi “değişik, başka” olarak tercüme etmektedir). Bu *gloss*'un tam anlamının bilinmesi, *Nerik* şehrinin yerinin tâyininde büyük önem taşımaya rağmen, Güterbock bunun, *Nerik*'in Kızılırmak üzerindeki bir dirsek kenarında bulunduğu gerçeğini değiştirmeyeceğini söylemekte ve adı geçen nehirde en dikkati çeken dönüşün Kargı yakınında bulunduğuna işaret etmektedir. Yazar aynı makalede (Güterbock 1961), daha sonra, KUB V 1 ve KUB XXII 25'teki metinleri ele alarak, *Nerik* şehri etrafındaki yerleşme yerlerini, dağ ve nehirleri gözden geçirmekte ve *Nerik*'in, etekleri üzerinde bulunduğu anlaşılan *Haħarwa* Dağını,

Kargı yakınındaki Adadağı ile identifiye etmektedir. Güterbock'un, aslında çok mantıklı bir temele dayanan bu teklifleri, diğer araştırmacılar tarafından da kabul edilmiş (von Schuler 1965: 19 dipnot 6; Haas 1970: 5), bunlar kesin dayanak noktaları addedilerek, *Nerik*'e komşu diğer yerleşmelerin de yaklaşık lokalizasyonları yapılmışa çalışılmıştır (ten Cate 1967: 44-61 ve harita II).

Araştırdığımız bölge, yukarda da belirttiğimiz gibi, adı geçen etüdlere göre, birçok önemli yerleşmeyi barındıran bir mekân olarak ortaya çıkmaktadır.

Gezimizin çıkış noktası olan Durağan'dan ayrıldıktan sonra, yol önceleri Gökırmak kıyısını takib eder. Güneye inildikçe, arazinin daraldığı ve yolun engebeler arasında sıkışmağa başladığı görülür. Edilli-Alpaşalı-İnayetli-Korucuk-Arın-Zeyve-Akbelen üzerinden geçildikten sonra, Kızılırmak'ın batı kıyısına varan yol, Kargı'ya kadar nehir kıyısından ayrılmaz. Vâdinin yamaçları, dimdik nehre inmektedir. Nehir yatağının her iki yanında, su seviyesinden en fazla 150 cm. yüksekliğinde, alüvyal oluşum gösteren ovalar bulunmakla beraber, bunlar da yer yer kaybolmakta ve nehir, geçit vermez bir şekilde, sert kayalıklar arasından akmaktadır. Bugünkü karayolu, Ilgaz Dağları'nın batı yamaçları kesilerek yapılmış, sun'î bir yol durumundadır. Yol boyunca, bir yerleşmeye delâlet edebilecek hiçbir kalıntıya raslamak mümkün olamamıştır. Sadece Durağan'ın hemen güneyinde, Edilli Mahallesi'nin yaklaşık olarak 400 m. güney-doğusunda ve Edilli ile Alpaşalı arasında olmak üzere iki tumulus tesbit edilebilmiştir. Kargı ve civarı ise, kuzey ve güneyden araştırılmış, dolayısıyla Adadağı'nın yamaçları görülmüş, ayrıca Köprübaşı - Kâmilavlağı üzerinden Karaağaç Dağı'nın eteklerine kadar gidilerek, bölge mümkün olduğu kadar etraflı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Taranan Köprübaşı-Kargı-Osmancık üçgeni içinde yalnız bir tek höyük bulunabilmiştir. Cintepe (=Cintepe III - diğer ikisi için bk. Profesör Alkım'ın ilerdeki yayını) adıyla bilinen bu höyük, Kargı'nın 10 km. batısında, Kargı-Osmancık karayolunun üzerindeki Yeşilköy'ün (eski adı Runkuş) takriben 1.5 km. güneyinde, Devrez Çayı ile Kızılırmak'ın birleştiği noktanın 400 m. kadar kuzeyinde bulunmaktadır. Adadağ, höyüğün güneyine; Köseadağ ise, kuzey-batısına düşmektedir. Eski Hacıhamza yolu kenarında bulunan höyüğün üzerinden hem Kargı, hem de Kızılırmak'ın keskin dirseği görülebilmektedir. Ilgaz Dağları,

tepenin yaklaşık olarak 1.5 km. kuzeyinde kalmaktadır (Harita 1). Kuzey ve batısında yer yer tabii kaya formasyonları görülen höyük, ca. 5 m. yüksekliğinde ve elips biçimindedir. Üzerinde herhangi bir mimari kalıntı mevcut değildir. Yüzeyde keramik parçaları çok olmayıp, tarafımızdan toplanan malzemenin çoğu, eteklerde ve tepede defineciler tarafından kazılmış çukurlarda ele geçirilmiştir (Şekil 1, 2, 3).

Toplanan keramik, Eski Bronz I ve II-III devrelerine tarihlenebilecek niteliklere sahiptir. Cintepe EB I malzemesini iki kısma ayırmak mümkündür: 1 - Siyah renkli ve kötü perdahlı çanak-çömlek, 2 - Kahverengi ve perdahsız parçalar. İlk gruba giren malzeme, iyi pişmemiş olup, cidarlarının orta kısımları kırmızı ya da kızıl kahverengidir. Hamurları saman ve iri taş katkılıdır. Bunları iki alt gruba bölmek gerekmektedir: a - *Pithoi* veya kaba mutfak kabı parçaları; b - İnce cidarlı çanak-çömleğe ait örnekler. İnce cidarlıların ağız kenarlarında ve/veya omuzlarında, kötü fırınlanmadan dolayı meydana gelmiş, bej veya kahverengi lekeler bulunmaktadır. Bu tip çanak-çömlek, aslında Eski Bronz Çağı'nın ilk evresine tarihlenen, fakat eski terimle Alişar kalkolitik keramiği denilen türe çok benzemektedir. Buna, Samsun civarında sık ve bol olarak rastlanmaktadır. Kahverengi ve perdahsız keramik ise, birinci gruba nazaran daha kötü bir işçilik göstermekte olup, saman katkılıdır ve yüzeylerinde, gene kötü pişirilmeden ötürü, yer yer renk değişiklikleri görülmektedir. Eski Bronz Çağı'nın II ve III. evrelerine tarihlediğimiz parçalara gelince; bunlar, önceki grup gibi elde yapılmış olup, yüzey işlenmesi yönünden daha gelişmiş ve oldukça iyi bir şekilde perhahlanmışlardır. Bu parçaların hamurunda katkı malzemesi olarak ince kum kullanılmıştır; hamurlarının kendi de yüzeyleri gibi kırmızı renktedir (Şekil 4).

Araştırdığımız sahanın devamı olan Osmancık-Gümüşhacıköy arasında herhangi bir yerleşme yeri tesbit edemedik. Ancak, bu kesimde karayolundan içrelelere fazla girmediğimizi de belirtmek isteriz. Sadece, Gümüş nahiyesi ile güneyde Hamamözü'nü birleştiren yol üzerinde, Kışla Mevkii olarak bilinen yerde, yoldan 300 m. kadar güneyde, muhtemelen tabii bir kaya üstüne kurulmuş, yaklaşık olarak 25 m. yükseklikteki basit bir köy yerleşmesine rastladık. Buradaki keramik, en erken Frig devresine tarihlenebilecek özellikler göstermekteydi. Yeri itibarıyla bu höyüğün İç Anadolu'yu Karadeniz

kıyısına bağlayan ikinci derecedeki tabii yollardan biri üzerinde bulunduğuna işaret etmek gerekir (Harita 1). Hacıköy'e yaklaşırken, yol tekrar nehir vâdisine girmekte ve buraya ca. 19 km. kala sarp bir geçit içinde ilerlemektedir. Bu durum 3 km. kadar sürmektedir. Gümüşhacıköy ile araştırma sınırlarımızı teşkil eden Merzifon arasında da arkeolojik bir kalıntıya tesadüf edilememiştir.

Görüldüğü üzere, *Nerik* ve onunla ilgili diğer şehirlerin lokalize edilmek istendiği bu bölge, topografik durumu ve arkeolojik verileriyle bu teorileri desteklememektedir. Cintepe III dışında, Kargı-Durağan-Osmancık arasındaki üçgen içinde hiç bir eski kültürel aktivite *locus*'u bulunamamıştır. *Haħarwa* Dağı ile eşitlenmek istenen Adadağ üzerinde ve eteklerinde ise, ne *Nerik*'in ne de başka şehirlerin kalıntularına rastlamak mümkün değildir. Şu halde, filolojik kaynaklara dayanılarak *Nerik* şehrinin yeri hakkında ileri sürülen teorilerin, araştırmamız sonucu elde edilen arkeolojik *data*'nın ışığı altında yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bunun için de, *Nerik*'in lokalizasyonu yönünden elimizdeki en iyi ve güvenilir bilgi kaynağı olan KUB XXXVI 89 ay 12-14'te bulunan metnin, adı geçen şehrin Kargı'da bulunmadığı açısından yeniden yorumlanması, kaçınılmaz bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Böyle bir yorum, aşağıdaki ihtimaller üzerinde durulması gerektiğini ortaya koymaktadır:

1 — Bu metnin, *Maraşanta* Nehri'nin muhakkak yön değiştirdiği şeklinde anlaşılması bir mecburiyet değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, metnin yazarı, *Nerik* şehrinin bu nehre olan yakınlığını, şehrin dinî önemini abartmak maksadı ile, bir *mythos*'tan yararlanarak açıklamak istemiş olabilir.

2 — Nehrin yaptığı ufak bir kıvrım veya önemsiz bir yatak değiştirme de mübalağalı bir biçimde anlatılabilir.

3 — Nehrin keskin bir dirsek yaptığı kabul edilse bile, *Nerik*'in mutlaka bu dirsek kenarında bulunduğuna dair metinde herhangi bir delil mevcut değildir; şehir bu dirsek ile nehrin denize döküldüğü ağız kısmı arasında bir yerde olabilir.

4 — *:ipattarmayan gloss*'unu ihtiva eden cümle, Kızılırmak'ın 'eski-den' batıya değil de, herhangi başka bir yönde aktığını ifade etmek için kullanılmış ise, o halde, nehrin Durağan yakınında kuzeybatıdan doğuya yaptığı sert dönemeç de hesaba katılmalıdır.

Bu ihtimallerin yanısıra, diğer yazılı belgeleri de yeniden gözden geçirmek lâzım gelmektedir. KUB V 1'den öğrendiğimize göre, *Nerik* civarında ve *Haḫarwa* Dağı eteklerinde *Ḥanḫana*, *Tanzilia*, *Ziḫhana*, *Astigurka*, *Talmaliya*, *Iupapaena* (Güterbock 1961: 94) gibi, birçok yerleşme yeri bulunmaktadır. Bu, *Nerik*'in sık iskân edilmiş bir bölgede bulunduğunu açıkça göstermektedir. Hitit kaynakları sık sık, bir kısmı her halde kendileriyle mücadele halinde olan, bir kısmı ise "barış" durumunda bulunan "*Haḫarwa* Dağı ahalisi"nden bahsetmektedir. Böyle birbirine zıt politik görüşlere sahip gruplara ayrılabilir kadar geniş bir nüfus kitlesinin oldukça küçük bir dağın tepelerinde barınamayacağını Güterbock da kabul etmekte ve bu sebeple, *Haḫarwa* Dağı'nın tek bir dağın adı olmayıp, bir dağ silsilesini işaret ettiğini öne sürmektedir (1961: 94). Şu hale nazaran, Adadağ'ın silsile olmaması ve üzerinde iskân kalıntısı bulunmaması sebebiyle, *Haḫarwa* ile burayı eşitlemek, uygun görünmemektedir. Yukarıda isimlerini saydığımız bütün iskân yerlerinin düz yerleşmeler olduğu kabul edilse dahi, bunların hepsinin, arkalarında hiç bir iz bırakmadan ortadan silinmiş olduklarına inanmak, mantık dışı bir görüş olur. Bu bakımdan, *Nerik* şehrini bu bölgede arayan teoriler ile arazi şartları ve arkeolojik bulgular, birbirlerini naksetmektedir. Aynı coğrafi sınırlar içerisindeki diğer yerleşmelerin lokalizasyonuna gelince; ten Cate (1967: 57 harita II), yazılı belgelerden çıkardığı sonuçlara dayanarak, Devres Çay (klasik *Blaëne*) ile *Pala*'yı, Gökırmak (*Amnias*) ile *Dahara* nehrini (ayrıca bk. Güterbock 1961: 95), Ilgaz Dağı (*Olgassys*) ile *Kaşu* Dağı'nı eşitlemekte, *Elluriya* Dağı'nı Gökırmak güneyindeki Elekdağı yakınında, *Ziḫhana*, *Şapidduwa*, *Aḫulišša* ve *Tummana* şehir ve kasabalarını adı geçen iki ırmak arasında aramakta, ayrıca *Timmuḫala*'yı Vezirköprü, *Durmitta*'yı Havza civarına ve *Tapapanuwa*'yı da Boyabat-Durağan arasına yerleştirmek istemektedir (Harita 3). Bütün bu lokalizasyon denemeleri, adı geçen yerlerin birbiriyle olan ilişkisine dayanılarak ve *Nerik* şehrinin kesinmiş gibi kabul edilen yeri kilit noktası olarak kullanılarak yapılmaktadır. Ne var ki, coğrafi durumun uygunsuzluğu kadar, tarihî olaylar da bu teorileri doğrular mahiyette değildir. Adlarını saydığımız bütün bu yerleşmeler, ki hepsi de *Nerik*'in etrafını sarar bir görünüm vermektedir (Harita 3), sadece *Nerik* hariç, *Muršiliš*'in kuzey-batı seferinde Hitit orduları tarafından fethedilmiştir. Civardaki bütün şehirler Hitit hâkimiyetini kabule mecbur bırakılmışken, bu seferin esas amacı olan *Nerik* şehrinin, nasıl

olup da hiç zarar görmeden kaldığı, kolay anlaşılır bir husus değildir (von Schuler 1965: 57'de bu noktaya dolaylı olarak temas etmektedir). *Mursiliş II.*, annallerinde (KUB XIX 37 iii 1 ff) *Nerik* civarında yaptığı askerî harekâtı anlatmakta; fakat, *Nerik* şehrinin kendisinden bahsetmemektedir. *Tudhaliyaş IV.* (KUB XXXI 14, ayrıca bkz. Haas 1970: 8 dipnot 5) ve *Hattusiliş III.* (KUB XXI 8 ii 1, ayrıca bkz. Haas 1970: 9, 10 dipnotlar 1 ve 2)'ün belgelerinden öğrendiğimize göre, *Mursiliş* ve *Muwattaliş*, seferleri sırasında *Nerik* etrafındaki tarlaları tahrib etmişler; fakat, şehir halkına hiç zarar vermemişlerdir. Bu ifadelerin doğruluk derecesi şüphelidir: komşu bölgeleri ele geçirdikten sonra –hem de kısa fasilalarla birkaç kere–, bu kadar önemli bir kült merkezini düşmana terketmek düşünülemez. Muhtemelen, *Hattusiliş III.* ve *Tudhaliyaş IV.* ancak *Nerik* önlere kadar gelebilen, fakat başarılı olamayan atalarını onore etmek istemişlerdir. Bazı yazılara, meselâ Haas'a göre (1970: 11 dipnot 1), şehir halkı dağlara kaçtığından, adı geçen krallar kendilerine zarar verememişlerdir. Ancak, askerî açıdan düşünülürse, kabul edilmek gerekir ki, ahali tarafından terkedilmiş bir şehri hâkimiyet altına alabilmek, meskûn bir yeri ele geçirmekten çok daha kolaydır.

Şimdiye kadar, *Nerik*'in lokalizasyonu hakkında ileri sürülmüş olan tekliflerin isabetsizliğini göstermeğe çalıştık. Şimdi, daha uygun lokalizasyon ihtimalleri üzerinde durmak istiyoruz. Bu şehrin bulunduğu mevkiin, buraya kadarki tartışmamızın neticesine göre, aşağıdaki şartları haiz olması gerekmektedir:

1 — *Nerik* şehri (ve bölgesi), *Mursiliş II.*'in seferleri sırasında Hitit kuvvetlerinin erişemediği bir kesimde olmalıdır;

2 — Şehir, *Maraşsanta* Nehri yakınında kurulmuş bulunmalıdır;

3 — *Nerik*, dağlık veya hiç olmazsa engebeli bir arazi üzerinde yer almış olmalıdır;

4 — Bu arazi, sık iskân edilmiş olmalıdır. Bu şartlar, bizi, *Nerik*'in Boyabat-Durağan-Vezirköprü hattının kuzeyinde, Kızılırmak ile İsfendiyar Sıradağları'nın batıya uzanan uçları arasında aranması gereğine inandırmaktadır. Bu bölge, derin vadilerle kesilmiş olup, keskin engebelere sahiptir. Esas araştırma sırasında burada tesbit ettiğimiz höyükler, bölgedeki iskânın ne derece sık olduğuna işaret etmektedir. Gerçekten de, Kızılırmak'ın her iki kıyısındaki tepeler üzerinde, Bafra ile Vezirköprü'nün kuzeyi arasındaki mıntıkada,

bazıları tahkimatlı büyük şehir karakteri gösteren, yirmi kadar yerleşme merkezi bulunmaktadır. Bunların hemen hepsi, II. binyılın ilk ve ikinci yarılarna has keramik biçimleri vermektedir. Bu merkezlerden hangisinin *Nerik* şehri olduğunu tayin edebilmek oldukça güç bir meseledir. Bu problemin halli için, şehrin yeri hakkında daha çok bilgiye ihtiyacımız vardır. Boğazköy arşivlerinden ileride çıkabilecek diğer yazılı belgeler, bu soruna ışık tutabilecektir. Ancak, *Nerik*'in bu teklif ettiğimiz bölgede bulunduğu kabul edilirse, şehrin, *Dağara* ve *Tapaşanuwa* kısa fasıllarla iki defa Hitit orduları eline geçtiği halde, *Murşiliş II.*'nin seferleri sırasında neden fetholunamadığı kolayca anlaşılabilir. Şehrin, eski teorilere göre daha kuzeyindeki bu muhtemel lokasyonu, bu dinî yönden çok önemli olan merkezin *Kaska*'ların hâkimiyetine geçiş sebebini izah edebilmektedir. Bu bölge, Orta Anadolu'ya tabii iki yolla bağlıdır: Bu yollardan birincisi, modern karayolunun istikametini takib ederek, Çorum-Merzifon-Havza-Kavak-Samsun üzerinden geçmekte, ikincisi ise Çorum-Merzifon-Havza-Vezirköprü-Oymaağaç (bu, üzerinde sur kalıntıları ve bir potern bulunan höyüktür) – Alaçam yönünde uzanmaktadır. Kuzey bölgelerinin kapısı durumunda olan Vezirköprü ele geçirilmeden, Merkezî Anadolu'dan Orta Karadeniz Bölgesi'ne askerî seferler düzenlemek imkânsız görünmektedir. Bundan dolayıdır ki, aslında Hitit ülkesinin kuzey uzantısı olan bu bölge, Hitit İmparatorluğu'nun askerî gücünün azaldığı bir devrede *Kaska* hâkimiyeti altına girmiştir.

THE THEORIES ON THE LOCALIZATION OF *NERIK* RECONSIDERED

A. M. DINÇOL

University of Istanbul

J. YAKAR

Tel-Aviv University

During the archaeological survey carried out in 1972 in the Middle Black Sea Region by a team directed by Professor Dr. U. B. Alkım, Chairman of the Department of the Ancient Near Eastern Languages and Cultures of the Faculty of Letters of the University of Istanbul under the auspices of the Turkish Historical Association, the Ministry of National Education and the University of Istanbul, it was decided to send a preliminary expedition party to the southern and western neighbouring sectors of the region. The purpose of this expedition was to gain a general idea about the topographic structure and the intensity of the ancient settlements or other cultural activity *loci* of the region, upon which the later investigations would be based. This survey was realised in two phases: the first covers the area between Samsun-Havza-Vezirköprü-Durağan, the second Durağan-Kargı-Osmancık-Gümüşhacıköy-Merzifon. We have carried out the second part. The results and finds of the main survey between Samsun-Bafra and Bafra-Alaçam and the first step of this investigation will be published by Professor Alkım. But, we would like to announce that the amount of the known mounds has been threefolded. It is hoped that the collected material will clarify the interrelations of the central and coastal cultures in the pre-Hittite and Hittite Anatolia.

The region we investigated (Map 1) has either not been visited or has been neglected in more general and wide-scooped research programmes by the previous authors (von der Osten 1936, Kökten 1952, Burney 1956). None of them mention any finds from this area. Although very poor from archaeological data, this area became the subject of many philological studies. It is claimed that the region was full of important settlements in the prehistoric and historic ages. We know in general, as far as the Hittite written sources inform us, that there existed three different political or administrative units on the Black Sea

coast and in its hinterland. These are the lands of *Kaška*, *Pala*, and *Azzi-Hayaša*. Though their existence at the Black Sea coast is generally agreed upon, there are diverse views on their exact localizations. There are no objections based upon logical argumentation against the localization of the *Kaška* Land north of Merzifon-Amasya line and between Sinop and Ordu (Goetze 1930: 24 f, 1957: 92 fnt. 23, 1957a: map: Garstang-Gurney 1959: map 1), if we leave aside the theories of Cornelius who extends the Kaškean land from Samsun to Malatya in the south-east (1958: 1, 1958a: 246, 1959: 106), and localizes *Pala* around Bayburt (1958a: 244), and *Azzi-Hayaša* between the lower courses of Kızılırmak and Yeşilirmak (1958: 2, 1958a: 237). *Pala* lied, for some authors, north of the Anatolian plateau around *Paphlagonia* (Goetze 1957a: 48, 1960: 45), and for some others near the upper course of Kızılırmak east of the *Hatti* Land (Garstang-Gurney 1959: 30 f.) There is a general agreement between the theories on the localization of *Azzi-Hayaša*. It is sought approximately between Karasu and the Black Sea (Goetze 1930: 24 f, 1940: 25 f, 40 f). According to this geographical setting, the area which is the subject of this paper, seems to lie between the *Hatti* and the *Kaška* Lands (Map. 2). This means, that this region was the scene of the *Hatti - Kaška* struggle which lasted throughout the Hittite political history. In fact, as explained above, many place names which occur in the documents of various Hittite kings are being sought in this region, and the most important of these toponyms is the holy city of *Nerik*. Therefore, the centre of gravity in the orientation of our investigation constitutes the determination of the fact whether or not the archaeological and topographical evidences verify the theories on the localization of *Nerik*.

As it is known, *Nerik* was one of the greatest cult centres of the Hittites, the loss or gain of which during the *Kaška - Hittite* struggle was very important for both sides. Therefore, the localization of *Nerik* would contribute to the understanding of the Hittite as well as of the Kaškean political history and historical geography (for documents and events relating to *Nerik*, see Haas 1970: 5-14). Goetze (1957: 92-96) had pointed out that *Nerik* is to be sought in the area north-west of *Hattušaš* and north of *Hakmiš*=Amasya. Garstang and Gurney (1959: map 2) were inclined to localize *Nerik* 100 km as the crow flies south-east of *Hattušaš* on the northern branch of Kanaksu. The defectiveness of this idea was shown by Goetze (1960: 46). Güterbock

(1961: 92), depending on a Hittite document (KUB XXXVI 89) which was not evaluated previously, tried a more precise localization of the city. On the reverse side of this fragment we read (lines 12-14):

- 12 ^DMaraššantaš-wa annallaza :ipattarmayan aršaš
 13 ^DU-aš-ma-war-an waḥnut nu-war-an ^DUTU-i ^DLIM-an
 aršanut ^{URU}Nerik-war-an
 14 manikuwan aršanut

We translate this passage:

- 12 The river *Maraššanta* previously flew in another (:ipattarmayan) course
 13 But the Weather God turned him and let him flow to the Sun God of the Gods (^DUTU-i ^DLIM-an). He let him flow
 14 near the city of *Nerik*.

An important and certain fact, which can be extracted from this fragment, is that *Nerik* was situated on or near the river *Maraššanta* alias Kızılırmak. It is evident that this geographical fact is tried to be explained by a divine command, apparently to exaggerate the religious significance of the city. Güterbock accepts the expression of this passage as an aethiological mythos, and believes that it explains a turn of the course of Kızılırmak. He claims that *Nerik* has to be near a sharp bend on the course of Kızılırmak. A hint about the direction of this bend is also given in the text: the Weather God turned the river towards the Sun God. Sun generally means East (Güterbock also considers the opposite). But, in what direction the river flew previously, is concealed in the meaning of the gloss :ipattarmayan. A similar word (note the single and double -p-) occurs in KUB XXXV 45 ii 22 and 48, ii 15 (=Ottén 1953: 46 and 49; Laroche 1959: 146-7) in the phrase *kuiš-an šahḫaniššatta kuiš-an ippatarišatta*. Laroche, though he does not give the meaning of the word in his dictionary of the Luwian language (1959: 52), renders this phrase as “celui qui l’a sali, celui qui l’a souillé” in the translations of the fragments which he added to the same book (1959: 146). The reason of his above translation is probably due to the co-existence of the word *šahḫa-* “to soil” (1959: 53). For the adverb *ipatarma* he does not give any meaning in his dictionary, but, in a previous article (1956: 423) he claims that this word designates one of the cardinal directions like ^DUTU-i ^DLIM. It seems that Laroche accepts the difference in the meanings of these words. Güter-

bock, on the contrary, thinks that *ipattarmayan* and *ippatarišatta* are of the same origin in spite of the single and double -p- and tries to reconcile their meanings (1961: 93 fnt. 42). If *ipattarmayan* meant "west" in contrast to ^DUTU-i DINGIR^{LIM}, and if the phrase *kuiš-an ippatarišatta* meant "whoever soils him", the original meaning of the stem *ipatar-* could be "down". In that case "sundown", which is equal to west, and the degrading meaning of "to soil" could be correlated easily with one another according to Güterbock. But he renders *ipattarmayan* as "astray" in the passage cited above (Haas 1970: 153 translates this word as "in another course" without any interpretation). In spite of the importance of the determination of the exact meaning of this word for the localization of *Nerik*, Güterbock claims that it will not change the fact that *Nerik* was near a sharp bend of Kızılırmak, and adds that the most striking bend Kızılırmak has on its whole course is at Kargı. Then, he studies the texts KUB V 1 and KUB XXII 25, in which occur names of several settlements in connection with *Nerik*, and identifies the mount *Ḫaḫarwa* -on the slopes of which *Nerik* seems to be situated- with the mount Adadağ near Kargı. Güterbock's ideas, based upon a sound logic, find a vast agreement among scholars like von Schuler (1965: 19 ftn. 6), ten Cate (1967: 44-61 and map II), and Haas (1970: 5), and attempts to localize many other places are made depending on *Nerik*'s identification with Kargı and Adadağ.

Thus, in these studies the area we have investigated seems to have many important settlements.

After the starting point of our expedition at Durağan the road follows the coast of Gökırmak. Descending further southward, one can observe that the territory becomes rougher. The road then reaches to the western coast of Kızılırmak and follows the river until Kargı. The slopes of the valley are very steep. At both sides of the river-bed occur occasionally alluvial accumulations not higher than 150 cm above the water level, but generally the river flows through abrupt rocks not yielding a passage. The modern highway is an artificial road constructed by cutting the western slopes of the river valley. There were no remains of any settlements from Durağan to Kargı. Only two *tumuli* were found between the villages Edilli and Alpaşalı, south of Durağan. We investigated Kargı and its vicinity both from the north and the south, the slopes of Adadağ, and went via Kâmilavlağı to the

hills of Karağağdağı to be able to survey the region as completely as possible. In the triangle of Durağan-Kargı-Osmancık we could find only one mound, and that is Cintepe III (for Cintepe I and II, see Professor Alkım's forthcoming article). Cintepe is situated 10 km west of Kargı and approximately 1.5 km south of the village Yeşilköy (Runkuş) on the Osmançık-Kargı highway about 400 m north of the junction point of the Devres Çay and the Kızılırmak. The hills of Adadağı and Köşdağı are on the south of the mound, from the top of which both the junction of Devres and Kızılırmak and the town Kargı can be seen. The Ilgaz mountain range lies ca 1.5 km south of Cintepe (Map 1). The mound is elongated in shape. On its northern and western slopes natural rock formations can be seen. There are no architectural remains on its surface. Potsherds were not abundant on the surface of the mound, which is ca. 5 m high. Most of the material was collected from the pits of illegal excavations carried out by treasure seekers (Figs. 1, 2, 3).

The surface material collected bears characteristics which dates it to the Early Bronze I and EB II and III periods. The pottery of the EB I from Cintepe can be divided into two groups: 1 - Black coloured and roughly burnished sherds. 2 - Brown and unburnished pieces. The sherds belonging to the first group are not well-fired, and their cores are either red or reddish brown in colour. They are straw and stone tempered. This group can be classified into two subgroups: a - Sherds of *pitthoi* and kitchen ware, b - Sherds of thin-walled vessels. Thin-walled sherds have brown or buff patches on rims and/or on shoulders because of uneven firing. This type of pottery is very similar to the so-called Alişar Chalcolithic Ware which in reality belongs to the first phase of the EBA. The same pottery frequently and abundantly occurs in the Samsun region. The brown coloured unburnished pottery of our second group is also badly fired and straw tempered. They are of inferior quality than those of the first group. They too show unevenness of colour on their surfaces. The potsherds we date to EB II-III have a better surface-treatment and are rather well burnished. Like the EB I material they too are hand-made. Their cores are red like their surfaces. Their temper consists of fine sand (Fig. 4).

In the continuation of the area we investigated -that is the territory between Osmançık and Gümüşhacıköy- we could not find any settlements. We must admit that we have not penetrated into the

interiors of this region. But, between the townships of Gümüş and Hamamözü further south, at the place called Kışla Mevkii, some 300 m south of the road, we found a small settlement, probably founded on a natural hill which is ca 25 m in height. The earliest pottery fragments encountered on the surface date to the Iron Age (Phrygian). It should be pointed out that the location of this settlement was on one of the secondary natural roads connecting Central Anatolia to the Middle Black Sea Coast (Map 1). Approaching to Hacıköy, the road follows again the river valley, and 19 km before Hacıköy, it runs through a rough defilé for approximately 3 km. Between Gümüşhacıköy and the limit of our survey Merzifon no archaeological remains could be detected.

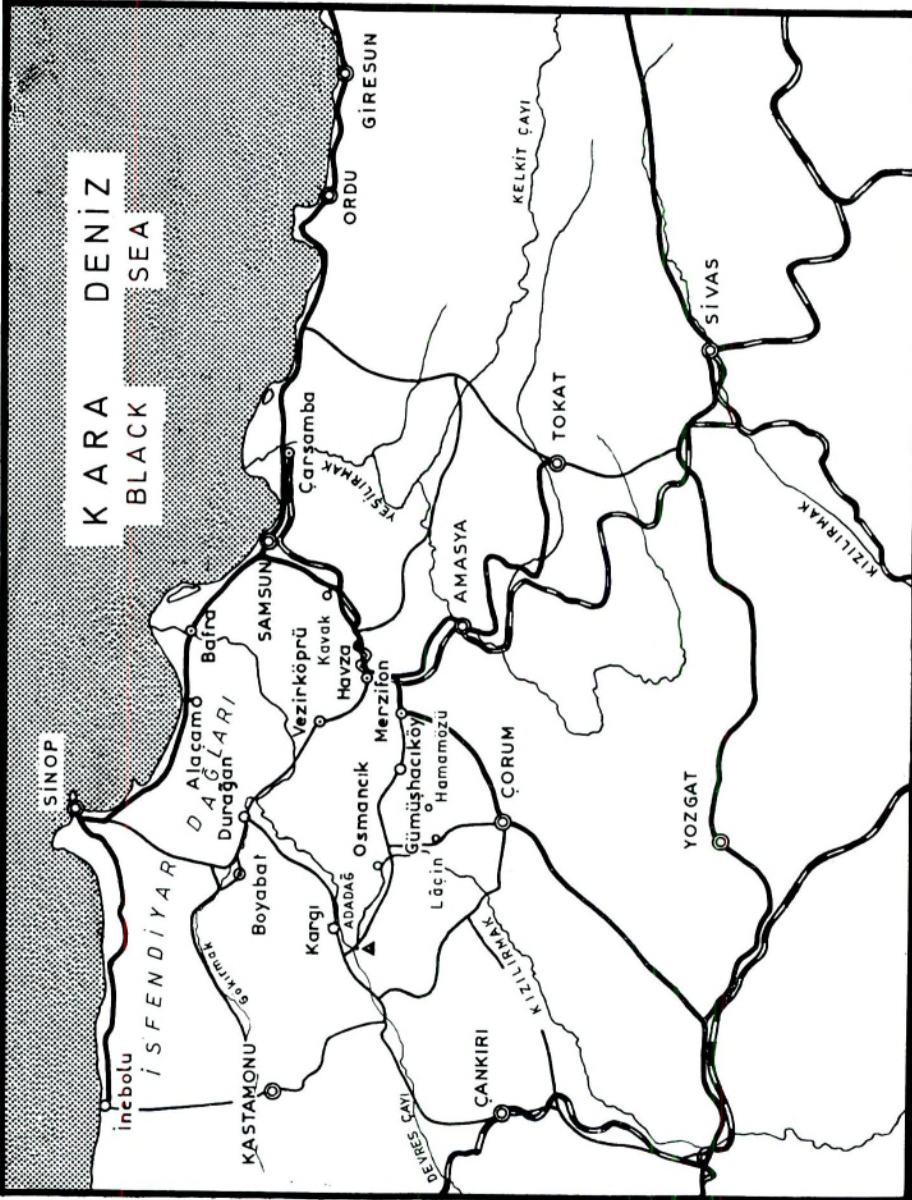
As may well be seen from the foregoing explanations, the region where *Nerik* and other cities in connection with it are localized does not support these theories with its topographical and archaeological evidences. There are no *loci* of cultural activity other than Cintepe III in the triangle Kargı-Durağan-Osmancık. No traces either of the famous city of *Nerik* nor of the neighbouring settlements can be found on the slopes of Adadağ which is thought to be the *Ḫaḫarwa* Mountain. According to the results of this survey the theories on the localization of *Nerik* based upon philological evidence should be reconsidered under the light of the archaeological data, and other areas should be taken into consideration where archaeological and geographical facts are appropriate. If we interpret from this point of view the document KUB XXXVI 89 rev 12-14, which gives the best information on the localization of *Nerik*, the following results can be obtained:

1 — The text may not necessarily mean an actual change in the course of the river *Marašanta*. As cited above, the author of the text could have exaggerated the importance of the city by emphasizing the nearness of the river through a mythos.

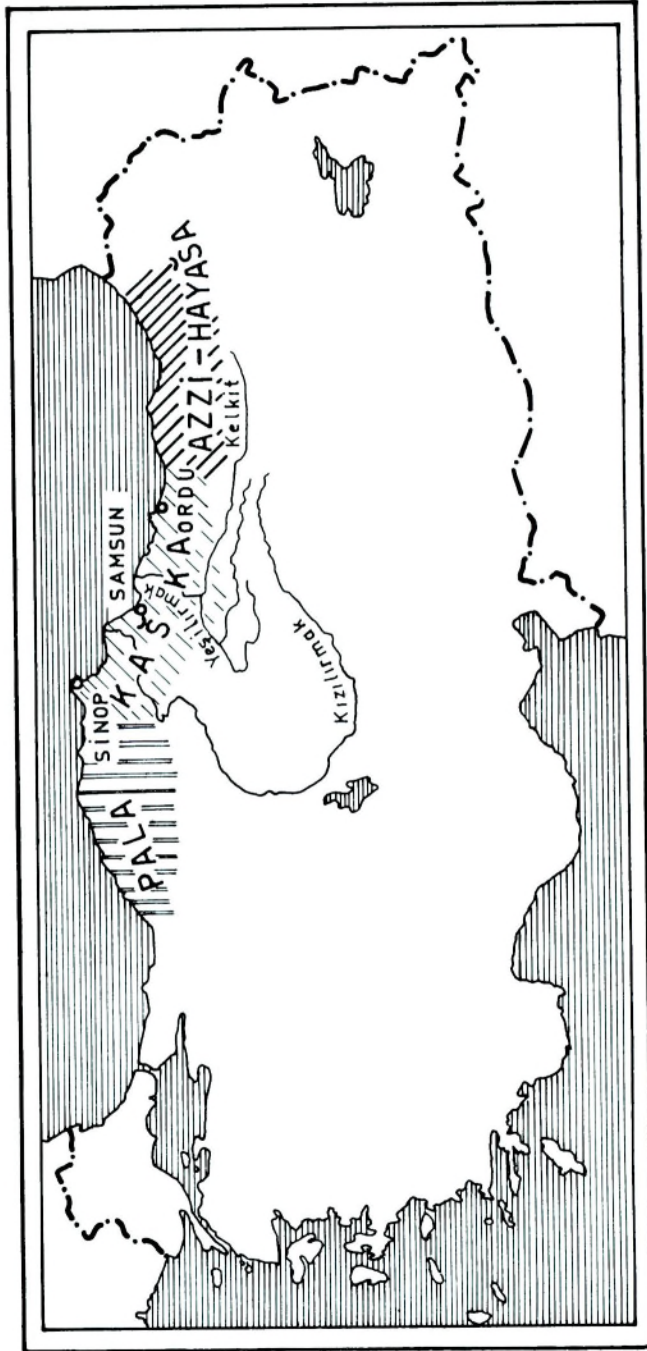
2 — By a variation in the course of the river only a small turn or an unimportant change of the river-bed may have been meant in the text.

3 — *Nerik* does not have to be situated just at a sharp bend of the river, for there is no such remark in the text. It can be anywhere between the bend and the mouth of the river.

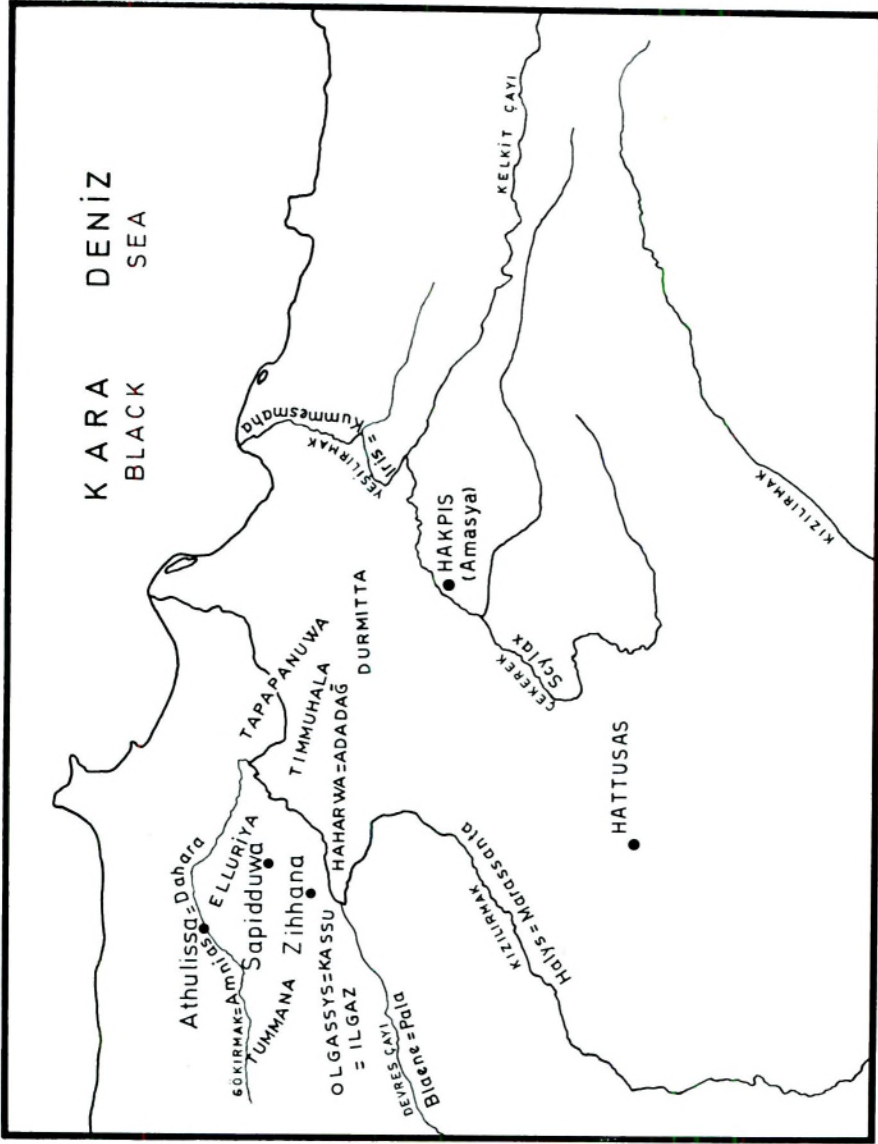
4 — If the phrase containing the gloss *:ipattarmayan* meant that the river flew in another direction and not towards west, then we

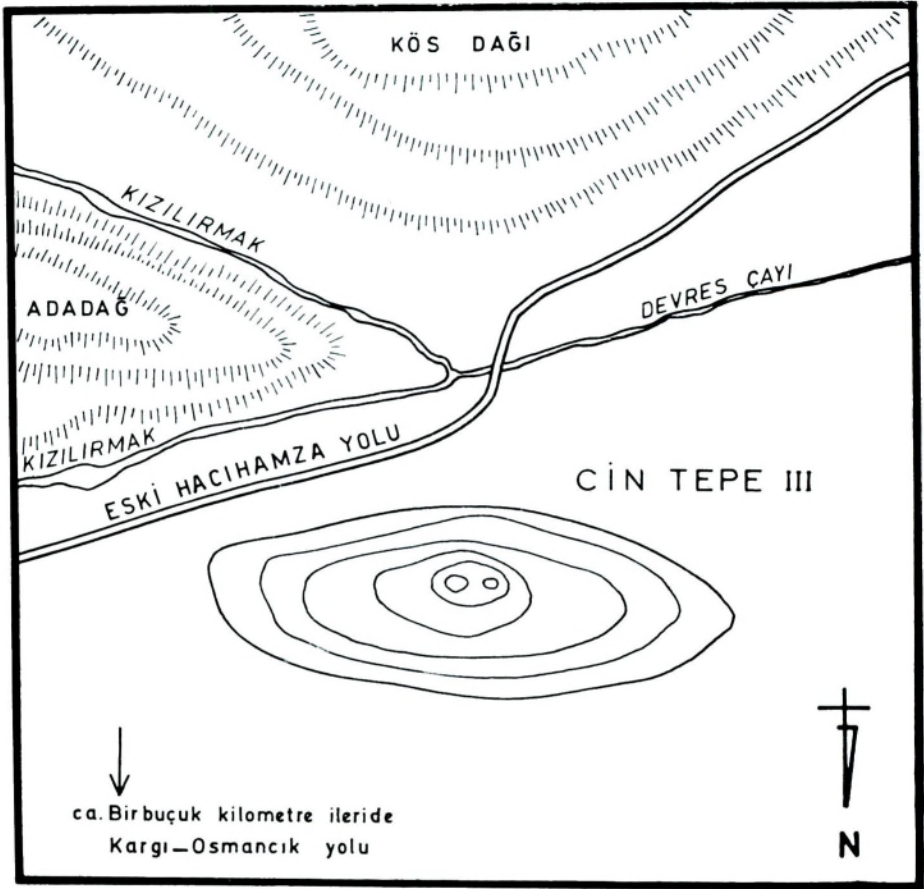
Harita 1. Üçgen = Cintepe III — Map 1. Triangle = Cintepe III.

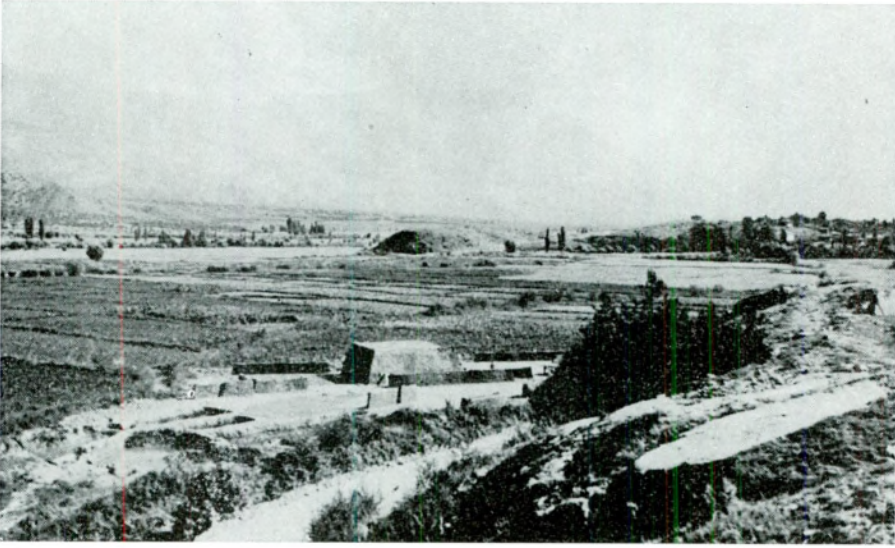
Harita 2 — Map 2

Harita 3 — ten Cate'den (1967) değiştirilerek
Map 3 — From ten Cate (1967) modified

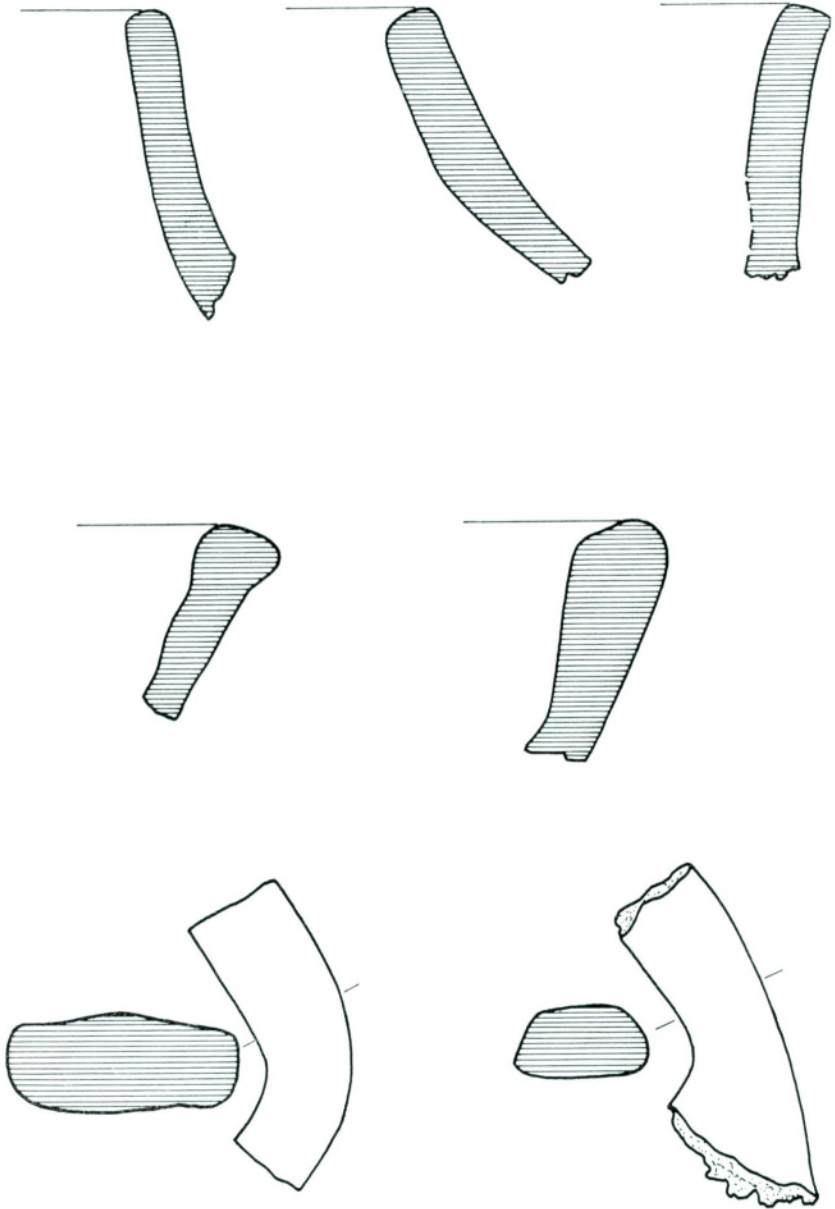
Res. 1 — Fig. 1

Res. 2 — Orta planda Cintepe III.
Fig. 2 — Cintepe III in the middle - ground

Res. 3 — Cintepe III'ten Adadağ
Fig. 3 — Adadağ as seen from Cintepe III.

Res. 4 — İlk sıra EB I, ikinci ve üçüncü sıra EB II-III örnekleri.
Fig. 4 — First row = sherds of the EB I period, second and third
rows = sherds and handles of the FB II - III periods.

also have to consider the sharp turn the river makes at Durağan, where it abruptly changes its course from north-west to east, in connection with the possible localization of *Nerik*.

We learn from KUB V 1 that there were many settlements on the slopes of *Haḫarwa* and in the vicinity of *Nerik* like *Haḫhana*, *Tanzilia*, *Aštigurka*, *Talmaliya*, *Žihhana*, *Iuḫapaena* (Güterbock 1961: 94). This clearly shows that *Nerik* was in an intensively settled area. The Hittite sources frequently mention the "people of Mount *Haḫarwa*", a part of which was at "peace" and another apparently in struggle with the Hittites. That such a big population could not find shelter on the hills of a rather small mountain was also accepted by Güterbock. Therefore, he called *Haḫarwa* not a single mountain, but, a mountain range (1961: 94). Since it is not a mountain range, and since no settlements could be detected during our survey, Adadağ seems not to be an appropriate equation for *Haḫarwa*. Even if we accept that all of the above enumerated towns were open settlements, it would not be logical to believe, that they have been eradicated without leaving any traces behind. Therefore, the theories forwarded, according to which *Nerik* was to be sought in this region, are opposed by the territorial conditions and archaeological data. As for the localization of other places in the same geographical limits, ten Cate, depending on the knowledge extracted from the written sources, equates (1967: 57 map II) Devres Çay (class. *Blaëne*) with *Pala*, Gökırmak (class. *Amnias*) with the River *Daḫara* (see also Güterbock 1961: 95), the Ilgaz Mountains (class. *Olgassys*) with the mount *Kaššu*, localizes Mt. *Elluriya* south of Gökırmak near Elekdağ, and the towns and townships *Žihhana*, *Šapıduwa*, *Athulišša* and *Tummana* between the rivers cited above. He further places *Timmuḫala* near Vezirköprü, *Durmitta* near Havza, and *Tapapanuwa* between Boyabat and Durağan (Map 3). All these attempts at localizations are based on the connections of the places, using partly the *quasi* certain localization of *Nerik* as the key-point. But, historical events as well as the geographical and topographical conditions do not seem to be in favor of these theories. All these places, except *Nerik*, have been conquered by the Hittite armies during the north-west campaigns of *Mursiliš II*. How *Nerik* has been left untouched, when all the surrounding towns had to obey the Hittite dominance, is not an easily comprehensible matter, since the object of the military operations seems to be the conquest of *Nerik*

herself (von Schuler indirectly touches on this matter in 1965: 57). *Muršiliš* reports in his annals (KUB XIX 37 iii 1 ff) that he directed campaigns to the neighbourhood of *Nerik*, but does not mention the city itself. Yet, we learn from the records of *Tudḫaliyaš IV.* (KUB XXXI 14/Haas 1970: 8 fnt. 5) and *Ḫattušiliš III.* (KUB XXI 8 ii 1/Haas 1970: 9, 10 fnt. 1 and 2) that *Muršiliš* and *Muwattališ* had devastated the fields around *Nerik* without any harm done to the people of the town during their campaigns. The correctness of these expressions are doubtful: to leave such an important cult centre to the enemy after conquering the surrounding territory several times with shorth intervals cannot be true. We think that *Ḫattušiliš III.* and *Tudḫaliyaš IV.* wanted to honour their ancestors, who probably approached *Nerik* but could not be victorious. Some authors, Haas for example (1970: 11 fnt. 1), believe that the above-mentioned Hittite kings could not destroy *Nerik*, since the population fled to the mountains. Militarily speaking, the subjection of an evacuated town is easier than a populated one.

Until now we tried to demonstrate the irrelevance of the proposed theories on the localization of *Nerik*. We would like to dwell on the possibilities of a more appropriate localization. Therefore, we have to take into consideration the following conditions:

- 1 — *Nerik* must be cut off from the reach of the Hittite forces during the campaigns of *Muršiliš II.*
- 2 — It must be situated near *Maraššanta.*
- 3 — The territory where *Nerik* is located must be mountainous.
- 4 — *Nerik* must be in an intensively settled area.

Thus, we believe, that *Nerik* has to be sought north of the line Boyabat-Durağan-Vezirköprü, and between Kızılırmak and the western continuation of the Isfendiyar mountain range. This territory is cut by deep valleys, and is sharply undulated. The mounds, as far as we could detect during the main survey, show the density of the settlements. In fact, there are about 20 mounds, on the hills on both sides of Kızılırmak in the region between Bafra and north of Vezirköprü, some of which bear the characteristics of big towns with fortifications. On almost all of them, there are pottery forms of the first and second halves of the second millennium. To determine which one of the mounds could be *Nerik* is very difficult. We need more data on its

location, and we have to wait for more written sources from the archives of Boğazköy to come to light. But if we accept, that *Nerik* was in this region, we can understand why it has not been conquered by *Muršiliš* while *Dağara* and *Taḫapanuwa* have been twice occupied by his armies at short intervals. This northern location also sheds light on the question why such an important religious centre has been lost to the Kaškeans: this region is connected to Central Anatolia by two natural roads. The first runs in the direction Çorum-Merzifon Havza-Kavak-Samsun, which is the course of the modern highway, the second following the route Çorum-Merzifon-Havza-Vezirköprü-Oymağaç (that is a mound with remains of a city wall and a postern)-Alaçam (Map 1). Without getting hold of Vezirköprü, which is the gate to the northern regions, no military operations directed from Central Anatolia are possible in the Middle Black Sea Region. This is why this region, which in fact was a northern protuberance of Hatti Proper, fell under the Kaškean domination when the military power of the Hittite Empire diminished.

CORNELIUS, F.

- 1958 "Zur hethitischen Geographie: die Nachbarn des Hethiterreiches". *RHA* 62: 1-17
- 1958 a "Geographie des Hethiterreiches". *OrNs* 27: 225-251
- 1959 "Der Text des Ḫattušiliš III., geographisch erläutert". *RHA* 65: 104-116

GARSTANG, J. ve GURNEY, O. R. :

- 1959 *The Geography of the Hittite Empire*. The British Institute of Archaeology at Ankara, London.

GOETZE, A.

- 1930 "Bemerkungen zu dem hethitischen Text AO 9608 des Louvre". *RHA* 1: 18-30.
- 1940 *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*. Yale Oriental Series, Researches XXII, New Haven.
- 1957 "The Roads of Northern Cappadocia in Hittite Times". *RHA* 61: 91-103
- 1957 a *Kleinasien*. Handbuch der Altertumswissenschaft. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.

1960 Review of Garstang-Gurney "The Georgraphy of the Hittite Empire". *JCS* 14: 43-48

GÜTERBOCK, H. G.

1961 "The North-Central Area of Hittite Anatolia". *JNES* 20: 85-97

HAAS, V.

1970 *Der Kult von Nerik*. (Studia Pohl 4), Päpstliches Bibelinstitut, Rom.

LAROCHE, E.

1956 Besprechung von H. Otten "KUB XXXVI". *OLZ* 51: 420-424

1959 *Dictionnaire de la langue louvite*. Librairie Maisonneuve, Paris.

OTTEN, H.

1953 *Luwische Texte in Umschrift*. Akademie-Verlag, Berlin.

ten CATE, Ph. H. J. H.

1967 "Mursilis' North-Western Campaigns - A Commentary". *Anatolica* 1: 44-61

von SCHULER, E.

1965 *Die Kaškäer*. Walter de Gruyter, Berlin.

KÜLTEPE SİKKELERİ¹

1967, 1973

SAADET TANER

Yazımızın konusu 18 adet sikkedir. Bunlardan ikisi gümüş, yedi si bronz olmak üzere 9'u 1967 yılı Kültepe kazılarında bulunmuştur. Şimdi, Ankara Arkeoloji Müzesi Sikke Seksiyonunda 1974 envanter numarasında kayıtlıdır. Diğer 9 gümüş sikke 1973 yılı kazılarında bulunmuştur². Sikkeler çok aşınmış ve bozulmuştur. Gümüş sikkeler birbirine yapışmış, oksitlenmiş iki parça halinde idi. Ankara Arkeoloji Müzesi laboratuvarında temizlendikten sonra üzerlerinde çalışmamız mümkün olabilmıştır³.

Sikkeler kronolojik olarak incelendiğinde, M.Ö. 323 - M.S. 180 yıllarında darp edilmiş oldukları, yani 400 yıllık bir devri kapsadıkları görülür:

- 2 adet Philippos III — M.Ö. 323-318.
- 2 „ Alexandros III (Posthumous) — M.Ö. 315.
- 7 „ Ariarathes IV — M.Ö. 220-163.
- 6 „ Marcus Aurelius. — M.S. 161-180.

Muhtelif cins ve devirlere ait olan sikkeleri üç ayrı grupta inceleyebiliriz:

1 — Philippos III (M.Ö. 323-318) ve Alexandros III'ün ölümünden sonraki (M.Ö. 315) Alexandros tipi drahmiler.

2 — Kappadokia kralları drahmileri (Ariarathes IV, M.Ö. 220-163 ve Archelaos, M.Ö. 36 - M.S. 17).

¹ Sayın Prof. Dr. Tahsin Özgüç'e, başkanlık ettikleri Kültepe kazılarında bugüne kadar bulunmuş olan sikkelerin neşredilmesi görev ve iznini bana vermek lütfunda buldukları için, teşekkür ederim.

² 1973 yılında bulunmuş olan sikkeler Kayseri Müzesindedir.

³ Sikkelerin temizlenmesinde, fotoğrafların çekilmesinde, düzenlenip, yapıştirılıp yazılmasında benimle birlikte çalışan arkadaşlarıma ve bu çalışmalarımızda bize öncü olan Arkeoloji Müzesi Müdürü Sayın Raci Temizer'e teşekkür ederim.

3 — Roma İmparatorluk devrine ait olanlar (Marcus Aurelius, M.S. 161-180).

Konumuz olan sikkeler verdiğimiz kronolojiye göre, Helenistik Devir darpları ile başlar (Levha. I, 1-4).

Muayyen ağırlık, ayar ve karakterde basılan Alexandros sikkeleri büyük rağbet görmüş, Önasya'dan başka Akdeniz piyasalarına da hâkim olmuştur. Alexandros, doğu ve batı ülkelerini egemenliği altında birleştirmekle, o devirde bilinen bütün evreni içine alan bir cihan devleti kurmak istemiş; fakat çok genç yaşta ve kendisine bir halef göstermeksizin ölmesi, kurmuş olduğu cihan devleti için büyük bir felâket olmuştur. Çünkü, Alexandros'un cihan devleti, çok geçmeden, generaller ve satraplar arasında paylaşılmış ve birtakım bağımsız krallıklar kurulmuştur.

Alexandros'un ölümü üzerine tahta geçecek vârisleri, Alexandros'un gayrimeşru ve saralı kardeşi Philippos-Archidaios ile ölümünden sonra Roxana'dan doğan oğlu Alexandros IV'tü. Bunların her ikisi de devleti idare edebilecek yaşta ve nitelikte değillerdi. Bu nedenle generaller devlet içinde asıl rolü oynamışlardır. Bunlardan Cassandros'u, tahta çıkmalarına kadar bu iki krala saltanat naibi ve Avrupa'da komutan olarak tanımışlardı. 317 yılında Alexsandros, ailesini Makedonia'ya getirmiştir. Alexandros III'ün haris tabiatlı annesi Olimpias, torunu genç Alexandros'un tek başına kral olması için Philippos III'ü öldürmüştür. M.Ö. 310 yılında da, Cassandros tarafından, Alexandros IV öldürülmüştür.

Alexandros III'ün vârisleri zamanında da kendi tiplerine devam edilmiştir. Bunlardan bir kısmının üzerinde Philippos'un, daha çoğunun üzerinde ise Alexandros'un adı yazılmıştır⁴. Kendisini kontrol- den âciz, zayıf karakterde olan Philippos'un, karısının da baskısı ve yönetimi altında, 323'te başlayan krallığı 317 yılında öldürülmesi ile sona ermiş; Philippos sikkeleri de şüphesiz bu yıllarda darp edilmiştir⁵. Philippos'un ölümünden sonraki sikkelerinde yalnız Alexandros'un adı yer almıştır. Tahttan indirilip hapsedilmiş, hattâ 310 yılında öldürülmüş olmasına rağmen, adına sikke darbına devam edilmiştir⁶.

⁴ C. Seltman, Greek Coins. London, 1955. s. 218.

⁵ Numismatic Studies. No. 11, s. 81-93.

⁶ Selections from the Numismatist. Ancient and Medieval Coins. A.N.S. s. 228., R.A.G.

Yukardaki sikkelerden ilk ikisi Colophon'da, biri Abydus'ta, dördüncüsü de Lampsacus'ta darp edilmiştir.

ABYDUS 'Aydos' – Troas, Çanakkale Boğazında, Nara Burnu üzerindedir. M.Ö. 670 yılında kolonizasyon hareketine iştirak etmiş olan Miletos'lular tarafından Çanakkale boğazında ilk kurulan şehir Abydus olmuştur⁷. İlk sikkelerini M.Ö. 6. yüzyılda darba başlamış⁸ ve Roma İmparatorluk devrinde de devam etmiştir.

COLOPHON 'Değirmendere' – İonia, denizden oldukça içerde, bugünkü Değirmendere'nin bulunduğu yerdedir. Neleus tarafından kurulan koloni şehirlerinden biridir. M.Ö. VII. yüzyılın ilk yarısında Lidia, VI. yüzyılda Pers egemenliğine girmiştir. Zenginliği ile ün yapmış olan bu şehrin limanı, güney şehri veya kıyıdaki Colophon adıyla bilinen Notion'dur. Bu liman daha sonra ve Colophon halkının yavaş-yavaş buraya gelip yerleşmeleri nedeniyle kurulmuştur. İlk darpları M.Ö. V. yüzyıla aittir⁹. Roma İmparatorluğu devrinde de devam etmiştir.

LAMPSACUS 'Lapseki' - Mysia, Çanakkale Boğazının Marmara ağzında önemli bir giriş şehridir. Bugünkü modern kasabanın olduğu yerdedir. Milet koloni şehirlerinden biridir. Lampsacus, Atina donanması ve onun ortadan kalkması üzerinde önemli rol oynamıştır¹⁰. Galatların akınlarına uğramış, onlar tarafından yağma edilmiştir. Romalılar zamanında Lampsacus surları, Bitynia'lı askerlerin Lucullus karşısında son sığınağı olmuştur. Lampsacus'un ilk sikkeleri M.Ö. 500 veya daha da öne gidebilir.

Philippos III'ü takip eden sikkeler, Kappadokia kralı Ariarathes IV'ün gümüş drahmileridir (Levha. I, 5-11).

ARIARATHES IV, Eusebes¹² (M.Ö. 200-163), Ariarathes sülâlesinin, komşularına önem vermek ve dost kazanmak geleneğinin gereği, genç yaşta, aşağı-yukarı 192 yılında Antiochus III'ün kızı

⁷ A.M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi. Ankara, 1947; Carson, Ancient Mediaeval Modern s. 85.

⁸ B.V. Head, Historia Numorum, a Manuel of Greek Numismatics. Oxford. 1911. s. 538; B.V. Head. Ionia. B.M.C. 1892.

⁹ B.V. Head, Historia Numorum. s. 569; B.V. Head, Ionia. B.M.C. s. VIII. 1.

¹⁰ A. M. Mansel, s. 320.

¹¹ B. V. Head, Historia Numorum. s. 529; W. Wroth, Mysia. B.M.C. s. xx.

¹² B. Simonetta, N.C. 1964. s. 89; B.V. Head. H. Numorum. s. 750.

Antiochis ile evlenerek büyük Antiochus'un akrabası olmuştur. İlk evliliğinden doğan kızı Stratonice, önce 188'de Bergama kralı "Eumenes" ile, daha sonra da onun kardeşi Attalos ile evlenmiştir¹³. Antiochis ile ikinci evliliğinde uzun zaman çocuğu olmadığı için, Antiochis kendi oğulları Ariarathes ve Orophenes'i krala, evlatlığı dolayısıyla, vârisliğe kabul ettirmek istemiştir. Fakat sonra bir oğlu (Mithridates) ve iki kızı olmuştur. Bunun üzerine Mithridates, Ariarathes V adı ile tahta getirilmiş ve oğullarından biri Roma'ya, diğeri de Ionia'ya gönderilmiştir.

Ariarathes IV'ün sikkelerine gelince, Reinach ve British Museum'daki drahmiler incelenmiştir¹⁴. Bizim drahmilerimiz ΓΛ≡33. krallık yılı darpları olup, bunlarla birleşir¹⁵. Ariarathes IV'ün 30. 31 ve 32. yılı darpları, diğer yıllarına nazaran daha çok darp edilmiş olup, nadir sayılmaz; fakat, 33. yılı darpları oldukça çok sayıda darp edilmiştir. Ariarathes V ile Ariarathes IV'ün drahmileri, gerek portre benzerliği gerekse isim (Eusebes) benzerliği nedeni ile, zaman zaman karıştırılmıştır. Bu iki kral arasındaki farkı bulmak için detaylara inildiğinde, monogram ve Athena'nın elindeki Nike'yi inceleyebiliriz. Örneğin Ariarathes IV'ün kullandığı monogramlar aynı pozisyonda yer almıştır ve hepsinde bazı muayyen karakteristik yönler vardır. Athena'nın elindeki Nike'ye göre incelediğimizde, Ariarathes IV'ün Nike'si sola dönüktür; Ariarathes V'in sikkelerinde ise Nike sağa dönüktür¹⁶.

1967 kazılarında olan bir adet bronz sikke, Archelaos zamanına aittir (Levha. II, 12).

ARCHELAOS, Philopatris Ktistes (M.Ö. 36 - M.S. 17), yukarıda da söylenildiği üzere, Kappadokia krallığı son yıllarında tamamen Roma'ya bağlı ve Roma tarafından yönetilen bir krallık haline gelmiş, ve son kralı da Archelaos olmuştur. Ariarathes X ölünce yerine, Antonius tarafından, Archelaos getirilmiştir¹⁷. Archelaos,

¹³ W. Wroth, Galatia. etc. B.M.C. s. xxvi.

¹⁴ B. Simonetta, 1961. N.C. s. 13.

¹⁵ B. Simonetta, 1961. N.C. 13.13; B. Otto Morkholm N.C. 1962. s. 406, 407.

¹⁶ B. Simonetta, N.C. 1961. s. 14; W. Wroth, Galatia. etc. B.M.C. PL. VI.

¹⁷ S. Atlan, Roma Tarihinin Ana Hatları. 1. Kısım. İstanbul. 1970. s. 190.; N. Baydur, Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar. İstanbul 1970. s. 99; W. Wroth, Galatia. etc. B.M.C. s. xxx.

Pontus kralı Mithridates'in kumandanı Archelaos'un torununun oğludur. Sivil savaş sırasında krala sadık kalmış, Antonius'tan sonra aynı sadakatı Augustus'a göstermiş ve tahtını korumuştur. Tiberius zamanında bu siyaset değişmiştir. Bir ara Tiberius'un Rodos'a gelişinde, Archelaos'un kendisi ile ilgilenmediği, bu yüzden de aralarının açıldığı bilinir. Bu nedenle, Roma İmparatoru olunca, Archelaos, Senato önünde muhakeme edilmesi için Roma'ya çağırılmıştır. Gerçi yaşlılığı ve zavallılığı karşısında Senato kendisine hayatını bağışlamış; ancak üzüntü ve korku ile şiddetli bir titremeye tutularak, bir müddet sonra ölmüştür¹⁸. Kayseri darphanesinde basılan ilk şehir sikkeleri bu kral zamanına aittir¹⁹. Sikkeleri 20., 22., 40., 41., 42. ve 49. yıllarında darp ettirmiştir. Archelaos'un 39. ve 40. yıllarına ait çok az miktarda Hemidrahmileri vardır²⁰.

1967 yılında bulunmuş bronz sikkeler, Marcus Aurelius'a aittir (Levha, II, 13-18); yalnız bunlardan 15 numaralı sikkede ön yüzdeki portre Antoninus Pius'a da benzemektedir. Aurelius'un sikkelerinden dördü Kaisareia'da, ikisi de (Levha, II, 17-18) Tyana'da darp edilmişlerdir.

MARCUS Aurelius (M.S. 161-180), M. Aelius Aurelius Verus, 121 yılında Roma'da doğmuştur. Asil adı Marcus Annius Verus'tur. Annius Verus ile Domitia Lucilla'nın oğludur. Babası öldüğü zaman üç aylık olduğundan büyük babasının yanına alınmıştır. Bu gencin iyi karakteri Hadrianus'un gözünden kaçmamıştır. Titus Antoninus Pius, Marcus'un amcasıdır. M. Aurelius çok genç yaşta olduğu halde Aelius Caesar'ın kızı ile nişanlanmıştır. Aelius'un ölümü üzerine, bu nişan Antoninus Pius tarafından bozdurulmuş, kendisi tarafından evlât edinilerek M. Aelius Verus adı verilmiş ve kızı Faustina ile nişanlanmıştır. 139 yılında Caesar unvanını almış, 140 yılında Consul olmuş ve 147 yılında Tribunicallığa yükselmiştir. 145 yılında nişanlısı genç Faustina ile evlenmiştir. Önceden halef olan M. Aurelius, ortağı L. Verus ile birlikte tahta getirilmiştir. L. Verus, Aurelius'un kızı ile nişanlanmış ve 164 yılında da onunla evlenmiştir²¹. M.

¹⁸ B. Simonetta, N. C. 1961. s. 20.

¹⁹ N. Baydur, Kültepe. . s. 99.

²⁰ B. Simonetta, N. C. 1961. s. 20.

²¹ H. Mattingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum. Vol. IV. London, 1940. s. cxxxiii.

Aurelius, edebiyat ve felsefeye önem vermiş, bunların öğretimi için İmparatorluğunun her yerinde okullar açtırmış, büyük bağışlarda bulunmuştur. Yaşadığı müddetçe inandığı karısı Fasutina'nın²² ölümü İmparatoru çok üzmüştür. 176 yılında oğlu Commodus ile birlikte Roma'ya girmiş, Almanya'daki başarıları için törenler yapılmıştır. Son yıllarının önemli bir kısmını Tuna sınırlarında geçirmiş ve 180 yılı 17 Martında ölmüştür²³. Ünlü felsefî bir eseri, 'Meditation'u vardır.

Ülkenin her yerinde ittifakla ve sıkıntısızca istenilen ve kabul edilen krallığı, sikke stiline pürüzsüz, acıkı devamında da kendisini gösterir. M. Aurelius ve L. Verus sikkelerinde hacimde belirli belirsiz küçülmeler olmasına rağmen, Roma darphanesi, krallığın ilk zamanlarında bütün İmparatorluk serilerini tek başına darba devam etmiştir. Bronz darpların arka yüzlerinde SC yüzeyi doldurmaya eğilimli ve İmparator unvanlarının kısaltmaları az görülür. Bu nedenle bronz sikkeleri daha büyük çapta yapılmıştır.

Sikkeleri üzerinde savaş olaylarını şahıslandırmalarla aksettirir. M. Aurelius ve L. Verus'un ilk sikkelerinin bir tipinde, Concordia unvanı ile iki imparator tokalaşırken gösterilmiştir. Ertesi yıl Verus'un Doğu harekâtı için yapılan tip görülür. Profectio, Fortuna Redux, Providentia ve Sallus ile şahıslandırılmıştır. 164 yılında her iki imparatorun aldıkları Armenicus unvanı da bir tip olarak sikkelerde gösterilmiştir. Part galibiyeti sonunda zafer tiplerini gösteren bir seri görülür. 166 yılında L. Verus Roma'ya döndüğünde, iki imparator için zafer töreni hazırlanmıştır. Eski şekiller devam ettiği gibi, krallık boyunca 2 şahsın bir arada görüldüğü yeni örnekler de basılmıştır. Krallığın önemli şahıslarının doğuda Tuna seferindeki askeri başarısı ve şeref unvanları, sikkeler üzerinde açıkça işaretlenmiştir. M. Aurelius, 133 ile 146 yılları arasında genç ve henüz sakalsız olarak görülür. 146 ve tahta çıktığı 161. yıllar arasında, kısa favorili ve bıyıklıdır. 161'den 180 yılındaki ölümüne kadar favorileri, gitgide, sakal halini²⁵ almıştır. M. Aurelius'un elimizdeki bronz sikkeleri, önce de bahsedildiği üzere (Levha II, 13-16), Kaisareia'da darp edilmiş Erciyes tip-

²² H. Mattingly, s. cvi.

²³ H. Mattingly, s. David Sear, Roman Coins and their values. s. 152.

²⁴ Carson, Coins Ancient. etc. s. 150-15h.

²⁵ E. Bosch, Eski Sikkeler Rehberi. s. 48.

leridir. Şehrin güneyinde Kayseri ile Develi ovaları ortasında yükselen bu ulu dağ 3916 metre yüksekliktedir. Din tarihinde büyük önemi olan bu dağ, Kaisareia ortasında koni biçiminde görünür. Yılın önemli bir kısmında Argaios (Erciyes) karla kaplıdır. Lav ve bazaltlarla da kaplı olan bu dağ, andazit tüf ve çeşitli yığınlardan meydana gelmiştir. Sikke tiplerinde de görüldüğü üzere ormanlarla, bahçe ve üzüm bağları, mağaralar ve sivri uçlarla örtülüdür. Sikkelerde, Argaios üzerinde köpek, keçi, geyik gibi hayvanlar da yer almıştır²⁶. Dağ mabet içinde, çok yakınındaki bir mabetle görülerek kutsallığını açıklar. Yazılar Yunancadır. M. Aurelius'un diğer iki sikkesinin Tyana'da darp edildiğini söylemiştik. M. Aurelius'un sikkelerinde, arka yüzde çeşitli tipler arasında en çok görülenlerden biri de şehrin Tyhesini gösteren bu tiptir. Sikkelerimiz genellikle Kayseri'de darp edilmiştir.

MAZAKA – EUSEBEIA – KAISAREIA ‘Kayseri’ – Kappadokia, bugünkü Kayseri şehri, klasik çağlarda Kappadokia adı verilen bölgededir. Kappadokia krallığının başkentidir. Kazılara ve antik kaynaklara göre en eski adı Mazaka'dır. Mazaka kelimesinin etimolojisi saptanmıştır²⁷. Eusebeia adının ne zaman verildiği, Mazaka adının ne zaman bırakıldığı hakkında antik kaynaklar aydınlatmaya yeterli değildir. Bununla beraber, Kappadokia krallarından Ariarathes IV. Eusebes Philopator (M. Ö. 163-130) adına verildiği genellikle kabul edilmiştir²⁸. Bugüne kadar ele geçen bronz sikkeler üzerinde Mazaka adına rastlanılmamış, fakat muhtelif tiplerde EV EBEIA yazısı görülmüştür²⁹. Bu sikkeler son Kappadokia kralı Archelaos'un zamanına aittir. M. Ö. 36 - M.S. 17. Eusebia'dan Kaisareia'ya dönüş bu kral zamanında olmuş ve Kaisareia adı, Kappadokia kralı Archelaos tarafından Roma İmparatoru Augustus şerefine verilmiştir³⁰.

Diğer birçok şehirlerde de görüldüğü üzere, Kaisareia adını taşıyan başka şehirler de vardır³¹. Bu nedenle sikkeler üzerinde

²⁶ W. Wroth, Galatia. etc. B.M.C. s. xxxviii; N. Baydur, Kültepe. s. 14.

²⁷ N. Baydur, Kültepe. s. 78-79.

²⁸ W. Wroth, Galatia etc. B.M.C. s. xxxiv; N. Baydur, Kültepe. s. 80.

²⁹ W. Wroth, Galatia. etc. s. xxxiv. s. 45-46.

³⁰ N. Baydur, Kültepe. s. 81.

³¹ B.V. Head, Historia Numorum. s. 896.

örneğin' 'Erciyes kenarındaki Kaisareia' şeklinde ve çeşitli unvanlarla, (Başkent Kaisareia gibi) gösterilmiştir³².

TYANA 'Kemerhisar' – Kappadokia bölgesi şehri olup, bugünkü Niğde'nin Kemerhisar kasabasının bulunduğu yerdedir. Mazaka'da olduğu gibi, bu şehir de, Ariarathes V zamanında, krallığın önemli bir şehridir, ve bir Hellen sitesi haline sokulmuştur. Bugün, orada Roma devrine ait ayakta duran su yolları ve havuz vardır.

Tyana, sikke darbına Kappadokia hanedanları ile, aşağı-yukarı M.Ö. 280 yıllarında başlamıştır. Roma devrinde sikke darbına devam edilmiştir.

PHILIPPOS III VE ALEXANDROS III (POSTHUMOUS)

M.Ö. 323-318, 315

Gümüş Drahmiler

- No. 1 – Kazı tarihi : 1973
 Ölçüsü : 374 gr., 17.5 mm.
 Devri : Philippos III, Makedonya kralı. M.Ö. 323-318.
 Ön yüz : Alexandros'un aslan postu içinde başı, sağa dönük.
 Arka yüz : ΦΙΛΙΠΠ
 Taht üzerinde oturan Zeus sola dönük. Sol elini mızrağına dayamış, sağ elinde kartal. Zeus'un sol ayağı önde ileri, sağ ayağı sol ayağın arkasında geriye alınmış.
 Monogram : Solda Zeus'un önünde Γ içinde aslan ?
 ve harfler : Tahtın altında A darp yeri. Colophon. Aşınmış. Damgalı (Levha. I, 1).
- No. 2 – Kazı tarihi : 1973
 Ölçüsü : 3.65 gr., 17 mm.
 Devri : Philippos III, Makedonia kralı. M.Ö. 323-318.
 Ön yüz : Alexandros'un aslan postu içinde başı, sağa dönük.

³² B.V. Head, *Historia Numorum*. s. 752; W. Wroth, *Galatia*. etc. B.M.C. s. 63; N. Baydur, s. 82.

Arka yüz : Yazı aşınmış. 1 numaralı sikkenin benzeri.
 Monogram : Solda Zeus'un önünde aslan? Tahtın altında. II
 harfler Darp yeri: Colophon. Fazla aşınmış (Levha.
 I, 2).

No. - Kazı tarihi : 1973
 Ölçüsü : 4.09 gr., 17 mm.
 Devri : Alexandros III (Posthumous) M.Ö. 315.
 Ön yüz : 1 numaralı sikkenin benzeri.
 Arka yüz : 1 numaralı sikkenin benzeri.
 Monogram : Solda Zeus'un önünde aslan? Sağa doğru,
 ve harfler başını arkaya çevirmiş. Tahtın altında yaprak.
 Darp yeri: Abydus. Aşınmış. Damgalı
 (Levha. I, 3).

No. 4 - Kazı tarihi : 1973
 Ölçüsü : 3.82 gr., 18 mm.
 Devri : Alexandros III, M.Ö. 315.
 Ön yüz : 1 numaralı sikkenin benzeri.
 Arka yüz : Yazı aşınmış. 1 numaralı sikkenin benzeri.
 Monogram : Solda Zeus'un önünde δ, tahtın altında Α̂
 ve harfler Darp yeri: Lampsacus. Aşınmış (Levha. I, 4).

ARIARATHES IV, Eusebes

M. Ö. 220-163

Gümüş drahmiler

Ön yüz : Ariarathes IV'ün diademli başı sağa dönük.
 Arka yüz : Athena ayakta sola dönük. Sol elini mızrağına
 ve gorgonla süslü kalkanına dayamış. Sağ
 elini öne ileriye uzatmış, Nike'yi tutar. Nike
 sola dönük, elinde çelenk.
 Sağda. ΒΑΣΙΛΕΩΣ, solda ΑΡΙΑΡΑΦΟΥ, altta
 ΕΥΣΕΒΟΥΣ ΕΥΣΕΑ.V) saha ve dışta mo-
 nogram ve harfler.

- No. 5 - Kazı tarihi : 1973
 Ölçüsü : 3.79 gr., 18 mm.
 Monogram : Solda Nike'nin altında yine solda yazı-
 ve harfler nın dışında. dışta ΓΛ ≡ 33
 Az aşınmış (Levha. I, IV., 5).
- No. 6 - Kazı tarihi : 1973
 Ölçüsü : 3.25 gr., 18 mm.
 Monogram : Solda Nike'nin altında Solda yazının
 ve harfler dışındaki monogram, sikke kırık olduğu için
 beraberinde kopmuş.
 Dışta. ΓΛ aşınmış, kırık (Levha II, IV., 6).
- No. 7 - Kazı tarihi : 1973
 Ölçüsü : 3.40 gr., 18 mm.
 Monogram : Solda Nike'nin altında Soldaki yazı
 ve harfler kenara kaymış, monogramda darp dışı.
 Dışta. ΓΛ az aşınmış, kırık (Levha II, V., 7).
- No. 8 - Kazı tarihi : 1973
 Ölçüsü : 3.79 gr., 17 mm.
 Monogram : Solda Nike'nin altında Solda yazının
 ve harfler : dışında Sağda yazının dışında. Δ
 Dışta. ΓΛ. Az aşınmış (Levha. II, V., 8).
- No. 9 - Kazı tarihi : 1973
 Ölçüsü : 3.60 gr., 17 mm.
 Monogram : Sol sahadaki monogramlar bozuk. Sağda
 yazının dışında ?
 Dışta. ΓΛ Oldukça aşınmış (Levha I, VI., 9).

- No. 10 – Envanter no: 1744
 Kazı tarihi : 1967
 Ölçüsü : 3.75 gr., 17 mm.
 Monogram : Sol sahadaki monogramlar bozuk. Sağda
 ve harfler yazının dışında. Δ
 Dışta. ΓΑ
 Fazla aşınmış, bozuk (Levha I, VI., 10).

- No. 11 – Envanter no.: 1744
 Kazı tarihi : 1967
 Ölçüsü : 2. 65 gr., 17 mm.
 Monogram : Yazı ve monogramlar tamamen silik.
 ve harfler Çok bozuk (Levha. I, 11).

ARCHEALOS M.Ö. 36, M.S. 17.

Bronz

- No. 12 – Envanter no.: 1744
 Kazı tarihi : 1967
 Ölçüsü : 15 mm.
 Ön yüz : Kadın (Artemis?) başı. Kuleli başlıklı. Sağa
 dönük. Noktalarla çevreli.
 ΕΥΣΕ
 Arka yüz : ΒΕΙΑΣ
 Yazıların ortasında hurma dalı.
 Fazla aşınmış (Levha. II, III, 12).

MARCUS Aurelius, M.S. 161-180.

Kaisarcia Bronzları

- No. 13 – Envanter no.: 1744
 Kazı tarihi : 1967
 Ölçüsü : 23 mm.
 Ön yüz : Yazılar tamamen silik.
 İmparatorun defne çelenkli başı sağa dönük.

Arka yüz : Yazılar ve monogramlar tamamen silik.
Argaios, zirvede kartal?
Çok bozuk (Levha II, 13).

No. 14 – Envanter no.: 1744

Kazı tarihi : 1967

Ölçüsü : 21.5 mm.

Ön yüz : Yazılar tamamen silik.
İmparatorun defne çelenkli başı sağa dönük.

Arka yüz : . . . ΕΩΝ ΤΗΛΑΡΤ
Argaios, zirvede kartal.
Bozuk (Levha. II, 14).

No. 15 – Envanter no.: 1744

Kazı tarihi : 1967

Ölçüsü : 26 mm.

Ön yüz : N . . Silik.
İmparatorun defne çelenkli başı, sağa dönük.

Arka yüz : Yazılar tamamen silik.
Argaios. Silik.
Çok bozuk (Levha. II, 15).

No. 16 – Envanter no.: 1744

Kazı tarihi : 1967

Ölçüsü : 20 mm.

Ön yüz : Yazılar tamamen silik.

Arka yüz : Yazılar tamamen silik.
Argaios.
Çok bozuk (Levha. I, 6).

MARCUS Aurelius, M.S. 161-180,
Tyana Bronzları

No. 17 – Envanter no.: 1744

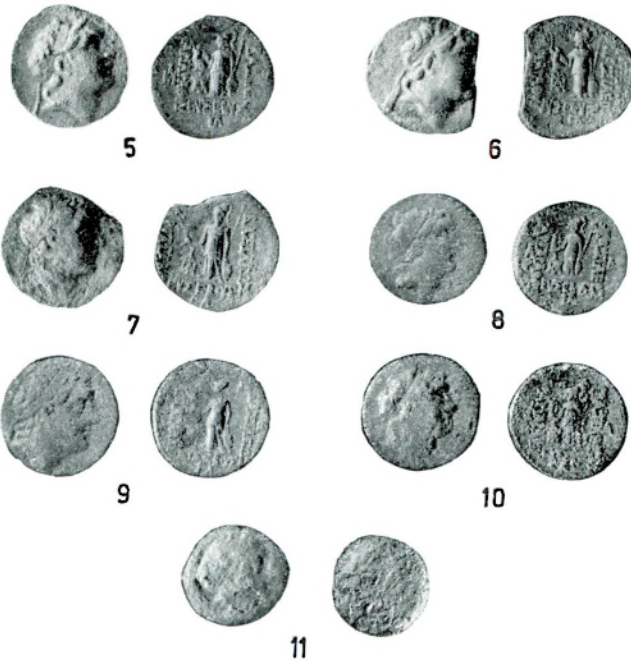
Kazı tarihi : 1967

Ölçüsü : 21 mm.

Ön yüz : . . . AN ΓΩΝΕ
İmparatorun defne çelenkli başı, sağa dönük.
Noktalarla çevreli.

PHILIPPUS III M.Ö. 323-318 ALEXANDROS III
 (Posthumous) M.Ö. 315 ABYDUS, COLOPHON
 LAMPSACUS

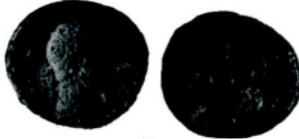

ARIARATHES IV M.Ö. 220-163

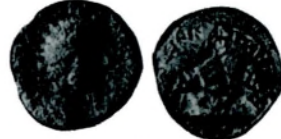

12

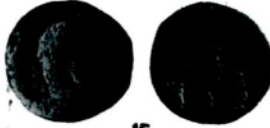
ARCHELAUS
M.O 36 M.S.17

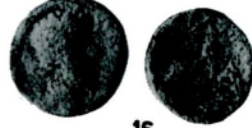
13

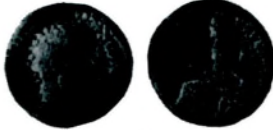
14

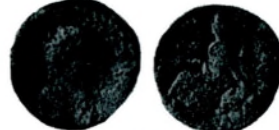
15

16

17

18

İMPARATORLUK DEVRİ
MARCUS AURELIUS M.Ö.161.180
KAISAREIA - TYANA

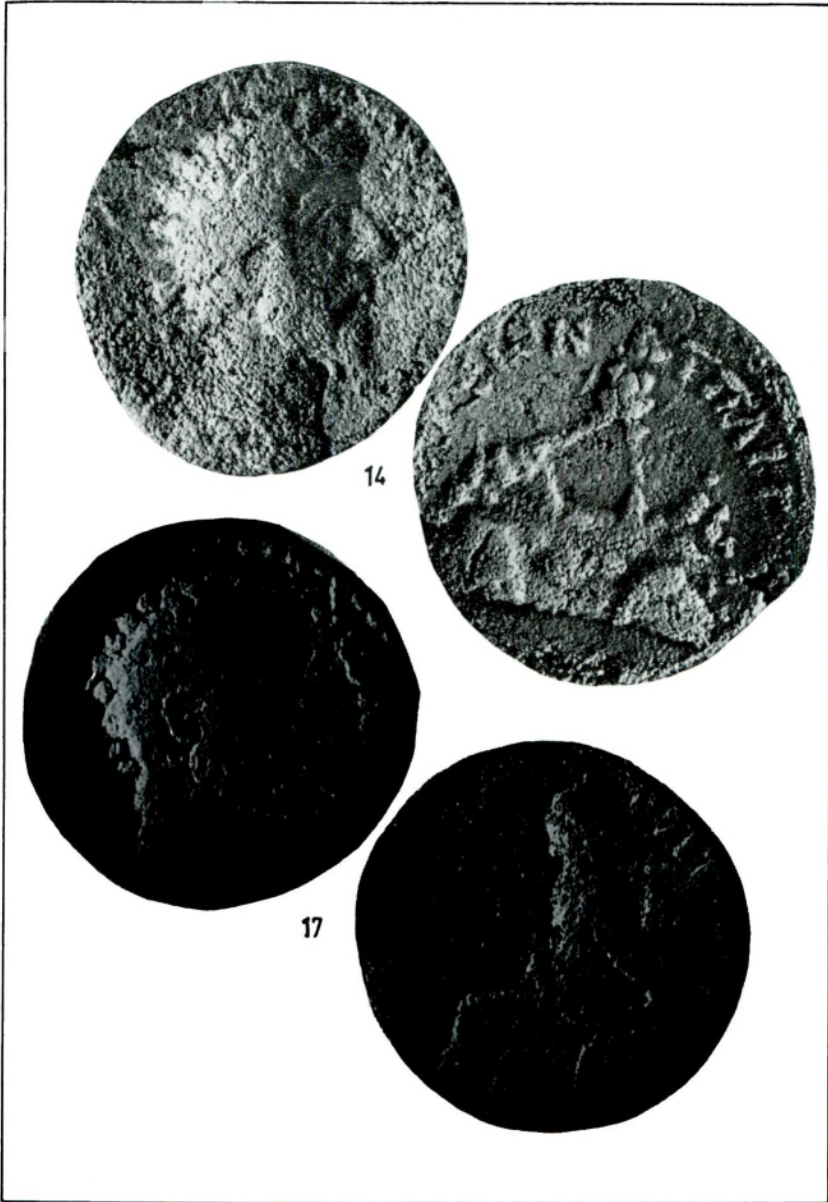

9

10

Arka yüz : . . . NTΠT¹

Sağ ve sol sahada. .T \bar{B}

Tyana Tyhesi, sola dönük oturur. Başında kuleli taç, peplos ve hiton giyilidir. Sağ elini kaldırmış, başak tutar. Sol elini oturduğu yere dayamış. Altında nehir tanrısı yüzüyor.

Çok bozuk (Levha. II, VII,17).

No. 18 – Envanter no.: 1744

Kazı tarihi : 1967

Ölçüsü : 21 mm.

Ön yüz : . . . N TωN . . .

17 numaralı sikkenin benzeri.

Arka yüz : . . ωN.ΓΠ..ΕΡ... Sağ ve sol sahada. ΕΓ \bar{B} ²

17 numaralı sikkenin benzeri.

Çok bozuk (Levha. II, 18).

1 – TΠT ≡ TΩN ΠPOC TAVP

2 – ευτακτιον: Surla çevrili.

ALTAN TOPÇI

Dr. TUNCER GÜLENSOY

I. Giriş; II. Moğol yazısıyla metin (ilk 8 sayfa); III. Transkripsiyon (ilk 5 paragraf); IV. Tercüme (1-21. paragraflar: Başlangıcından Çinggis'in tahta çıkışına kadar) ve notlar.

I. Giriş

Moğol dilinin en eski yazılı vesikası olarak kabul edilen Uygur harfleriyle taş üzerine yazılmış beş satırlık Moğolca yazıttan¹ sonra, en önemli diğer bir vesika, Türkçe tercümesi Ahmet Temir tarafından ortaya konan *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserdir². XIII. yüzyıl Moğol tarihini³ ve Moğollar hakkında efsanevi şecereden⁴ başlayarak Ögedei zamanına kadarki en eski bilgileri içine alan bu büyük eserden başka ilim dünyasının yakından tanıdığı diğer bir eser de *Altan Topçi*⁵ dir. 1604 yılında⁶, diğer bir görüşe göre de daha eski bir devrede yazıldığı zannedilen *Altan Topçi*, hemen hemen (Kozin'in mukayeseli neşri neticesinde % 83'ü)⁷ Moğolların Gizli Tarihi (=MGT)'nin aynıdır.

Altan Topçi (=AT)'nin yanında *Altan Debter*⁸ adlı diğer bir Moğolca eser vardır ki, *Cami'üt-tevârih*'in meşhur yazarı İranlı Reşidüddin,

¹ 1219-1220 yıllarında Uygur harfleriyle taş üzerine yazılan ve Baykal Gölü civarında bulunmuş olan beş satırlık Moğolca yazıt, bu dilin en eski âbidesi olarak kabul edilmektedir. Taşın aslı hâlen Leningrad Asya Müzesi'nde olup, I. J. Schmidt, D. Banzarov ve I. Klyukin tarafından tetkik edilmiştir. (bk. Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, "Giriş", s. IX, not 4).

² *Manghol-un Niuşa Tobça'an (Yüan Ch'ao Pi-Shi). Moğolların Gizli Tarihi.* (Yazılışı: 1240), I, Tercüme. Prof. E. Haensch'in Almanca ve S. Kozin'in Rusca tercümesini Moğolca aslı ile karşılaştırıp dilimize çeviren: Dr. Ahmet Temir. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, LII + 300 s. Metin dışında 2 harita ve 1 fotokopi vardır.

³ XIII. yüzyıl Moğol tarihi hk. umumî bilgi için bk. Temir, *MGT*, s. VII-XIV.

⁴ bk. Tuncer Gülensoy, *Moğolların Gizli Tarihi'ne ve Altan Topçi'ye göre Çinggis Han'ın şeceresi.* AÜDTCF Tarih Dergisi (1967), s. 189-191.

⁵ *AT* hakkında geniş bilgi için bk. C.R. Bawden, *The Mongol Chronicle, Altan Topçi.* Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1955, s. 1-34.

⁶ Temir, *a.g.e.*, s. XII.

⁷ Temir, gös. yer.

⁸ Temir, gös. yer.

eserini yazarken bundan faydalandığını söylemektedir. Fakat, *Altan Debter* ile *AT*'nin aynı mı veya başka başka eserler mi olduğu sorusu halâ çözülemediği için, Reşidüddin'in ifâdesi kesinlik kazanmamakta, yâni hangi eseri gördüğü ve faydalandığı bilinmemektedir. Fakat görüşümüze göre, Reşidüddin'in *AT*'yi görmediği ortadadır. Çünkü, *AT*'nin ilk dört paragrafı ve hele ilk iki paragrafı Tibet ve Budizm tesiri ile yazılmış, her satırı Budizm kokmaktadır ki burada verilen şecere Reşidüddin tarafından hiç zikredilmemekte ve hattâ sonraki paragraflarda görülen yer ve şahıs adları imlâ yönünden *Câmi'üt-tevârih'* le uyuşmamaktadır. Diğer bir gerçek te Reşidüddin'in ölüm tarihi olan 1318'dir. *AT*'nin 1604 yılında yazıldığı görüşü kuvvetli iken, bu tarihten 300 sene önce ölen birisinin o eserden istifade etmesine maddeten imkân yoktur. O halde, Reşidüddin'in gördüğü veya görmüş olabileceği iki eser ortadadır. Birisi, yazılışı 1240 (Sıçan yılı) yılının yedinci ayında⁹ yazılıp tamamlanan *MGT*, diğeri *Altan Debter* adlı şimdilik ne olduğu meçhul eserdir. Fakat, *AT*'nin yazılışında *MGT*'nden geniş ölçüde faydalanıldığı su götürmez bir gerçektir. Tercümesini verdiğimiz 21 paragraf içerisinde *AT* ile *MGT*'ndeki benzerliklere aşağıda ve tercüme ile verilen notlarda işaret edilecektir.

AT'nin burada Uygur veya Çin harfleri ile yazılıp yazılmadığının münakaşası yapılmayacaktır. Çünkü eserin elde mevcut Uygur harfleri ile yazılı nüshaları, bu eserin Çin harfleri ile yazılı nüshasından tekrar Uygur harflerine çekilmek suretiyle meydana getirildiği görüşüne kuvvet kazandırmaktadır.

Altan Topçı'nın nüshaları:

Ahmet Temir'in *MGT*'ne yazdığı girişteki nottan¹⁰ ve Charles Bawden'in yayınladığı *AT*'nin önsözünden¹¹ öğrendiğimize göre, *AT*'nin bilinen nüshaları şunlardır:

1. Lama Galsan Gombaev'in Rusça tercümede esas aldığı nüsha, bk.: *Trudy Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskago Arkheologicheskago Obshchestva. Chast' Shestaya. Altan Tobçi. Mongol'skaya Letopis', b Podlennom Tekste i Perevod.* Perevolama Galsana Gomboyeva. Sankpeterburg 1858.

⁹ *Moğolların Gizli Tarihi*, trc. s. 205, § 282.

¹⁰ Temir, *a.g.e.*, s. XIII, not. 2.

¹¹ Bawden, *a.g.e.*, s. 1-6.

2. Pekin nüshası,
3. Leningrad Asya Müzesi'nde bulunan nüsha,
4. Kozin tarafından *MGT* ile mukayese halinde neşredilen nüsha.

Bizim burada üzerinde durduğumuz *AT*'den farklı diğer bir *Altan Topçi Nova*¹² vardır ki, P. Pelliot¹³ bunu Urga Kütüphanesinde bulmuş, bir kopyası Moğolistan Halk Cumhuriyeti İlimler Akademisi Başkanı Camyang-Güng tarafından Paris Bibliothèque National'e verilmiştir¹⁴.

Altan Topçi'den istifade edilerek yazılmış eserler de şunlardır:

1. *Çinggis Kağan-u Çidig*: 1925 yılında bir koleksiyonu Pekin'de bu isim altında yayınlanan eser, "Çinggis Kağan'ın soyu" anlamındadır. Avrupa tarzda 196 sayfadan meydana gelmiş olup, bunun ilk 126'sı *AT*'nin aynısıdır. Batıda Ligeti, Žamcarano ve Vladimirtsov, Japonya'da da Kobayashi, Hattori ve Yazava gibi mongolistler tarafından incelenmiştir.

Çince "*Meng Wen Meng Ku Shih Chi*", İngilizce "*Mongol Chronicle, Çinggis Qağan u Çidig, including Altan Topçi*" adı ile 1940 yılında 14 × 20 cm. ebadında yeni bir baskısı daha yapılmıştır¹⁵.

2. *Boйда Çinggis Qağan-u Çidig*: The Mongol Book Company'nin yayınladığı bu eser, *Çinggis Qağan-u Çidig*'in ikinci bir edisyonudur.

Çin yazısı ile yayınlanan *Boйда Çinggis Qağan-u Çidig*'in ilk 62 paragrafı *AT*'nin aynısıdır. Bu eser Yamamoto Mamoru ve Kobayashi Takashiro tarafından *AT*'nin Japonca tercümesi ile beraber kullanılmıştır¹⁶.

Altan Topçi'nin kısmen tercümesini ihtiva eden diğer bir eser de 1940 yılında Tokyo'da Fujioka Katsuji tarafından Japonca olarak yayınlanmıştır. Önsözü Fujioka'nın ölümü üzerine Hattori Shiro tarafından yazılmıştır.

Batıdaki neşriyatı takipteki güçlükten dolayı, burada bu konuda söyleyebileceğimiz son çalışma Charles Bawden'in "*The Mongol*

¹² Temir, *a.g.e.*, s. XIII, not. 2; Bawden, *a.g.e.*, s. 5.

¹³ bk. P. Pelliot, *Notes sur le "Turkestan"*, T'oung-Pao XXVII, 1930, s. 20-55.

¹⁴ Bawden, *a.g.e.*, s. 2.

¹⁵ Bawden, *a.g.e.*, s. 2-3.

¹⁶ Bawden, *a.g.e.*, s. 3-4.

Chronicle Altan Tobči, text, translation and critical notes.” (Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1955), adlı eseridir. Bu eserde geniş bir girişle *AT*’nin nüshaları hakkında bilgi verilmiş, eserin transkripsiyonu yapılırken de farklı nüshalar üzerinde durulmuştur¹⁷.

Bizim *AT* transkripsiyonunu Türk ilmi transkripsiyonu ile yeniden inşa ederken kullandığımız eser de budur. Diğer, Uygur-Moğol yazısı ile Harvard-Yenching Institute tarafından basılmış olan *Altan Topçı*’dir ki¹⁸, Bawden tarafından (U) nüshası olarak kullanılmıştır. Türkçe tercüme Bawden’in metin transkripsiyonu esas alınarak yapılmış, İngilizce tercümede Moğolcaya nazaran görülen eksiklikler, eserin Moğolca neşri ile karşılaştırılarak, giderilmeye çalışılmıştır.

Eser hakkında:

Eserin bütünü 126 paragraftır. İlk 3 paragrafı ve 4. paragrafın ilk satırları *Moğolların Gizli Tarihi*’nde görülmeyen bir şecereyi ihtiva eder ki, bu şecere mitolojik olup, Tibet Budizminin tesiri altında ortaya çıkmıştır.

AT’de verilen şecere takip edildiğinde görüleceği üzere, Moğolların menşe efsanesinde ve *MGT*’nde “kurt” olarak adı geçen “Börte Çinoa (veya: Çino)” burada “insan” olarak karşımıza çıkar. Keza, Börte Çinoa’nın kuzeye doğru çıkıp Tenggis Denizi’ni geçtikten sonra yabancı bir memlekete gelerek: “Gooa Maral (veya: Goa-Maral; *MGT*’nde: Ho’ai-maral) adlı bakire bir kızla evlenmesinden de Goa Maral’ın “insan” olduğunu görürüz.

Burada dikkati çeken diğer bir husus da, *MGT*’ndeki ifâdeden Tenggis (=Baykal gölü)’in kuzeyden güneye geçildiğidir. Çünkü Moğolların yerleşme merkezi ve kutsal dağı olan Burkan Qaldun dağı Tenggis’e göre güneyde, Orhon nehrine göre doğuda kalmaktadır. *AT*’deki ifâde ise “Börte Çinoa”nın güneyden kuzeye çıktığını belirtiyor.

Yine *AT*’ye göre Börte Çinoa, sanki Moğol olmayan bir kişidir ve Gooa Maral ile evlendikten sonra Moğol kabilesinin bir mensubu olmuştur.

¹⁷ bk. not 5.

¹⁸ *Altan Topçı, A brief history of the Mongols*. Harvard-Yenching Institute, Scripta Mongolica I, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1952.

AT'de "insan" olarak belirtilen "Bozkurt" ile "Beyaz Geyik" in Türk ve Moğol türeyiş efsanesindeki motiflere ters düştüğü görülür.

AT'nin 4. paragrafının son satırlarında verilmeye başlanan ve Çinggis-han'a kadar sürüp gidecek olan şencere *MGT*'nin 1. paragrafının son satırı ile aynı özelliktedir. *MGT*'nin 2. ve 3. paragrafı *AT*'nin 5. paragrafının ilk üç satırını ihtiva eder. Sonra *AT*'de büyük bir farkla Çinggis-han'ın ardılları ile Oyrad hanlarından bahsedilir ve bu 7. paragrafın ilk satırına kadar devam eder. *MGT*'nin 3. paragrafının son satırının karşılığı *AT*'de 7. paragrafın ikinci satırı ile uyuşmaya başlar. *MGT*'nin 5,6 ve 7. paragrafları *AT*'nin 7. paragrafına tekabül eder. Yine *MGT*'nde 17, 18, 19, 20, 21 ve 22. paragrafların içindeki bilgiler *AT*'nin 8. paragrafındadır. Görülen diğer benzerlikler şunlardır:

<u>M G T</u>	<u>A T</u>
§§ 24-26, 28-31	9
32-41, 46, 47	10
54-56	11
59-64 (64'ün bir kısmı)	12
64-69	13
75-77	14, 15 (baş tarafı)
78-80	15
80-82	15 (son kısmı), 16
84-86	17
87	18
90-92	18, 19 (bir kısmı)
93	19
94,95	20
96	20 (son kısmı), 21 (ilk kısmı)

Yalnız şunu belirtmekte fayda vardır: *Moğolların Gizli Tarihi* ile *Altan Topçî*'de görülen bu benzerlikler, kelimesi kelimesine bir benzerlik değildir. Sadece, kronolojik olarak verilen olaylarda görülen benzerliklerdir.

Երբ մտնում էր Բաղի, Բաղի ընկալում էր նոր հիշողություններ, որոնք համարյա միշտ խառնվում էին իր հիշողության հետ։ Բաղի կարող էր հարցնել, ինչու եմ ես այդպիսի հիշողություններ ունենում։ Բայց նա չէր կարողանում պատասխանել։ Ինչու և ուր լինում էին այդ հիշողությունները։ Ինչու և ուր էին ապրում այն մարդիկ, որոնք հիշողություններ էին թողնում նրա մտքում։ Ինչու և ուր էին այն մարդիկ, որոնք հիշողություններ էին թողնում նրա մտքում։ Ինչու և ուր էին այն մարդիկ, որոնք հիշողություններ էին թողնում նրա մտքում։

— Բ

" eja me shprehur me ndërgjegje dhe me krenari. Në këtë moment, ai ndjeu një forcë të re, një energji të rinj. Ai kishte qenë i varur nga dikush për një kohë të gjatë, por tani ai ishte i lirë. Ai kishte arritur të shpërthejë nga burgu i varësisë dhe të shpërthejë në botën e re. Ai kishte arritur të shpërthejë nga qendra e sëmundjes dhe të shpërthejë në boshllëqun e shëritjes. Ai kishte arritur të shpërthejë nga krahët e ëmë dhe të shpërthejë në këmbët e forta. Ai kishte arritur të shpërthejë nga ngushtësit e të kalit dhe të shpërthejë në hapësirat e reja. Ai kishte arritur të shpërthejë nga gjatësit e fëmijës dhe të shpërthejë në rrugën e re të tërë. Ai kishte arritur të shpërthejë nga dhembët e moshës dhe të shpërthejë në tregun e re të jetës. Ai kishte arritur të shpërthejë nga qendra e dështimit dhe të shpërthejë në boshllëqun e suksesit. Ai kishte arritur të shpërthejë nga krahët e ëmë dhe të shpërthejë në këmbët e forta. Ai kishte arritur të shpërthejë nga ngushtësit e të kalit dhe të shpërthejë në hapësirat e reja. Ai kishte arritur të shpërthejë nga gjatësit e fëmijës dhe të shpërthejë në rrugën e re të tërë. Ai kishte arritur të shpërthejë nga dhembët e moshës dhe të shpërthejë në tregun e re të jetës. Ai kishte arritur të shpërthejë nga qendra e dështimit dhe të shpërthejë në boshllëqun e suksesit.

- | 0 | -

אדם לא יבין את עולם הטבע בלי להבין את התאוריה המדעית. אבל אדם לא יבין את התאוריה המדעית בלי להבין את העולם הטבעי. זוהי הסיבה שבה אנו צריכים להבין את העולם הטבעי ואת התאוריה המדעית יחד.

1 - אדם לא יבין את עולם הטבע בלי להבין את התאוריה המדעית. אבל אדם לא יבין את התאוריה המדעית בלי להבין את העולם הטבעי. זוהי הסיבה שבה אנו צריכים להבין את העולם הטבעי ואת התאוריה המדעית יחד.

2 - אדם לא יבין את עולם הטבע בלי להבין את התאוריה המדעית. אבל אדם לא יבין את התאוריה המדעית בלי להבין את העולם הטבעי. זוהי הסיבה שבה אנו צריכים להבין את העולם הטבעי ואת התאוריה המדעית יחד.

3 - אדם לא יבין את עולם הטבע בלי להבין את התאוריה המדעית. אבל אדם לא יבין את התאוריה המדעית בלי להבין את העולם הטבעי. זוהי הסיבה שבה אנו צריכים להבין את העולם הטבעי ואת התאוריה המדעית יחד.

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

אשר יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו
ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו

ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו
ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו

ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו
ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו

ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו
ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו

ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו
ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו

ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו
ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו

ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו
ועתה יבנה את ביתו ואת בית אביו ואת בית אביו ואת בית אביו

III. Transkripsiyon (ilk 5 paragraf)

(§ 1) *Own suwasti siddam. Erkin bodisong-nar-un töröl-ten-i erdem-ten dededü kad-un icağur-u enedkeg töbed-eçe inağsida ündüsülegs-en-i edüi te üi qoriyan ügülesügei orçilang-un kümün amitan-du onoçu üiledkü ügei-in tulada. ori burқан-u cayağa-bar maqa samadi. olan-a ergügdegsen qağan kemen aldarsibai. enedkeg-ün eng terigün maqa samadi qağan buyu. tegün-ü köbegün ücesküleng gereltü qağan tegün-ü köbegün buyan-tu qağan. tegün-ü köbegün tedkün asarağçı qağan. tegün-ü köbegün nama-yi köke kemekü dörben tiib-i ecelegçi altan kürdü-tü qağan. tegün-ü köbegün ücesküleng-tü ğurban tiib-i ecelegçi mönggün kürdü-tü qağan. tegün-ü köbegün masi ücesküleng-tü qoyar tiib-i ecelegçi ces kürdü-tü qağan. tegün-ü köbegün sayin ücesküleng-tü nigen tiib-i ecelegçi temür kürdü-tü qağan boyu. tegün-ü köbegün tegüs ücesküleng-tü qağan buyu.*

(§ 2) *tede tabun çakrawarti qağan kemen aldarsibai. tegüs ücesküleng-tü qağan-u köbegün talbiğçi qağan buyu. tegün-ü köbegün talbin bariğçi qağan buyu. tegün-ü köbegün şeküni qağan. tegün-ü köbegün küsi qağan. tegün-ü köbegün yeke küsi qağan. tegün-ü köbegün sayin üceğçi qağan buyu. maqa samadi qağan-u altan uruğ-aça inağsi saluğsan gerge qağan buyu. tegün-ü köbegün sayin töröl-tü qağan buyu. tere qağan-aça ulam cerge-ber saluğsan kad-un eçüs arsalan ogoçı-tu qağan buyu. tegün-ü köbegün ariğün idege-tü qağan. qağan idege-tü qağan. tangsuğ idege-tü qağan. rasiyan idege-tü qağan kiged buyu. ariğün idege-tü qağan-u köbegün burқан bağsi. ücesküleng-tü enetei qoyar buyu: qağan idege-tü qağan-u köbegün nasun-a tegülder ilağüğçi kiged. tegüs sayin qoyar buyu. tangsuğ idege-tü qağan-u köbegün nasun-a tegülder yeke nere-tü kiged. ülü türiddüğçi qoyar buyu: rasiyan idege-tü qağan-u köbegün diwadam ananda qoyar buyu: sikamuni-yin*

(§ 3) *köbegün raquli buyu. raquli toyin boluğsan-u tula. ariğün idege-tü qağan-u icağur tasuraba gekü. olan sudur-ud-tur tasurağsan ügei kemen nomlabai. burқан nirwan-dur nöğçicü mingän ilecü cil boluğsan-u qoyina. maqa samadi qağan-u altan uruğ-aça doruna çasu-tu-yin bel-dür delgeregsen inu eyin buyu. enedkeg-ün mağada-yin küsala qağan-u köbegün sarba nere-tü qağan-u tabun köbegün buyu. odaқан inu töröl-ki köke kiris üsütü. ğar köl inu qabtakai. nidün inu दौरa-aça degegside anıku buyu. ene uridaki töröl-dür adali busu kemeldücü. ces qağurçağ-tur kicü gangga mören-dür uğurbai. balbu töbed qoyar-un cabsar-a töbed-ün ebügen mören-ü kicağar-a-aça qağurçağ-yi oluğad negecü ücebesü ğooa ücesküleng-tü köbegün aciğu. arban cirğugan nasu-tu bolcu. ğacar-un ündür sayin-i ericü. çasu-tu şambu ağula dörben ker ğacar-ı uğacu nutuğlaya gecü iretele töbed-ün kümün uçiracu qamiğa-aça irekü kümün buyu gecü asağba.*

(§ 4) *degeside ciğabai. kedken tengri-de-çe cayağa-tu buyu. man-u töbed ulus-tur ған ügei buyu gecü. kücügün-dür-iyen ergün abçu irebei. töbed-ün eng terigün kücügün sandali-tu ғаған tere buyu. tegün-ü köbegün erkin doluğan kümün sandalitu ғаған. tegün-ü köbegün kii carbu sibağun sandali-tu ғаған. tegün-ü köbegün ayitulқа arbai sandali-tu ғаған. tegün-ü köbegün küri külüg қал болur sandali-tu ғаған. tegün-ü köbegün күн sübin morin sandali-tu ғаған. tegün-ü köbegün dalai sübin altan sandali-tu ғаған. tegün-ü köbegün ақа inu boroçu. ded inu sibaғуçı. oduқан inu börte çinoa buyu. öbere қағura-ban мағу-laltucu. börte çinoa umara cüg tenggis dalai getülcü cad-un ғacar-a ireged. ere ügei гооа maral nere-tü ökin-i abçu. cad-un ғacar-tur nutuғлан сағucu. mongғol omoғ-tan bolba. tegün-ü köbegün batai қаған. tegün-ü köbegün temücin. tegün-ü köbegün қuriçal mergen. tegün-ü köbegün oғcim буғurul. tegün-ü köbegün sali қалқaku.*

(§ 5) *tegün-ü köbegün yeke nidün. tegün-ü köbegün sem soçi. tegün-ü köbegün sali қалқақu. tegün-ü köbegün borçigidai mergen. tegün-ü köbegün toraқалçin bayan. boroғçin гооа gergei-tedi acuғu. mongғol-un қад-un dededü inu eng terigün çinggis қаған. tegün-ü köbegün ögedei қаған. tegün-ü degüü inu külüg қаған. tegün-ü degüü inu möngke қаған. tegün-ü degüü inu kubilai қаған. tegün-ü degüü inu қoyina ölcei-tü қаған. tegün-ü köbegün külüg қаған. tegün-ü köbegün buyan-tu қаған. tegün-ü köbegün gegen қаған. tegün-ü köbegün yisün temür қаған. tegün-ü қoyina cayağa-tu қаған. tegün-ü қoyina қutuғ-tu қаған. tegün-ü қoyina ayicamal қаған. tegün-ü қoyina uқаға-tu қаған. tegün-ü köbegün bilig-tü қаған. tegün-ü köbegün usқal қаған. tegün-ü köbegün coriғ-tu қаған. tegün-ü köbegün elbeg қаған. tegün-ü қayina oyirad-un batula çingsang mogғol-un törü-yi abuba: tegün-ü қoyina toқuған қаған. tegün-ü қoyina ului temür қаған. tegün-ü қoyina dalbaғ*

(§ 6) *қаған.*

IV. Tercüme (1 – 21. paragraflar)

I Own suwasti¹ siddam²

Büyük Boddhisatvaların³ doğuşunu⁴, iyi⁵ (ve) meşhur hakan⁶ların menşelerini, onların Hindistan⁷ (ve) Tibet⁸ten sonraki başlangıçlarını toplayarak anlatacağım. Bu dünyanın insanlarında (ve) canlı yaratıklarında başarılı hareketin bulunmayışından dolayı yegâne Buddha⁹'nın emri ile Maha Samadi hakanlar hakamı diye meşhur oldu. Maha Samadi Hindistan'ın ilk¹⁰ hakanı (idi). Onun oğlu¹¹ Büyük Işık Hakanı¹¹ (idi). Onun oğlu¹² Faziletli Hakan¹² (idi). Onun oğlu¹³ Koruyucu (ve) Kurtarıcı Hakan¹³ (idi). Onun oğlu¹⁴ Altın¹⁵ Çark Hakanı¹⁴ (ve) bizi besle diyen Dört Kıt'anın¹⁶ Hâkimi (idi). Onun oğlu¹⁷ Gümüş Çark'ın Mükemmel Hâkani¹⁷ (ve) Üç Kıt'anın Hâkimi (idi). Onun oğlu¹⁸ Bakır Çark'ın Daha Mükemmel Hakanı¹⁸ (ve) İki Kıt'anın Hâkimi (idi). Onun oğlu

- (1) ¹ *suwasti* <Skr. *suasti* “talih, baht, uğur, şans”.
- ² *siddam* <Skr. *siddha* “tekâmül etmiş”.
- ³ *bodisong-nar-un* <*bodisong* “Bodhisatva” + *nar* “Moğ. çoğul eki” + *un* “Moğ. genitif eki”.
- ⁴ *töröl-ten-i*
- ⁵ *erdem* <Uyg. “iyi, fazilet, kabiliyet”> Moğ. *Irdem* (Kal. Wb. 123) Mançu: *erdemu* (EUTS. 73)
- ⁶ *kad*. Tekili: *kağan* <Türkçe.
- ⁷ *enedkeg* ~ Uyg. *änätäk* (EUTS, 72) ~ Moğ. *änätkäğ* (Kal. Wb. 121) = *änkäk* <Soğd. * *'yntk'k* (Räsänen, *Etym.* s. 43 b)
- ⁸ *töbed*
- ⁹ *burқан* <Skr. 1. *Buddha* “burhan”, 2. “Yaradan, halik, şaman, ilâh, tanrı” (EUTS, 53).
- ¹⁰ *eng*
- ¹¹⁻¹¹ *ücesküleng genel-tü kağan*
- ¹²⁻¹² *buyan-tu kağan*; *buyan*, krş. Uyg. *buyan* <Skr. *punya* “Sevap, iyi amel, kut” (EUTS, 55).
- ¹³⁻¹³ *tedkün asarağçı kağan*
- ¹⁴⁻¹⁴ *altan kürdü-tü kağan*
- ¹⁵ Moğ. *altan* < Türk. (Ork.) *altun* “altın” (ETY; Tekin. *OT.* 301; Uyg. *altun* ay. (EUTS, 13); Kırg. *altın* ay. (Kırg. Sözl. 30); Kaz. *altın* ay. (Çuv. Sözl. 52); Çuv. *ultın* ay. (gös. yer.).
- ¹⁶ Dört Kıt'a, Moğ. *dörben tiib*
- ¹⁷⁻¹⁷ *mönggün kürdü-tü kağan*
- ¹⁸⁻¹⁸ *ecelegçi ces kürdü-tü kağan*

¹⁹ Demir ²⁰ Çarkın ¹⁹ İyi ²¹ (ve) Mükemmel ²² (ve) Bir Kıt'anın Hâkimi (idi). Onun oğlu ²³ Kusursuz Mükemmel Hâkan ²³ (idi).

2 Bunlar beş meşhur Çakrawarti Hanları olarak bilinirdi. ¹ Ücesküleng-tü Kağan ¹'in oğlu Talbigçi ² Kağan (idi). Onun oğlu Talbin Barigçi ³ Kağan (idi). Onun oğlu Seküni Kağan (idi). Onun oğlu Küsi Kağan (idi). Onun oğlu ⁴ Yeke ⁵ Küsi ⁴ Kağan (idi). Onun oğlu ⁶ Sayın Ücegçi ⁶ Kağan (idi). Bunlar Maha Samadi Kağan'ın ⁷ altın neslinden ⁷ gelen kağan âilesi (idi). Onun oğlu ⁸ Sayın Töröl-tü ⁸ Kağan (idi). Bu kağanın neslinden gelen kağanların sonucusu ⁹ Arsalan ¹⁰ Oğoci-tu ⁹ Kağan (idi). Onun oğulları ¹¹ Ariğün İdege-tü ¹¹ Kağan, ¹² Çağan İdege-tü ¹² Kağan, ¹³ Tangsuğ İdege-tü ¹³ Kağan (ve) Rasiyan [Rasâyana] ¹⁴ İdege-tü Kağan (idi). Ariğ-un İdege-tü Kağan'ın iki oğlu ¹⁵ Burkan Bağsi ¹⁵ (ve) ¹⁶ Ücesküleng-tü

¹⁹⁻¹⁹ *temür kürdü-tü*

²⁰ Moğ. *temür* < Türk. (Ork.) *tâmir* "demir" (Tekin. OT. 379); Uyg. *tâmür* = *tâmir* "demir" (EUTS, 233); Çağ. *timür* ay. (Abuşka, 190, 35); Kırg. *temir* ay. (Kırg. Sözl. 724); Çuv. *timər* ay. (Çuv. Sözl. 178).

²¹ Moğ. *sayin* "iyi, asil" < Türk. *say-(ı)n* (?), krş. Uyg. *sanlag* "sayın, sanlı, haşmetli" = *sanlıg* (EUTS, 196).

²² *ücesküleng* "mükemmel, âlâ"

²³⁻²³ *tegüs ücesküleng-tü kağan*

(2)

¹⁻¹ *ücesküleng-tü kağan*

² Moğ. *talbigçi* "kurtarıcı, kurtaran, halâskâr"

³⁻³ Moğ. *talbin barigçi* "Delivering Conserving"

⁴⁻⁴ *Yeke Küsi* "Büyük Küsi"

⁵ *yeke*, Moğ. "büyük", krş. Uyg. *Yeke* "Antroponim" (EUTS, 292)

⁶⁻⁶ *Sayın ücegçi* "Good-at-Seeing"

⁷⁻⁷ *altan uruğ-aça* (*altan* "altın", bk. § 1, not. 15; *uruğ* "nesil, soy" + *aça* "Moğ. ablatif eki").

⁸⁻⁸ *Sayın Töröl-tü* "İyi Doğmuş"

⁹⁻⁹ *Arsalan Oğoci-tu* "Arslan ağızlı"

¹⁰ Moğ. *arsalan* < Türk. (Uyg.) *arслан* (EUTS, 20); Kırg. *arstan* (Kırg. Sözl. 48); Kaz. *arşlan* (Çuv. Sözl. 6); Çuv. *araslan, arşlan* (Çuv. Sözl. 6).

¹¹⁻¹¹ *Ariğün İdege-tü* "Temiz Yiyecekli"

¹²⁻¹² *Çağan İdege-tü* "Beyaz Yiyecekli"

¹³⁻¹³ *Tangsuğ İdege-tü* "Tatlı (Hoş) Yiyecekli"

¹⁴ *Rasiyan (Rasayâna)* < Skr.; Uyg. *rasayan* (EUTS, 191)

¹⁵⁻¹⁵ *Burkan Bağsi* "Öğretici Budha"; Uyg. *Bağşi* (EUTS, 31) ~ Moğ. *bağşi* (Kal. Wb. 30) < Çin. *po-shih* (Räsänen, *Etym.* s. 59 a)

¹⁶⁻¹⁶ *Ücesküleng-tü Enetei (Nandi)* "Mükemmel Enetei"

Enetei [Nandi] ¹⁶ (idi). Çağan İdege-tü Çağan'ın iki oğlu ¹⁷ Nasun-a Tegülder İlağugçı ¹⁷ (ve) ¹⁸ Tegüs Sayın ¹⁸ (idi). Tangsuğ İdege-tü Çağan'ın oğulları ¹⁹ Nasun-a Tegülder ¹⁹, ²⁰ Yeke Nere-tü ²⁰ (ve) ²¹ Ülü Türidügçi ²¹, üçü, (idi). Rasâyana İdege-tü Çağan'ın iki oğlu Diwadad [Dawadad] (ve) Ananda ²³ (idi). Sişamuni'nin

3 oğlu Rahuli (idi). Denilir ki, Rahuli rahip¹ olduğu için ² Arig-un İdege-tü ² Çağan'ın nesli tükendi. Fakat bir çok tarihî kitap³larda bu neslin bitmediği öğretilmektedir. Buddha Nirvana⁴'ya ulaştıktan bin ⁵ yıl⁶dan fazla bir zaman sonra, Maha Samadi'nin ⁷ altın neslinden ⁷ karlı doğu yamaçlarında çoğalanlar aşağıda sıralanmıştır: Hindistan⁸'ın Mağada eyâletinin (hâkanı) Hâkan Kusalâ'nın oğlu Hâkan Sarba'nın beş tane oğlu vardı. En küçük oğlunun doğuştan mavi⁹ saçları vardı. ¹⁰ Elleri düz, ayakları düztabandı ¹⁰. Gözleri aşağıdan yukarıya doğru kapanırdı. (Onlar birbirlerine şöyle dediler): “Bu, daha önce doğanlara benzemiyor”. (Onu) bakır (bir) kutu ¹¹ya koyarak ¹² Ganj

¹⁷⁻¹⁷ *Nasun-a Tegülder İlağugçı* “Ömrü Bağışlanmış (ve) Muzaffer”

¹⁸⁻¹⁸ *Tegüs Sayın* “Kusursuz İyi”

¹⁹⁻¹⁹ *Nasun-a Tegülder* “Ömrü bağışlanmış”

²⁰⁻²⁰ *Yeke Nere-tü* “Büyük İsim”

²¹⁻²¹ *Ülü Türidügçi* “Not Degenerating”

²² *Diwadad (Dawadad)* <Skr.

²³ *Ananda* <Skr., krş. Uyg. *Anant* “Özel ad, etnonim” (EUTS.14).

(3) ¹ *toyin*, krş. Uyg. *toyin* “rahip” (EUTS, 248) <Çin. *tao-jen*.

²⁻² bk. § 2, not: 12-12

³ *nom* “dinî belge, kitap” Uyg. *nom* “kanun, din, akide, dinî eser” (EUTS, 137) <Soğd. *nom* <Yun. *nomos*.

⁴ *nirwan* (nirvana: Budizm'de en yüksek mertebeye <Skr. *nervân*; Uyg. *nirwana* = *nirban* (EUTS, s. 136-137).

⁵ Moğ. *minggan* Türk. *ming* < *bing/biñ*, *bin*; MGT'nde: *minka*, *minkan*, *mingkan* şeklindedir. bk. T. Gülensoy, *Moğolların Gizli Tarihi'ndeki Türkçe kelimeler üzerine bir deneme*, AÜDTCF “Türkoloji” Dergisi, V/1, s. 131.

⁶ Moğ. *cil* ~ Türk. *yıl* “yıl, sene” (EUTS, 294).

⁷⁻⁷ bk. § 2, not: 8-8

⁸ *enedkeg*; Uygurca yazmalarda da *enedkeg* şeklinde geçer, bk. § 1, not 7.

⁹ Moğ. *köke* <Türk. (Ork.) *kök* (ETY; Tekin. *OT*. 351); Uyg. *kök*, *kög* (EUTS, 114); Kırg. *kök* (Kırg. Sözl. 498); Çuv. *kəvak* (Çuv. Sözl. 68).

¹⁰⁻¹⁰ AT, metinde: *gar köl inu kabtaķai* “el (ve) ayakları düzdü”

¹¹ *kağurçaķ*

¹²⁻¹² *gangga mören*; Uyg. *Gang* <Skr. *gangā* “Ganj nehri” (EUTS, 80) = *kang*; *mören* ~ Uyg. *müren* (EUTS, 134) <Moğ.

nehri¹²'ne attılar. Nepal¹³ (ve) Tibet arasında, (bir) ihtiyar adam, nehir kıyısından kutuyu aldı (ve) açtı. Baktığı zaman, içinde güzel¹⁴ (ve) mükemmel¹⁵ bir erkek çocuğu (gördü). (Çocuk) onaltı yaşına geldi (ve) memleket¹⁶ in yüksek¹⁷ (ve) iyi yerlerini ararken (ve) karlı¹⁸ ¹⁹Sambu [Şambu] dağlarını¹⁹ (ve) ²⁰dört yabancı diyar²⁰ları düşünürken “Burada yerleşeceğim.” diyerek geldi. ²¹Tibet’li (bir) adam²¹ onunla yolda karşılaştığı zaman: “Sen neredensin?”²² diye sordu.

4 (Çocuk) yukarıya doğru gösterdi. (O adam) “(Bu çocuğun) Tanrı’dan¹ kısmeti var. Bizim Tibet halkı²nın hâkanı yok” diyerek, onu omuzuna kaldırıp götürdü. O, Tibet’in ilk ³Omuza Oturan sandali-tu kağan³’ı idi. O’nun oğlu Erkin⁴ doluğan kümün sandali-tu kağan idi. Onun oğlu Kii carbu sibagun sandali-tu kağan idi. O’nun oğlu Ayitulka arbai⁵ sandali-tu kağan idi. O’nun oğlu Küri [Küwa] Külüg kal [ğal] bolur sandali-tu kağan idi. O’nun oğlu Kün [Küwa] subin [subin] morin sandali-tu kağan idi. Onun oğlu Dalai⁶ sübin [subin] altan⁷ sandali-tu kağan idi. O’nun oğullarından büyüğü⁸

¹³ balbu

¹⁴ gooa; MGT.’nde: ho’ai, ko’ai

¹⁵ ücesküleng-tü

¹⁶ gacar

¹⁷ ündür

¹⁸ çasu-tu

¹⁹⁻¹⁹ Şambu ağula; krş. Uyg. şamnu=şmnā “şeytan” (EUTS, 216, 218).

²⁰⁻²⁰ dörben ker gacar

²¹⁻²¹ töbö-d-ün kümün

²² kamiğa-aça “nerede” (*ka < Türk. soru zamiri)

- (4) ¹ tengri-de-çe veya: tengri-eçe (AT’de: tegri; MGT’nde: tenggeri) < Türk. (Ork.) Tānri (ETY; Tekin. OT. 379; Uyg. t(ā)ngri = tngri (EUTS. 233); Kırg. tenğiri (Kırg. Sözl. 275); Çuv. tθrə (Çuv. Sözl. 184), Kaz., Miş., Büg. terə, Kaz. terə, terə, teri (gös. yer.)
- ² Moğ. ulus < Türk. (Ork.) ulus (ETY; Tekin. OT. 390; Uyg. ulus=ulus (EUTS, 266).
- ³⁻³ terigün kücügün sandali-tu kağan.
- ⁴ erkin < Türk. (Ork.) erk “kudret”, nüfuz, sözü geçerlik” (ETY); Uyg. ärk “kuvvet, kudret, güç” (EUTS, 74).
- ⁵ Moğ. arbai < Türk. arpa (EUTS, 20).
- ⁶ dalai “deniz” < Skr.; Türkçesi: taluy ~ taloi ~ talay (EUTS, 221).
- ⁷ altan, bk. §, not 15.
- ⁸ Moğ. ağa < Türk. (Uyg.) ağa, ağa (EUTS, 9); Çağ. ağa (Abuşka, 19); Kırg. ake (Kırg. Sözl. 12); Çuv. aha “ağabey, amca” (Çuv. Sözl. 2) pit’ç’e “ağabey” (Çuv. Sözl. 109).

Boroçu [Boroçi] ⁹ idi; ikincisi ¹⁰ Sibaguçi; en küçüğü ¹¹ ¹²Börte Çinoa ¹² idi. (Kardeşler) birbirleriyle kavga ettikleri için, Börte Çinoa kuzeye doğru (giderek) Tenggis ¹³ Denizi'ni geçti (ve) ¹⁴yabancı (bir) memlekete ¹⁴ geldi. (Hiç) evlenmemiş ¹⁵ ¹⁶Goa Maral ¹⁶ adında bir kız aldı (ve o) yabancı memlekette yerleşti. Moğol ¹⁷ kabile¹⁸sinin (bir) mensubu oldu. O'nun oğlu ¹⁹ Batai Çağan ¹⁹, O'nun oğlu Temücin, O'nun oğlu, ²⁰Quriçal Mergen ²⁰, O'nun oğlu ²¹ Oğcim Bugurul ²¹, O'nun oğlu ²² Sali Kılçaķu ²² [Galgacu] idi.

5 O'nun oğlu ¹Yeke Nidün ¹ (idi). O'nun oğlu ²Sem Soçi ², O'nun oğlu ³Sali Kılçaķu ³ [Kılçaķu, Galgaķu], O'nun oğlu ⁴Borçigidai [Borçigidai] Mergen ⁴, O'nun oğlu ⁵Toraķalçin [Torgalcin] Bayan ⁵ (idi). O, ⁶Boroğçin Goa⁶'yı karısı olarak almıştı. Moğolların ilk (ve) büyük kağanı Çinggis Kağan idi. O'nun oğlu Ögedei Kağan (idi). Onun küçük kadesi Külüg [Güyüg] Kağan (idi). Onun küçük kardeşi Möngeke ⁷ Kağan, O'nun küçük kardeşi Kubilai Kağan, Onun

⁹ *Boroçi*, Moğ. şahıs adı. (Moğ. *boro* < Türk. *boz*; Türkçe: *z* > Moğolca: *r*)
¹⁰ *ded inu*

¹¹ *odukan inu* (*odka inu* / *odağan anu* / *odğan inu*)

¹²⁻¹² *Börte Çinoa* "Boz Kurt", krş. MGT. *Börte-Çino*

¹³ *Tenggis* "Baykal Gölü", krş. Türkçe: *tengiz*, *deniz*, *dingiz*.

¹⁴⁻¹⁴ *cad-un gacar-a* (*cad* "yabancı" < Türk. *yad*, *yat* ay.; *gacar* "memleket, yer")

¹⁵ *ere ügei* (*ere* < Türk. *er* "er, erkek" "erkeksiz").

¹⁶⁻¹⁶ "Güzel Geyik"; MGT.'nde: *Goa-maral* ~ *Ho'ai-maral*

¹⁷ *mongğol*

¹⁸ Moğ. *omog* < Türk. *obog* < *obo* / *oba*.

¹⁹⁻¹⁹ MGT.'nde: *Bataşihan*

²⁰⁻²⁰ MGT.'nde: *Horiçar-mengan*; (*mergen* ~ *mergan* "usta, nişancı". Bu söz bir çok Türk lehçelerinde de kullanılmaktadır.)

²¹⁻²¹ MGT.'nde: *A'ucan-boro'ul* (P. Pelliot'ya göre: *A'ucan-boro'ul*, bk. TP, XXXII, s. 357).

²²⁻²² MGT.'nde: *Sali-ħaça'u* (*-ħaça'u*)

(5) ¹⁻¹ *yeke nidün* "büyük göz"; MGT.'nde: *Yeke-nidun*

²⁻² MGT.'nde: *Semsoçi*

³⁻³ MGT.'nde: *Harçu* veya *Karçu*

⁴⁻⁴ MGT.'nde: *Borçigidai-mergan* (Bunun karısı *Mangkolcin-ko'a* idi ki, AT'de zikredilmiyor)

⁵⁻⁵ MGT.'nde: *Toroķolcin-baiyan*; (*baiyan*, Moğol yazı dilinde *bayan* "zengin", krş. Türkçe *bay* "zengin". MGT.'nde de *-Bayan* / *-bayan* şekliyle has ve cins isimlere getirilir: *saķal-bayan* "sert ot" gibi).

⁶⁻⁶ MGT.'nde: *Boraħçin-ho'a* (*-ko'a*)

⁷ *mönke* "ebedi, ölmez, ölümsüz", krş. Türkçe: *mengi* / *bengi* ~ *mengigü*".

küçük kardeşi, sonra ⁸, Ölcei-tü Kağan (idi). O'nun oğlu Buyan-tu Kağan (idi). O'nun oğlu Gegen Kağan (idi). O'nun oğlu ⁹Yisün Temür ⁹ Kağan (idi). Ondan sonra Kutuğ¹⁰-tu Kağan, ondan sonra Ayicamal Kağan, ondan sonra Ukağa-tu Kağan (idi). O'nun oğlu Bilig¹¹-tü Kağan (idi). O'nun oğlu Uskal Kağan (idi). O'nun oğlu Corig-tu Kağan (idi). O'nun oğlu Elbeg Kağan (idi). Ondan sonra Oyirad'lardan Batula Çingsang ¹² Moğollara hâkim oldu ¹² (=Moğolları idare etti). Ondan sonra Toğuğan [Toğuğan] Kağan, ondan sonra ¹³Ului Temür¹³ Kağan, ondan sonra Dalbağ

6 Kağan (idi). Ondan sonra ¹Oyirad'lı (bir) Kağan¹, ondan sonra Adai Kağan (idi). Ondan sonra ²Oyiradlardan Toğan³ Tayisi Moğolları idaresi altına aldı². Ondan sonra Tayisung Kağan (idi). Tekrar ⁴, Oyirad'lardan Esen Tayici Moğolları idaresi altına aldı. Ondan sonra Mağa Kürkis Kağan (idi). Ondan sonra Moolon [Molon] Kağan (idi). Ondan sonra Mandukuli [Manduguli] Kağan (idi). Ondan sonra Bayan⁵ Mönge⁶ Bolğu Cinong (idi). Onun oğlu Batu Mönge Sayin Dayun Kağan (idi). Ondan sonra (onun) büyük oğlu Bodi Alağ⁷ Kağan (idi). Onun oğlu Darayisung Küdeng Kağan (idi). Ondan sonra Barsu Bolod⁸ Cinong'un oğlu Gegen Altan⁹ Kağan (idi).

⁸ *koyina*, Moğ. "ondan sonra"

⁹⁻⁹ *Yisün Temür* "Dokuz Demir"

¹⁰ MGT'nde: *ķutuķ* "kutsal" ~ *ķutuķtai* ay. ~ *ķutuķtu* "takdis edilmiş" [Türkçe: *ķut* "kut, saadet, kutlama, takdis, ruh" (EUTS, 188)].

¹¹ *bilig-tü* "bilgili" < Türk. *bilig* "bilim, bilgi, ilim" (EUTS, 42) = *bālgū*.

¹²⁻¹² *mongğol-un törü-yi abuba*; Uyg. *törü* "töre, örf, kanun, nizam" = Moğ. "kanun, hükümet" (Kow. 1939).

¹³⁻¹³ *Ului Temür* "Ulu, büyük demir". Tam mânasiyle Türkçe bir isimdir.

(6) ¹⁻¹ *oyaradai kağan*

²⁻² *mongğol-un törü-yi oyirad-un Toğan (Toğan) Tayisi abuba*.

³ *Toğan (Toğan)* < Türkçe.

⁴ Moğ. *basa*; krş. Uyg. *basa* 1. "bundan başka, sonra, onun arkasından", 2. "arka" (EUTS, 34).

⁵ *Bayan*, krş. Türk. (Uyg.) *bay* "Zengin, varlıklı" (EUTS, 36), bk. § 5, not 5-5.

⁶ *Mönge* < Türk. *menggü* ~ *bengü* "ebedî, ölümsüz, ölmez", bk. § 5, not 7.

⁷ *Alağ* < Türk. *ala* "ala renkli". MGT'nde de *Alağ* adlı bir binbaşının adı geçer, bk. §§ 149, 202, 220).

⁸ *Bolod* < Farsça: بولاد *pülād*.

⁹ *Altan* için bk. § 1, not. 15.

Ondan sonra Tümen¹⁰ Casag¹¹-tu Kağan (idi). Ondan sonra Buyan Seçin Kağan, ondan sonra Sengge Temür Dügüreng Kağan (idi). Onun oğlu Sümir Mergen Tayici (idi). Onun oğlu Dalai Lama¹²'nin neslinden Yon t'an [Yontan] rgya-mc'o [gyamso "camso"] (idi). Ondan sonra Buyan Seçin Kağan (idi). Onun küçük erkek kardeşi Mangkus [Manggus, Mangkuğ] Mergen Tayici (idi). Onun oğlu Lindan Kutuğ-tu Kağan, onun oğlu¹³ Erke Konkor¹³ Tayici (idi). Onun küçük erkek kardeşi Abanai Çin Wang (idi). Onun

7 oğlu Burani Ging [Çin] Wang (idi): dördüncü nesilden. (Onun)¹ Duwa [Dün] Soğur [Soğur]¹ (ve)² Dobu [Daubu] Mergen² (adlarında) iki oğlu vardı. Duwa Soğur'un alınının ortasında yalnız bir göz vardı (ve) üç günlük yeri görebiliyordu. (Onun) Dayır³ [Dacir] (ve) Boro⁴ (adında) iki atı vardı. Duwa Soğur küçük erkek kardeşi Dobu Mergen'i yanına alarak Burkan Kaldun (dağı)'nın tepesine çıktı (ve) burada oturdu. (Orada) Tenggilig⁵ [Tenggelig] (nehirinin) akıntısı yönünde bir grup göçebenin gelmekte olduğunu gördü. Duwa Soğur küçük erkek kardeşi Dobu Mergen'e: "Uzakta Tenggilig (nehirinin) akıntısı istikametinde (bir) grup göçebe geliyor. Kapalı arabanın içinde bir kız oturuyor. O kızın güzelliği burdan görülüyor. Git, bak" dedi. Dobu Mergen gidip baktığında, kapalı arabanın içinde evlenecek yaşta bir kız vardı. Dodu Mergen bu kıza: "Sen hangi ulustansın?" (diye) sordu. Bu kız: (Ben) Tümed⁶'lerden⁷ Surultai Mergen⁷'in (karısı),⁸ Barhucin Göoa Ağa⁸ [Ağa]'dan⁹ Ariğ Usun⁹'da

¹⁰ *Tümen* <Türk. *tümen* "onbin". (MGT'nde: *Tümen-Tüben* "Antropo-nim", bk. § 170, 171).

¹¹ *casag* <Türk. *yasağ* ~ *yasa*. Uyg. *yasa* "kanun, yasa" (EUTS, 289); Çağ. *yasaldı* "düzeldi" (Abuşka, 402); Kalm. *yasha* < Mançu. *dasa*.

¹² Moğ. *blama* <Tib. *bla-ma*.

¹³⁻¹³ *Erke Konkor* <Türk. *erk*. bk. § 4, not 4; *konkor* "konur, at rengi", krş. MGT'nde: *konkor*; Kırg. *konğur* "kumral, esmer" (Kırg. Sözl. 483).

(7) ¹⁻¹ MGT'nde: *Duwa-soğor* (veya: *-soğor*). *soğor* "kör"; Türk lehçelerinde: *soğor*, *soğır*, *soğkır*, *sukır* "kör" (bk. Radloff, Wb.)

²⁻² MGT'nde: *Dobun-mergan*

³ *dayir* "büyük"

⁴ *boro* "boz", krş. Türkçe *boz*, krş. § 4, not 9.

⁵ MGT'nde: *T. nggelik*

⁶ MGT'nde: *Horitumad* (veya: *Koritumad*)

⁷⁻⁷ MGT'nde: *K(H)orilartai-mergan*

⁸⁻⁸ MGT'nde: *Barhucin-ho'a* (veya: *Barhucin-ko'a*)

⁹⁻⁹ MGT'nde: *Arih-usun* "Saf su"

doğma ¹⁰ Alung Ğooa ¹⁰ 'yım" dedi. Dobu Mergen onu aldı (ve) ¹¹ Buğu [Buğu] Ğatagis [Ğatagi] ¹¹ (ve) ¹² Buğuci [Buğuçi] Salci [Salçi, Salcid] ¹² adında

8 iki oğlan doğurdu. Buğuci Salci(den) Salciğud obası meydana geldi. Buğu Ğatagis(den) Ğatagid obası meydana geldi. Dobu Mergen öldü. (O) öldükten sonra, Alung Ğooa erkeksiz ¹ (olarak) Begter ² [Bigter], Belgetei ³ (ve) Bodonçar ⁴ [Bodonçor] adlarında üç oğlan doğurdu. Buğu Ğatagi (ve) Buğuci Salci, ikisi, kendi aralarında: "Bizim yanımızda erkek yok. Bu üç çocuk kimden?" (diye konuştular). Anneleri Alung Ğooa, onların birbirlerine söylediklerinden haberdar olup: " ⁵ Siz, benim iki oğlum; benim hakkımda şüpheye düşmekte haklısınız ⁵ " dedi. (Alung Ğooa) ⁶ iki oğlundan her birine birer ok verdi. Onlar okları ortalarından kırdılar. Sonra onlara beşer ok verdi. Onlar okları kıramadılar ⁶. Alung Ğooa: "Siz beşiniz bir arada bunun gibi daha kuvvetli olursunuz. ⁷ Gece karanlığında ⁷ sarı ⁸ ışıklı ⁹ (bir) ¹⁰ erkek çocuk ¹⁰ meydana geldi. (Bu erkek çocuk) parlak (bir) ışık (halinde) benim çadırıma girdi. O (çocuk) benim karnımı (elleriyle) oğaladığı zaman ¹¹ ¹² sarı "Ğalcin" köpeği ¹² oldu (ve) dışarı çıktı; dili (ve) dudaklarıyla yalanyordu; bilhassa kapıya doğru (giderken).

¹⁰⁻¹⁰ MGT'nde: *Alan-ħo'a* (veya: *-ko'a*)

¹¹⁻¹¹ MGT'nde: *Bugunotai*

¹²⁻¹² MGT'nde: *Belgunotai*

¹¹ ve ¹² MGT'nde (§ 19) Alan-ħo'a'nın kocasının ölümünden sonra doğduğu diğer üç çocuğun adları: *Buğu-ğatagi*, *Buğatu-salci* ve *Bodonçarmungkah*'tır. AT'de *Buğu-ğatagi* ve *Buğatu-salci* ilk doğan iki çocuk olarak görülüyor ki, doğrusunun MGT'nde verilen şecere olması gerekir.

(8) ¹ *ere ügei* "erkeksiz"

², ³, ⁴ MGT'nde: Alan-ħo'a'nın erkeksiz doğurduğu üç çocuk için bk, § 7, not 11 ve 12.

⁵⁻⁵ krş. MGT. § 20.

⁶⁻⁶ krş. MGT. § 19. Görüldüğü gibi MGT ile AT'deki hâdiseler paragraf olarak birbirini tutmamakta, fakat neticede birleşmektedir. *Alan-ħo'a*'nın, AT'de iki oğluna, MGT'nde ise beş oğluna birden birer ok verdiği görülür.

⁷⁻⁷ *ğara süni* "gece karanlığı"

⁸ *sira* "sarı" < *şira*. krş. Türkçe : *sarı*

⁹ *çiügen*

¹⁰⁻¹⁰ *köbegün*

¹¹ *çak* "zaman, an", krş. Türkçe *çağ* ~ *çağ* ay.

¹²⁻¹² *sira Ğalcin noğai*

(Eğer siz) bununla hüküm verecekseniz, Tanrı'dan¹³ bu çocuklara kader dilerim." dedi. (O zaman) büyük (ve) küçük beş kardeş mülklerinden kendilerine ait olan hisselerini aldılar.

9 (Onlar) Bodonçir'e kestane renginde, sırtı çukurlaşmış (ve) orta yeri yaralı zayıf (bir) at verdiler. Bodonçir: "1 Ne olursa olsun, ölsem de (buna) benim kaderim karar versin." dedi (ve) Onon Nehri'nin yukarisına doğru gitti. (Orada bir) 2 kayanın kovuğuna 2 avladığı güzel (bir) geyiği 3 saklamaya (çalışan bir) kurt 4 gördü. Sezdirmeden yanına yaklaştı (ve onu) vurup öldürdü. (Böylece) kendisine yiyecek tedarik etmiş oldu. Onon nehri kıyısında Yeşil Ev adını verdiği bir kulübe yaptığı zaman Bodonçir, 5 sülün kuşu 5 yakalayan (bir) 6 boz doğan 6 gördü. Atının kuyruk kılı ile tuzak kurdu (ve boz doğanı) yakaladı. Onu ehliştirdi, (kuş avlamak için) kullandı. Nehrin aşağısında, avlandığı yerde yerleşmiş bir oymak 7 vardı. Oraya (kısarak sütünden) yapılmış kımız 8 içmeye giderdi. (Bir müddet sonra) ağabeyi Bigter [Begter] araştırmaya gelerek: "Benim küçük kardeşlerimden birisi Onon Nehri'nin yukarisına gitmişti. Acaba yaşıyor mu, yoksa öldü mü?" diye söylendi. O oymağa giderek: "İki sene evvel kestane renkli tayı olan bir çocuk gördünüz mü?" diye sorduğunda, o oymaktakiler: "Burada bir oğlan var. Buraya kestane renkli atı (ve) boz doğanı ile gelir (ve) hergün burada kımız içer. Sen onu 9 orada burada 9 arama. Burada bekle". dediler.

10 O esnada, öğle vakti olurken, gökte bulut olmadığı halde, bir kaç yağmur damlası düştü. O halk: "Çocuk şimdi çok uzakta değildir"

¹³ *tengri-de-çe*, (-deçe, -çe Moğolca ablatif ekidir.)

(9) ¹⁻¹ MGT'nde: "ölürse ben de ölürüm, yaşarsa bende yaşarım" şeklindedir.

²⁻² *kada-yin konggil-dur*, krş. Türkçe: *kaya*

³⁻³ *gooa maral*. Burada *gooa* "güzel" ve *maral* "geyik" kelimeleri sıfat ve isim olarak görülür ki, § 4'teki *Gooa Maral*'la ilgisi yoktur.

⁴ *çinoa* "kurt"

⁵⁻⁵ *barıkuı*; MGT'nde: *kara kuru*, İnt.: "sülün, orman tavuğu", bk. Temir, *MGT*. s. 9, not 5.

⁶⁻⁶ *boro karçığai*; MGT'nde: *karçıkai*, İnt.: "doğan, şahin", krş. Türkçe *karçığa ay.*, *karçığai ay.* bk. Temir, *MGT*. s. 9, not 4.

⁷ Metinde *ulus* olarak geçen bu kelimeyi "oymak" olarak çevirmeyi uygun buldum. MGT'nde: *bolek irgen* "bir bölük halk" olarak geçer, bk. § 5, not 7.

⁸ *esüg* "kımız, içki", MGT'nde: *esuk*, bk. § 28.

⁹⁻⁹ *eyin teyin* "orda burda"

diye söylerlerken, Bodonçir geldi. Her ne zaman (bir) rüzgâr esse, kuşların tüyleri havada uçuşan kar taneleri gibi Onon Nehri'ne düşer (di). (Bundan da Bodonçir'in kuş avlamaktan geldiğini anlarlardı.) (Sonra), 1ağabey ile küçük kardeş, ikisi beraber¹, memleketlerine gittiler. (Onlar) memleketlerine giderlerken, Bodonçir ağabeyi Bigter'e şunu söyledi: “²(Bir) adamın (bir) ağabeyi, (bir) paltonun (bir) yakası var²! “Bu oymağı³ yağmalayalım mı?” Ağabeyi: “(Şimdi) bırakalım, ağabey (ve) kardeş memleketimize varalım; onu görüşürüz” dedi. O tekrar ağabeyine söyledi; ağabeyi yine razı olmadı. (Memleketlerine vardıklarında) ⁴beş kardeş⁴ (vaziyeti) müzakere ettiler (ve) o oymağı zaptederek aldılar. Bodonçir hemen ⁵hâmile (bir) kızı⁵ yakaladı (ve, eş olarak) aldı. Bodonçir'in oğlu ⁶Ğabiçi [Ğabuçi] Külüğ⁶ (idi). Onun oğlu ⁷Bikir Bağatur⁷; onun oğlu ⁸Mağa Töten⁸; onun oğlu ⁹Bayisangğor Doğşin⁹; onun oğlu ¹⁰Tumbanai [Tunbanai] Seçin¹⁰; onun oğlu Ğabul¹¹ Ğağan; onun oğlu Bartam¹² Bağatur (idi). Onun oğlu Yisügei¹³

- (10) ¹⁻¹ *ağa degüü koyagula*. *ağa* “ağabey”, *degü* “küçük kardeş”, *koyar* “iki”, *-ğula* “komitatif eki” = ağabey (ve) küçük kardeş, ikisi beraber.
²⁻² *kümün ağa-tai*. *degel çığa-tai gele*. MGT'nde bu cümlenin tercümesi şöyledir: “Kardeşim, kardeşim! Vücudun bir başı, elbisenin de bir yakası olması iyidir.” Bu söz için bk. Vladimirtsov, *İçt.* § 67.
³ *ulus*
⁴⁻⁴ AT, metinde: *ağa degüü tabuğula* “ağabey (ve) küçük kardeş(ler) beşi birlikte”.
⁵⁻⁵ *kegeli-tü ökin* “hamile kız”; *ökin* “kız”
⁶⁻⁶ MGT'nde: *Barin-şiyalatu-ğabiçi* ve *Ğabiçi-ba'atur*.
⁷⁻⁷ MGT'nde: *Menen-tudun*. (bk. § 45) *Menen-tudun*'un *Ğaçi-külük*, *Ğaçin*, *Ğaçiu*, *Ğaçula*, *Ğaçi'un*, *Ğarandai* ve *Naçin-ba'atur* adlarında 7 oğlunun adı geçer. Fakat AT'de yalnız birisinin adı verilir ve MGT'ndeki (bk. § § 46, 47, 48) mufassal bilgiler görülmez.
⁸⁻⁸ MGT'ndeki şecereye göre bunun *Ğaidu* (veya: *Haidu*) olması gerekir.
⁹⁻⁹ MGT'nde: *Baişingğor-dohşin*. (Diğer kardeşleri: *Çarağai-lingku* ve *Çaocin-orteğai*'dir, bk. MGT. § 47).
¹⁰⁻¹⁰ MGT'nde: *Tumbinai-seçen*. *seçen* “akıllı, hâkim” ~ *seçin*. ~ *çeçen*, *seçen* (Kal. Wb. 428) < Türk. **seç-en*
¹¹ MGT'nde: *Ğabul* (veya: *Habul*). Fakat, AT'de diğer oğlu *Semsoçule*'den bahsedilmez.
¹² MGT'nde: *Bartan-ba'atur*. Gizli Tarih'e göre *Bartan-ba'atur*, *Ğabul-ka'an*'ın *Okin-barğah*'dan sonraki oğludur. AT'de bahsedilmeyen diğer oğulları şunlardır: *Ğutuhtu-mungğur*, *Ğutula-ğahan*, *Ğulan*, *Ğada'an* ve *Todoyen-oçigin*.
¹³ MGT'nde: *Yesugai-ba'atur*. *Yesugai*, *Bartan-ba'atur*'un *Manggetu-kiyan* ve *Nekun-taize*'den sonra 3. oğludur ki, AT'de diğerlerinin adları geçmez.

11 Bağatur (idi). (O), ¹iki genç kardeş Daritai (ve) Oçoğun¹u avlanırken buldu. (O zaman): “²O bir beyaz yabanî tavşan mıdır²?” diye sordu. (Fakat o) ³yerde çömelip işeyen bir kadındı³. Hemen arabasının izinden gittiler. Yisügei kardeşine: “O kadından iyi⁴ erkek çocuklar doğabilecek” dedi. Arabanın tekerlek izini takip ederek gittiler. Tayiçigud⁵lu (bir) erkek (olan) Çiledü⁶, Ögelen-eke⁷’yi (eş olarak) Olkonud⁸’lardan almış, memleketine gidiyordu. Onları peşlerinden takip edip kovaladılar. Yisügei, iki genç kardeşine: “Onu yakalayalım” dedi. Onlar yaklaştığında, Ögelen-eke kocasına: “Biliyor musun? Bu üç adamın hemen şimdi kötülük yapacakları hallerinden belli. Sen (kaç) git!” diye söyledi (ve) giymekte olduğu gömleğini çıkararak ona verdi. Üç kardeş (kaçmakta olan) Çiledü’yü üç henrin birleştiği yere (ve) ⁹üç tepe⁹nin üzerine kadar kovaladılar (fakat) yakalayamadılar. Yisügei, (orada kalan) Ögelen-eke’yi yakaladı (ve onu kendisi için) aldı. Onlar memleketlerine giderlerken, Ögelen-¹⁰katun¹⁰ gizli gizli ağlıyordu. Daritai (ve) Oçoğun: “Biz üç nehri birleştiği yere kadar kovaladık, üç tepenin engelini aştık. Sen de bakarsan izini bulamazsın. Eğer bakarsan burada bir şey göremezsin. Ağlıyorsan (sesin) duyulmayacaktır.” dedi. Ögelen-eke bu sözleri

12 işitince, sessizce arkalarından gitti. (Bir gün) Tatar¹’lardan Temücin² [Temüçin] (adlı bir bey) esir olarak getirilmişti. (O zaman)

- (11) ¹⁻¹ AT’de *daritai oçoğun degü-ben* olarak geçen ve Bawden’in de “two younger brothers Daritai and Oçoğun” olarak tercüme ettiği isimler MGT’nde *Daritai-otçigin* (bk. § 50) şeklinde Bartan-ba’atur’un 4. oğlunun adı olarak geçer. Diğerleri için bk. AT, § 10, not 13.
- ²⁻² *nigen çindağa biyu kicü* (veya: *gecü*) *kağaba* (veya: *kağamui*).
- ³⁻³ *nigen ekener sigegsen*.
- ⁴ *sayin*
- ⁵ MGT’nde: *Merkit*’lerden (bk. § 54).
- ⁶ MGT’nde: *Yeke-çiledü* (bk. § 54).
- ⁷ MGT’nde: *Ho’elun, Ho’elun-eke, Ho’elun-ucin, Ucin-eke, Ho’a-ucin* şekillerinde geçer.
- ⁸ MGT’nde: *Olkuno’ut* (veya: *Olhuno’ut*).
- ⁹⁻⁹ MGT’nde: “*yedi tepe*” *aşınca*ya kadar.
- ¹⁰ MGT’nde: *kadun/katun* ~ Türkçe (Ork.) *qatun* “hatun, prenses” (ETY; Tekin. OT. 342), *qadın* “kayın, hısım” (ETY); Uyg *katun* ay. (EUTS, 171), *katın* = *katun* (gös. yer.); Kırg. : *katın* “karı (zevce), kadın, evli kadın” (Kırg. Sözl. 417).
- (12) ¹ Tatar için bk. A. Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 275-76.
- ² MGT’nde: *Temucin-uge* (bk. § 59).

Ögelen-ekeden³ bir erkek çocuk doğdu. Onlar ona Temücin adını verdiler. (Temücin ile beraber) Ögelen-ekeden Kıasar⁴, Kıacıku⁵ (ve) Oçoğu⁶ (olmak üzere) dört erkek çocuk doğdu. Yisügei oğlu Temücin'i (yanına) aldı (ve Temücin'e) anne tarafından (akraba) olan Olkonud'lara⁷ giderek, "(Oğlum için) kadın bakacağım" diye söyledi. Kıongurat'⁸lardan Dei Seçen, ⁹Tongsur (ve) Çinggir⁹ (dağlarının birleştiği yerdeki) ¹⁰su kanalında¹⁰ hayvanlarını suluyordu. Dei Seçen Yisügei'ye rastlayınca: "Borcigin oymağı¹¹, Kıyud âilesi¹²nden oğul (ve) kıda¹³, nereye gidiyorsunuz?" diye sordu. Yisügei: "Oğlum Temücin'i Olkonud'lara güvey¹⁴ yapmak için bir kadın bakmaya gidiyorum" diye cevap verdi. (Bunun üzerine) Dei Seçen: "Ben bu gece bir rüya gördüm. (Rüyamda) tamamen beyaz (bir) doğan¹⁵ vardı (ve) benim avuçlarımda içindeydi. Benim (gördüğüm) rüya, senin (mensub olduğun) Borcigin oymağı, Kıyud âilesi için koruyucu

³ *Ögelen-ekese*, (-sa, -se eki -aça, -eçe gibi ablatif eki olup, Monguor dialektinin özelliğidir. Hal ekleri hakkında toplu bilgi için bk. Tuncer Gülsensoy, *Moğolların Gizli Tarihi'nde Hal ekleri ve cümlede kullanılış şekilleri*, basılmamış Doktora Tezi. AÜDTCF kütüphanesi, Doktora Tezleri bölümü).

⁴ MGT'nde: *Kıasar* (veya: *Hasar*)

⁵ MGT'nde: *Kıacı'un* (veya: *Haçı'un*)

⁶ MGT'nde: *Temüge*. AT'de, Çinggis-han'ın *Temulun* adlı kızının adı geçmez. (bk. MGT. § 60).

⁷ MGT'nde: Torgut kabilesine mensup *Olkuno'ut*'lar.

⁸ AT, metinde: *Kıongırad*; MGT'nde: *Unggirat*.

⁹ MGT'nde: *Çekçer* ve *Çihurgu*.

¹⁰⁻¹⁰ *çorğo* "boru, musluk". *usun çorğo* "su kanalı".

¹¹ *omoğ* ~ MGT'nde: *obok* (bk. §§ 41, 42, 44, 46, 139), *omoğ* (bk. § 139).

¹² *yasun*

¹³ *kıda* ~ Türkçe (Kırg.) *kıda* "dünür", *kıdaça* "güveyin ve gelinin genç kadın akrabası", *kıdağy* "gelinin ve güveyin anneleri ve onların yaşlı akrabaları", *kıdanda* "1. kız isteme, 2. dünürlük" (Kırg. Sözl. 516 a). krş. Uyg. *kudas* "dost, ahbap, arkadaş" (Chuas. 17, 25; EUTS, 185), *kıdaş* "Bekanter//tanış" (Alt. Gr. 330 b).

¹⁴ AT, metinde: *kürke*, (P) nüshasında: *kürgere*. MGT'nde: *-guregen* (*-güregen*) "güvey, damat" şekliyle pekçok şahıs isminde tamlayıcı unsur olarak görülür. Meselâ: Alçı-güregen, Aşig-güregen, Buğa-güregen v.b. lar). krş. Türkçe (Uyg.) *küdägü* "güvey" (EUTS, 120; Alt. Gr. 317 a; DLT - Dizin, 78 b).

¹⁵ AT, metinde: *songsur*, (G ve P) nüshalarında: *songkur*. krş. Türkçe: *songkur* "sonkur kuşu, yırtıcı kuşlardan biri" (DLT-Dizin, 105).

niteliktedir. Benim ev(im)e git. Orada, benim, dokuz yaşında Börte¹⁶ (adlı) kızım var; onu sana vereceğim. Eski¹⁷(den) bizim memleket¹⁸in (bir) âdeti vardı. Güzel kızlarımız

13 ¹kara deve ¹ler koşulu arabalarla dağlara giderlerdi. (Onları) bütün² bey³lerin kraliçe⁴leri yapmak için. (Bizim) güzel kızlarımız, ⁵alını akıtmalı boz deve⁵lerde, yüksek taht üzerine oturlardı (ve) onları ⁶halkın beyleri⁶ yapardık.” diye söyleyince, Yisügei Bağatur iki atını (ve) oğlu Temücin’i Dei Seçen’e vererek: “Benim oğlum köpek⁷ten korkar, ona çok iyi dikkat et” dedi. Memleketine giderken, yolu üzerinde, Tatar ulusundan bazı kimselere rastladı. Onları ziyafetle⁸ meşgul gördü (ve) atından inerek: “(Onlar) korkunç bir kavimdir, ben onların yanından nasıl kaçabileceğim” diye söylendi. (Tatarlar) yemeğine zehir karıştırarak (Yisügei Bağatur’a) verdiler. (Yisügei Bağatur) evine ulaştığında rahatsızdı; (şöyle) dedi: “(Ben) korkunç Tatar halkına rastladım. Onlar tatlı yemekleri içine zehir katmışlar, o zehirli yemeği bana verdiler.” (Daha çok) rahatsızlaşınca, karısına, Menggelig⁹’i çağırmasını söyledi. (Yisügei Bağatur) Menggelig’e: “Oğullarımdan biri olan Temücin’i Kõnggirad’lardan Dei Seçen’in yanında bırakarak geldim. Çabuk git (ve onu) alıp getir.” dedi. (Menggelig) hemen gitti, (fakat) onu alıp getiremeden ¹⁰Yisügei öldü¹⁰. Ucin-eke doğuştan dirayetliydi,

¹⁶ *börte* ~ Türkçe. *boz*, krş. *Börte Çinoa*.

¹⁷ *erte* ~ krş. Türkçe (Uyg.) *ärdä=ärtä* “erte” (EUTS, 73, 75).

¹⁸ *ğacar*

(13) ¹⁻¹ AT, metinde: *ğara buğura*. *ğara* ~ Türkçe. *ğara* ay. (DLT-Dizin, 167); *buğura* ~ Türkçe (Uyg.) *buğra* “erkek deve” Alt. Gr. 305 a).

² *ğamuğ* ~ Türkçe (Uyg.) *ğamağ* “hepsi, topyekün, bütün”, *ğamağan* ay., *ğamuğ* ay. (EUTS, 163; Alt. Gr. 326 a), *ğamuğ* ay. (gös. yerler.).

³ *ecen*, krş. Türkçe (Uyg.) *igä* “1. idi. Sahip, bey” (Alt. Gr. 130), 2. Peri ruh’ (meczaz) (EUTS, 90).

⁴ *ğatun* ~ Türkçe. *xatun*, *qotun* “kadın, kraliçe” Alt. Gr. 309 a) = *ğatın* = *ğatun* = *ğatun* ay. (EUTS, 82, 171).

⁵⁻⁵ *öle ħalcin buğura*

⁶⁻⁶ *ulus ecen*

⁷ *noğai*

⁸ *ğurimlacu*

⁹ MGT’nde: *Munglik* (bk. §§ 68, 69), *Munglik-eçige* (bk. § 69).

¹⁰⁻¹⁰ *Yisügei ecen tengri bolba*.

¹¹ krş. *ögelen*. (Uyg. *ögä* “1. vekil, nâzır, hekim” (EUTS, 146), “2. ün, şöhret” (Alt.Gr. 322; EUTS, 146).

14 doğuştan zeki olan oğlunu daima olgun ¹ yabancı soğan¹ larla besleyerek, (onu) ² ulusunun beyi² yaptı. Karakterli doğmuş olan Ucin-eke, (bir) takdir(i ilâhî) ile doğmuş olan oğlunu küçük balıklarla besleyerek, ³ kaderde olan hâkan⁴ ların taht⁵ ına oturmasına sebep oldu ³. Temücin (ve) Kâsar, ikisi, anneleri Ögelen-eke'ye: "Bigter [Begter], uzun zamandan beri bizim ağ ile tuttuğumuz balıkları alıyor. Bugün ⁶ Kâsar'ın avladığı (bir) ⁷ tarla kuşu⁷ nu çaldı. (Biz) Bigter (ve) Belgetei'yi, ikisi(ni de) öldürmeye gidiyoruz." dediler. Ögelen-eke: "Ey benim oğullarım! Eski ⁹ Tayıçığud'lardan Örbei-ğooa'nın beş oğlu gibi nasıl böyle konuşabiliyorsunuz? ¹⁰ Gölgenizden başka arkadaşınız, hayvan kuyruğundan başka kamçınız yok¹⁰." diye cevap verdi. Bu sözler üzerine Temücin (ve) Kâsar kapıyı hızla kapayarak dışarı çıktılar. Dışarı çıktıklarında, Bigter [Begter] ¹¹ iğdiş edilmiş¹¹ sekiz beygiri muhafaza için oturuyordu. Temücin önünden¹², Kâsar arkasından¹³ gelerek Begter'in etrafını sardılar. "Biz seni öldüreceğiz!" diye söylediklerinde, Begter: "Siz ki beni yokedeceksiniz, öldüreceksiniz. (Fakat) genç kardeşim Belgetei'yı öldüremeyeceksiniz. Sizi muhakkak

(14) ¹⁻¹ manggir

²⁻² utus-un ecen krş. § 12, not 6-6.

³⁻³ cayağa-tu kağan-i oron-dur orogulbai.

⁴ kağan, krş. Türkçe: kağan/hağan.

⁵ oron ~ Türkçe (Ork.) orun "yer, konak" (Alt. Gr. 322 a), or "taht" (EUTS, 142)

⁶ ene edür

⁷⁻⁷ bolcimar (bolci mur; bolcuumur).

⁸⁻⁸ ai köbegün min-i

⁹ erte, bk. § 12, not 17.

¹⁰⁻¹⁰ tan-dur següder-eçe (veya: segür-eçe) öbere nöbür ügei. segül-eçe (veya: segülder-eçe) öbere şuçağu ügei. MGT'ndeki fıkra ile aynıdır (bk. § 76).

¹¹⁻¹¹ sirğa ağa; ağta "châtré, cheval, hongre" (Kow. 137) ~ Kalm. : akt^o "verschnittene Pferde, Peitpferde" (Kalm. Wb. 5) ~ Ord. : ag't'a "cheval hongre; châtré" (Dict. Ord. 8); Türk lehçeleri: axta (Tar. Çağ. Az.), aqta (Tel. Leb. Uyg.) (Radloff, Wb. 116, 136); Kırg. : aqta (Kırg. Sözl. 15); Yak. : āxta (Pekarskij, 208) — Farsçada: اختا (ahta) "Wallach" (Doerfer, I, 115).

¹² omono-aça (emüne-eçe| emüne-çe)

¹³ koyına-aça (koyına-aça)

15 onun gücü¹ yenecektir.” dedi. (Onlar) Begter’i öldürdüler. (Begter’i öldürdükten sonra) Temücin (ve) K̄asar, ikisi, Ögelen-ekē’nin yanına geldiler. Ögelen-ekē: “Oğullar, siz dik bir kaya² üzerinde saldırmaya (hazır) bir av kuşunun pençesinin tırnağı gibi(siniz); (siz) kendi meşimesini ısırın³ kara köpek³ gibi(siniz);⁴ yağmurlu günde⁴ suya giren bozkurt⁵ gibi(siniz); kendi kemiklerini ısırın⁶ erkek deve⁶ gibi(siniz); hiddetle gizlice hücum eden⁷ barağ köpeği⁷ gibi(siniz); hücum edemeyen pars⁸ gibi(siniz).” dedi. O bunları söylerken Tayıçığud⁹ ansızın eve hücum etti. Tayıçığud: “Ana, (biz) beşimiz bir arada gereksiz¹⁰iz Temücin’i dışarı gönder.” diye seslendi. Temücin bu sözleri işitince, gizlice¹¹ Onon’un ormanına¹¹ gitti (ve) orada saklandı. Tayıçığud bunu bilerek, onun (ormana) girdiği yolu tuttu. (Temücin üç gece ormanda kaldı.) (Üç gece sonra) dışarı çıkmaya kalkıştı. Bel kemeri (ve) askısını taktı (fakat), kayışı (ve) göğüs askısı (yere) düştü. Bey (=Temücin) düşündü: “Kemer belki olur (fakat), göğüs askısı (ve) eğer nasıl düştü?. (Mutlaka) Tanrım¹² beni durdurdu.” (Bunun üzerine) tekrar geri gitti, orada üç gece (daha) geçirdi. Üç gece sonra (Temücin) geri geldiği zaman,

- (15) ¹ *küçün* ~ Türkçe (Uyg.) *küç* “kuvvet” (Alt. Gr. 317 a), “kuvvet, zor; zulüm” (DLT-Dizin, 78 a).
² *kağan* ~ Türkçe (Uyg.) *kağa* “kaya” (Alt. Gr. 328 a; DLT-Dizin. 61 a; EUTS, 173).
³⁻³ *kağa noğai*
⁴⁻⁴ *boruğan edür*, MGT’nde: *boroğan* “fırtına” (bk. § 78) ~ *boro’an* ay. (§ 108).
⁵ *börte çinoa*
⁶⁻⁶ *buğura*, bk. § 13, not 1.
⁷⁻⁷ AT, metinde *baruğ*. (Uzun tüylü olan bu köpek Kırgızlar tarafından, bugün, *Barağ köpeği* olarak söylenir. bk. Kırg. Sözl. 87 a).
⁸ *baras* ~ Türkçe (Uyg.) *bars*, *baars* “kaplan, şahıs ismi” (Alt. Gr. 301 a; EUTS, 34), *bars* “1. pars” (DLT-Dizin, 16 b), “2. pire, bit gibi hayvanların ısırmasından hasil olan kabartı” (DLT-Dizin, 17 a).
⁹ AT’de *Tayıçığud* olarak geçen kişi MGT’nde *Taiçi’ut*’lardan *Tarhutai-kirintuh*’tur (bk. § 79).
¹⁰ *kereg ügei*; *kereg*, krş. Türkçe: *kerek* “gerek, olmalı, yaraşır, lâzım, ihtiyaç, gerekli” (DLT-Dizin, 63 b).
¹¹⁻¹¹ *onon-u tündür*
¹² AT, metinde: *tengri*, (G) nüshasında: *tegri*; MGT’nde: *tenggeri* (bk. §§ 113, 121, 125, 143, 145, 163, 165 v.b.)

16 yolunun üzerine, hareket ettirilemeyecek (kadar ağır) beyaz (bir) taş¹ konmuş olduğunu gördü. “İyi niyetli olan Tanrı babam² beni durduruyor.” (diye düşünerek) hemen geriye (ormana) girdi (ve) üç gece daha orada geçirdi. (O) dokuz gece yiyeceksiz (ve) içeceksiz geçirdi. Sonra: “Benim yaşamama (ve) ölmeme Tanrı babam karar versin!” diyerek (geçide doğru) geldi. Tayiçiğud dar geçidin başında bekliyordu. Temücin’i yakalayarak kendi evlerine götürdüler. Boynuna (ve) bileklerine halka taktılar (ve onun başında) nöbet tuttular. Onu göz altında tutarken, ³ Torğan-Sira³’nın iki oğlu Çilağun⁴ [Çilağun] (ve) Çimbai⁵ ona acıdılar. Yazın dolunayın onbeşinde⁶, (Tayiçiğud) büyük (bir) şenlik⁷ yaptı. Temücin’i zayıf bir adamın nezaretine bıraktılar. Temücin bu adama halkalarla vurarak alt etti (fakat) adam (yerden) kalkıp yüksek sesle bağırdı. Tayiçiğud bu gürültüyü duyarak koşup geldi. Temücin su⁸ya girdi (ve) orada yattı (,saklandı). Torğan-Sira, Temücin’in suya girip yattığını görerek: “Çocuğun orada yatması şimdilik iyi. Ben ormanda arayacağım (Ey) uyanık adam, alnını ört; iyi adam sakal⁹ını düzelt.” dedi. Tayiçiğud oraya buraya koştu (ve gitti). Gece karanlık bastıktan sonra¹⁰,

17 kımız¹ çalkanırken² meydana gelen gürültüden faydalanarak, kurtarıcı(sı) Torğan-Sira’nın evine girdi. Torğan-Sira: “Ey³ Temücin

(16)

¹ *çilağun* <Türkçe: taş. (Türkçe: ş > Moğolca: l)² *eçiğe*, krş. Türkçe: *eçi* “yaşlı kadın, hanım nine” ~ *açı* ay. ~ *eçe* “büyük kız kardeş” (DLT-Dizin, 36 a).³⁻³ MGT’nde: *sorkan-şira* (§§ 86-87, 146, 198, 202, 219); Moğ. *şira* ~ Türk. *sarığ* “sarı renk” > *sarı*.⁴ krş. *çilağun*, not 1; aynı şahıs MGT’nde: *Çilao’un* (bk. § 84, 84).⁵ MGT’nde: *Çimbai*⁶⁻⁶ *delger sara-yin arban tabun-a*⁷ *ķurim*⁸ *usun*, krş. Türkçe (Uyg.) *su*=*suw* “su”, *suğ* “su” (EUTS, 211, 212).⁹ *saķal*; MGT’nde: *saķal* ay. (bk. §§ 203, 275), *saķal-bayan* “sert ot” (§ 105). krş. Türkçe: *saķal* “sakal” (EUTS, 194; DLT-Dizin, 98 a).¹⁰⁻¹⁰ AT, metinde: *ķara sōni boluğsan-u ķoyına*.

(17)

¹ *esüğ*; MGT’nde: *esüğ* “içki” (§§ 85, 145), *esükçiledü* (§ 28), *esü’üt* “kımız, içki” (§ 145).² *bükekü*; MGT’nde: *buleku*, İnt.: “tere yağı yapmak”. bu söz Moğolcada hem yağ, hem de kımız yapmak anlamına gelmektedir, krş. Moğ. *büligü* “karıştırmak” (Kow. 1236), Kalm. *bülehü*, *bülhü* “karıştırmak, tere yağı yapmak”, *tşige bülhü* “kımız yapmak”, *üsü bülhü* “yağ yapmak” (Kal. Wb. 66 b), bk. Temir. MGT., s. 32, not 2.³ AT, metinde: *ai* “ünlem”, krş. Türkçe (Uyg.) *ay* “ünlem” (EUTS, 26).

ananın evine git! Niye buraya geldin?” dedi, Torğan-Sira'nın iki oğlu Çılağun (ve) Çimbai: “Çalılar, kaçarak içine gizlenen (bir) ⁴ tarla kuşu ⁴nu saklar. Eğer biz titreyerek gelen bu çocuğa hiç olmazsa acımazsak, ne kadar mesut olabiliriz?” dediler (ve) halkalarını balta ⁵yla kırarak Temücin'i yolladılar. (Torğan-Sira), Temücin'i (ve) Katakān ⁶ adındaki kendi kızını, ikisini beraber, (bir) yün arabasında sakladı. Tayıçığud sabahleyin erken ⁷den kalktı: “⁸bukağılı (ve) boynu kelepçeli ⁸ çocuk nereye gitti?” diye sordu. (Sonra) ev ev aradılar. Kurtarıcı Torğan-Sira'nın evine geldiler. Torğan-Sira'nın evini aradılar (ve) sıra arabasını aramaya geldiği zaman, Torğan-Sira'nın ağabey ⁹i kaba (bir) tarzda: “Bu yaz ¹⁰ sıcağında, insan, yaşayan bir adamı yün arabasının içinde saklar mı?” dedi. (Bunun üzerine) hepsi dağıldılar. Bundan sonra, Torğan-Sira: “Ah Temücin, sen, neredeyse benim küllerimin gitmesine sebep olacaktın!” dedi.

18 Binmediği kendi kısır dişi atını (ve) iki mahmuzundan birini de Temücin'e verdi. ¹ İki anneden süt emmiş ¹ bir kuzuyu keserek, etini hazırladı (ve) ona (yolluk olarak) verdi. O: “Annene gitmek (için) acele et.” dedi. Sonra Temücin, Ögelen-ek'e ulaşmak için giderken, Tayıçığut'(lar) onun izini takip ederek peşinden geldiler (ve) sekiz tane kahverengi atı çaldılar. Arkadan gelen bey(de) Belge-tei'yın ² dağ sıçanı ² avlamak için kullandığı kısa yeveli konur ³ ata binerek, (Tayıçığut'un) peşinden takibe çıktı; çiğnenmiş otlar vasıta-

⁴⁻⁴ *bolcimar*

⁵ *süke*

⁶ AT (G ve P) nüshalarında: *katakān*; MGT'nde: *Kada'an*. MGT'nde bu kız Temücin ile beraber yün arabasına saklanmaz, ona bakması için bırakılır.

⁷ *erte*, bk. § 12, not 17.

⁸⁻⁸ *bosugad ginci bağı-tu*

⁹ *ağa*, krş. Türkçe *ağa* “ağabey, büyük kardeş” (EUTS, 6) ~ *ağa* ay. (EUTS, 9).

¹⁰ *cun*

(18) ¹⁻¹ *tel.* krş. Moğ., Kalm. *tel* “kendi anasından başka ikinci anadan süt emen hayvan yavrusu” (Kal. Wb. 390), bk. Temir, s. 33, not 1.

²⁻² *tarbağa* “dağ sıçanı”, MGT'nde: *tarbağa*. Moğ. (Kow. 1679) ~ Kalm.: *tarvağan* ay. (Kal. Wb. 248 b). Türkçede (Tarançi) *tarbağa* ay. bk. Temir, s. 34, not. 3.

³ *koṅğur*; MGT'nde: *koṅkor* “konur (at rengi)” ~ Türkçe (Kırg.) *koṅğur* “kumral, esmer” (Kırg. Sözl. 483).

siyle takip ederken ⁴Lağu Bayan ⁴'ın oğlu ⁵Külüg Boğorçi ⁵, süt sağma kabını alarak ıssız ⁶ yerlerde kısraklarını sağıyordu⁷. Bey ⁸ ona rastladı. Boğorçi sordu: “Nereye gidiyorsunuz? Sen Borcigin ⁹ oymağının Kiyud ¹⁰ aile ¹¹sindensin!”. Bey ¹²: “Sekiz kahverengi atımı çalan Tayıçigud’un izini takip ederek geldim” dedi. Lağu Bayan’ın oğlu Külüg Boğorçi, beyi (kendi) açık sarı alacalı yürük atına bindirdi (ve) bir çoğu sürüye gitmiş olduğu için siyah sırtlı beyaz atına (da kendisi) bindi, beyle birlikte takibe katıldı.

19 Onlar Tayıçigud’u aradılar. Geldikleri zaman, (etrafları) sekiz kahverengi atla çevrili bir çok adamın uyuduğunu gördüler. ¹Bey Boğorçi’ye ¹: “Boğorçi, ²sen atları tut, ben içeri gireceğim!” dedi. Boğorçi: “Size iyi ³ (ve) kötü günde ben de katılacağım. Savaş ⁴ gününde ben saklanırsam, o benim için nasıl bir şey olur?” dedi. Bey, Boğorçi’nin sözlerinin iyi olduğunu söyledi (ve) ikisi beraber (içeri) girdiler. Sekiz kahverengi atı dışarı sürerek çıktılar. Sekiz kahverengi atla birlikte (geri) geldikleri zaman, Lağu Bayan (gözü) yolda (onları) bekliyordu. Lağu Bayan (onları gördüğü zaman) bir taraftan da ağlayarak arkasını dönüyordu (ve) “oğlum kendi işini bırakma!” dedi. ⁵ İki anadan süt emmiş (bir) kuzu ⁵yu onlara yolluk için kesti (ve) onları yolcu etti. Bey, sekiz kahverengi atı annesi

⁴⁻⁴ MGT’nde: *Naqu-baiyan* (bk. § 90).

⁵⁻⁵ AT, metinde: *Boğorçi*, (U) nüshası *boğorci*, (P 2) nüshası *borğorçi*. MGT’nde yalnız *Bo’orçu* (§ 90, 91).

boğorçi “aşçı” ~ Türkçe: *bavurçi* < *bavur* (< *bağır*) “karaciğer” (Radloff, Wb.) -çtı.

⁶ *elçi ügei*

⁷ *sağa-* “sağmak”, krş. Türkçe: *sağmak* “sağmak” (EUTS, 193)

⁸ *eçen*

⁹ *Borcigin* (oymağı), Çinggis-han’ın soyu, krş. MGT (§ 42).

¹⁰ MGT’nde: *Kiyan*, çoğulu *Kiyat*. Borcigin’lerin âilesi (bk. §§ 63, 67).

¹¹ AT, metinde: *yasu*, Moğ. *yasun* ~ *yasu*.

¹² *ecen*, krş. not 8: *eçen*. Metindeki cümle: *ecen carlıg bolba* şeklindedir.

(19) ¹⁻¹ AT, metinde: *ecen boğorci-du carlıg bolba*.

²⁻² AT, metinde: *çi mori baricu bai. bi orosu gebe*.

³ *sayin edür-tü* “iyi günde”

⁴ *bulaka edür-tü* “kötü günde”, krş. Türkçe: *bulğag* = *bulğak*; *bulga-* “bulanmak, karmakarışık olmak, bozmak, karıştırmak”, *bulğan-* “1. bulanmak, karıştırmak, karışmak, 2. yanılmak”, *bulğanyuk* “karışık, bulanık”, *bulğaşu* “gürültülü, patırtılı” (EUTS, 52).

⁵⁻⁵ bk. § 18, not 1.

Ögelen'e getirdi. O geldikten sonra, üzgün olan Ögelen-ekke, Kassar (ve) onun diğer küçük kardeşleri onu gördü (ve) çok sevindiler. Geri döndükten sonra Temüçin (ve) Belgetei, dokuz yaşından beri görmediği Dei Seçen⁶'in, kızı⁷ Börte Ökin⁷'i Kerülen (nehri) boyunda aramaya gittiler. Kõnggirad'lı Seçen⁸, Çigçer⁹ (ve) Çoçurku¹⁰ (dağlarının) arasında idi.

20 O (Dei Seçen), Temüçin'i görünce çok sevindi. Dei Seçen¹: "Senin küçük (ve) büyük kardeşlerinin, Tayıçigud'un kötü olduğunu biliyordum (ve) üzüntüyle, çaresiz düşünüyordum; şimdi seni gördüm" dedi. O, ² Börte-Kalcin² adlı kızını ona verdi. ³ Dei Seçen³ yolda kızına refakat ederken, Kerülen (nehrinin) yakınında vücudu (ve) adaleleri ateşler içindeydi; (onun için) eve (geri) gitti. ⁴ Börte-Kalcin⁴'in annesi Cötei⁵ idi. (Babasının yerine) o, kızına refakat ediyordu. Onu (yâni, kızını) Senggür⁶ nehrine (kadar) getirdikten sonra (o da) geriye döndü. Cötei-ekke geri döndükten sonra o, Belgetei'yi, Boğorç'i'yi davet etmek için "sizinle ⁸ arkadaş olmak ⁸ istiyorum" diyerek yolladı. Belgetei geldikten sonra Boğorç'i, baba (ve) annesine hiç bir şey söylemeden ⁹ kambur konur atına ⁹ bindi. boz¹⁰ yünden (yapılmış) harmanisini yaydı (ve) Belgetei ile geldi. ¹¹Arkadaşça birleşmenin (ve) anda olmanın âdeti bu idi¹¹. Sonra Senggür ırmağın-

⁶ AT, metinde: *Dei Çiçin*, (P 2) nüshasında: *Dei Seçin*, (U) nüshasında: *Deyi Seçen*.

⁷⁻⁷ krş. § 12: yalnız *Börte*, Moğ. *ökin* "kız".

⁸ AT, metinde: *Dei Çeçen*, krş. not 6.

⁹ MGT'nde: *Çekçer*

¹⁰ MGT'nde: *Çikurku* (veya: *Çuhırku*)

(20) ¹ AT, metinde: *Çiçin*, (U) nüshasında *Deyi Seçen*

²⁻² (U) nüshasında: *Börte Üçin*; krş. *Börte*, *Börte-ücin*, *Börte-ökin*.

³⁻³ AT, metinde: *Dei Çiçin*, (P 2) nüshasında *Dei Seçin*, (U) nüshasında *Deyi Seçen*

⁴⁻⁴ AT, metinde: *Börtekelcin*, (U) nüshasında *Börte Üçin*.

⁵ (U) nüshasında: *Cotai*; MGT'nde: *Şotan*, Pelliot'da: *Çotan*

⁶ MGT'nde: *Sanggür*.

⁷ AT, metinde: *Boğorcu*

⁸⁻⁸ *nöküçiyeye*, Moğ. *nöker* "arkadaş", krş. Türkçe (Uyg.) *nökär* "maiyet" = *nökür* (EUTS, 138).

⁹⁻⁹ *bögöter kõnggür morin-ıyan*

¹⁰ *boro* < Türkçe: *boz*. (Moğolca: *r* < Türkçe: *z*. Rotatizme örnek teşkil eden kelimedir.)

¹¹⁻¹¹ *tere nöküçegseber nöküçekü yosun*

daki konak yerinden hareket ederek, Kerülen nehrinin menbaındaki Bürge¹² kıyı¹³ sına konduklarında, evlenme hediyesi olarak, Cötei-eke Yesügei beye kara samur¹⁴ kürkü¹⁵ vermişti.

21 O (= Temücin), babasının andası olan Kereyid'li Ong-Çağan'a (o kürkü) gönderdi (ve) giymesini istedi. (Termücin) memleketine geri geldikten sonra, ¹hanların büyük tahtı¹ na oturdu. ²Bu, Tanrı'nın emriyle doğan Temücin Çinggis Çağan'dı². Buddha³'nın Nirvana⁴-ya girmesinden 3250⁵ seneden fazla bir zaman sonra 12⁶ kötü⁷ kağan⁸ doğunca⁹ (ve) bunlar, bütün¹⁰ yaşayan yaratıkları baskı altına almak için, onlara eziyet edince, Buddha'nın emriyle ¹¹Çinggis-Çağan doğdu¹¹. İlk önce beş renkten insanlardan (ve) Dört Yabancı Kavim¹²'den (ve) 361¹³ kabile¹⁴ halkından (ve) 720¹⁵ dil konuşan Çambutvipa¹⁶'dan, onları itaat altına alarak, ¹⁷elleri toprakta ayakları yerde¹⁷ vergi ve haraç olarak Çakravarti¹⁸'nin meşhur kağanı

¹² MGT'nde: *Burgi*

¹³ *erke* "sahil", MGT'nde: *ergi* ay. (bk. § 96.)

¹⁴⁻¹⁴ *ğara bulaka*, MGT'nde: *ğara bulukan*

¹⁵ *daqu*, MGT'nde : *daqu* "kürk"

(21)

¹⁻¹ *kan yeke oron*

²⁻² *tengri-de-eçe ciyağa-bar törögsen Temücin Çinggis kağan buyu.*

³ *burkan* <1. Skr. *Buddha* "burhan"; 2. yaradan, hâlik, şaman, ilâh, tanrı. <Çin. *bur*+*kan*=*purkan* (EUTS, 53, 54); [Türkçe (Uyg.) *burhan* ~ Moğ. *burkan* (Çin. **bur* (<**but* <Skr. *Buddha*) + Türk-Moğ. *han*] (Räsänen, Etym. s. 89 b).

⁴ *nirwan*

⁵ *ğurban minggan qoyar cağun tabin*

⁶ *arban qoyar*

⁷ *maqu*

⁸ AT, metinde: *ğad* "kaganlar", -*d* (-*t*) Moğolca "çoğul eki"dir. *ğagan* için bk. § 14, not 4.

⁹ *törücü*

¹⁰ *ğamuğ*, bk. § 13, not 2.

¹¹⁻¹¹ *Çinggis Kağan töröbei*

¹² *ulus*

¹³ *ğurban cağun ciran nigen*

¹⁴ *omog*

¹⁵ *doluğan cağun korin*

¹⁶ AT, metinde: *ğambudiib*

¹⁷⁻¹⁷ *ğar ğacar-a köl köser-e*

¹⁸ AT, metinde: *ğakrayarti*, (G) nüshasında *Çakrawati*, (P 2) nüshasında *Çakrawarti*, (U) nüshasında *Çakirawati*

oldu. Mübarek Çinggis Kağan, ¹⁹ Kara Yılan Yılı ¹⁹'ndandı. Kırkbeş yaşına geldiği zaman, Bing Bars yılında (= 1206), Onon nehrinin menbaında ²⁰ dokuz tuğlu beyaz bayrağı ²⁰nı kaldırdı (ve) ²¹ Büyük Kağan'ların tahtına oturdu ²¹.

Bu paragrafın devamı şöyledir: Kaşar bey isyan edip kaçtığı zaman ²², halkın beyi ²² emir ²³ verdi (ve) Sübegetei Bağatur'un takibe çıkmasını istedi.

¹⁹⁻¹⁹ *qara moğai cil*

²⁰⁻²⁰ *yisün köl-tü çağan tu.g.* Moğ. *tuğ* ~ Türk. (Uyg.) *tuğ* "bayrak, sancak" (EUTS, 251; Alt. Gr. 344 a), *tuğ* ay. (DLT-Dizin, 126 a).

²¹⁻²¹ *kağan yeke oron sağubai*

²²⁻²² *ulus-un ecen*

²³ *carlıg*, krş. Türkçe (Uyg.) *yarlık*=*yarlıg* "emir, ferman, buyruk" (EUTS, 287)

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- Abuşka = *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü*. (Hazırlayan : Besim Atalay), Ankara 1970, 452 s.
- Alt. Gr. = Gabain, A. von, *Alttürkische Grammatik*. Leipzig 1950.
- AT. = Altan Topçi.
- ay. = aynı
- Az. = Azerî Türkçesi
- Chuas. = *Huastuanift*. Ankara 1941.
- Çağ. = Çağatayca
- Çin. = Çince
- Çuv. = Çuvaşça
- Çuv. Sözl. = Paasonen, H., *Çuvaş Sözlüğü*. İstanbul 1950.
- DLT - Dizin = *Divanü Lûgat-it-Türk — Dizin*, Ankara 1970, TDK yayını.
- ETY. = Orkun, H. N. *Eski Türk Yazıtları, I-IV*, İstanbul 1936-1941.
- EUTS. = Caferoğlu, A., *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul 1968, TDK yayını.
- İnt. = MGT'nin Moğolca metninin kelime kelime satır arası tercümesi.
- Kalm. = Kalmuk Moğolcası
- Kal. Wb. = Ramstedt, G. J., *Kalmukisches Wörterbuch*, Helsinki 1935.
- Kaz. = Kazan Türkçesi.
- krş. = Karşılaştılar.
- Kırg. = Kırgız Türkçesi.
- Kırg. Sözl. = Yudahin, K. K., *Kırgız Sözlüğü I-II*, Ankara 1945, 1948, TDK yayını.
- Leb. = Lebet Türkçesi.
- Mançu. = Mançuca
- MGT. = Moğolların Gizli Tarihi.
- Moğ. = Moğolca.
- Ord. = Ordos Moğolcası.
- Ork. = Orkun Yazıtları (Orkun Türkçesi).
- Pekarsky = Pekarsky, E., *Yakut Sözlüğü*, İstanbul 1943, TDK yayını.
- Radloff, Wb. = Radloff, W., *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV*, Sanktpeterburg, 1893-1911
- Räsänen, Etym. = Räsänen, M., *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. Helsinki 1969.

Skr. = Sanskrikçe.

Soğd. = Soğdca

Tar. = Tarañçi Türkçesi

Tekin. OT. = Tekin, T., *A. Grammar of the Orkhon Turkic*. Indiana
1968.

Tel. = Teleüt Türkçesi.

Tib. = Tibetçe.

Türk. = Türkçe

Uyg. = Uygur Türkçesi (eski)

Yak. = Yakutça

Yun. = Yunanca

SOME EARLY OTTOMAN MONUMENTS IN BULGARIAN THRACE

Stara Zagora (Eski Zağra), Jambol and Nova Zagora
(Zağra Yenicesi) ¹

MACHIEL KIEL, Wormerveer (Hollanda)

The five centuries, in which the Bulgarian lands were included within the frontiers of the Ottoman empire, left deep traces behind, some of which are still visible today. Among these is the architectural heritage which has been tremendously rich. The vicissitudes of the extremely agitated history of the past hundred years caused the majority of the Ottoman monuments to disappear, but the number of those preserved is still considerable, and among them are works of the greatest quality which shed ample light on some important phases of the development of this architecture. Our knowledge of the Ottoman Turkish monuments of architecture in the Bulgarian lands is far from complete, partly due to the relatively late date in which Bulgarian science began to realise their value, partly of the difficulty to Western and Turkish scholars to travel the land extensively. A general work covering all existing Ottoman-Turkish monuments in Bulgaria does not exist as yet and will take much pain-staking labour to produce. In this modest contribution we do not endeavour to give a full list of existing buildings nor wish to mention all literature in Bulgarian, in Turkish or in other languages concerning these monuments but merely pick out a few important works of Early-Ottoman art which have remained largely unknown and unstudied until now². At the

¹ The materials for this article were collected during several journeys in Bulgaria between 1967 and 1971 which were made possible by a bursary of the Netherlands Organisation for the Advancement of Pure Scientific Research (Z.W.O.) The Hague, and a generous gift of the Prince Bernhard Amsterdam.

² Just after finishing this study Ekrem Hakki Ayverdi published his second volume of *Osmanlı Devri Mimarisi*, Istanbul 1972, part 2, first half of the 15th century, in which the mosque of Hamza Bey in Stara Zagora is discussed briefly and a plan is given. Ayverdi, however, could not see the interior of the mosque and had to leave it unstudied. Also he could not give the important inscription. The great Eski Cami of Jambol he omits entirely.

same time the monuments we are going to discuss are destined to disappear with the progressive modernisation of the Bulgarian towns, unless measures are undertaken to save them.

STARA ZAGORA

Stara Zagora, the Ottoman Eski Zağra, at present a modern industrial town of some 88.000 inhabitants³, lies on gently sloping grounds against the foothills of the Sredna Gora Mountains on the extreme northern end of the Thracian Plain. Its foundation goes back to Antiquity. In the earlier middle ages it was an important fortress on the Bulgarian-Byzantine frontier which changed hands frequently. Stara Zagora became part of the Ottoman empire in the early sixties of the 14th century⁴, immediately after the conquest of Edirne and Plovdiv (Filibe). In the beginning of the 16th century it counted roughly 500 households⁵, all Muslims without Christians⁶. Evliya Çelebi⁷ described as a fair city with 3.000 houses, 47 mosques, 5 imarets and a massive bedesten. The author noted the presence of a great number of learned men, poets and members of the Islamic brotherhoods. The empire lost the city in the Russo-Turkish War of 1877/78 during which Stara Zagora was burned down and destroyed⁸.

Hamza Bey or Eski Cami, 1408/09

The only Ottoman-Turkish building of Stara Zagora which escaped wars and destruction is the Eski Cami, the Old Mosque. This building constitutes the sole memory of the time the city was a

³ *Kratka Bălgarska Ençiklopedija* vol 4, p. 622, Sofia 1967.

⁴ Franz Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien*, Brunn-München-Wien 1444, pp. 49-50, and Halil Inalcik in *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol I, Leiden 1960, p. 1302.

⁵ So on the map of Ömer Lütfi Barkan in his "Les deportations comme methode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman", in: *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, Istanbul 1953, No 11, 1-4.

⁶ Some Christians must have lived in the city but they are not marked on the map of Barkan as their numbers were too small.

⁷ In the translation of H.J. Kissling, *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*, *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXXII*, 3, Wiesbaden 1956, pp. 27/28

⁸ On the destruction of Stara Zagora of 1877 see: Constantin Jiricek, *Das Fürstentum Bulgarien*, Prag-Wien-Leipzig 1891, pp. 389-393.

religious and cultural centre of the Turkish Islam. It stands in the very centre of the modern city. Until 1971 it was situated in a side alley of the Main Street, whose environs are now changed to be rebuilt according to new concepts of city planning.

The mosque and the adjacent gallery forms one solid block of 19.53 - 27.24 metres. On the front side the building appears low and heavy. This impression is caused by the enormous size of the dome and because the building has sunk in the terrain on that side. On the side of the mihrab wall the site has not changed very much, and there we can see the mosque in its original imposing proportions. The two main elements of the mosque, the prayer hall proper and the gallery, are of unusual form and size. The hall is an imperfect square which measures internally 16.49 from one lateral wall to the other and 17.47 metres from the Kibla wall to the Mihrab wall. This vast interior space is covered by one huge dome. The transition between the square and circular base of the dome is affected by four large squinches of primitive form. In order to enable the walls to carry the weight of the dome, they have been made rather thick: 1.55 m. The squinches sit very low. Eight pointed arches of roughly the same size support the dome and divide its pressure on the wall sections. The arches do not rest on pilasters but spring directly from the walls. The interior is lit by a series of three windows in the walls, two in the lower and one in the upper section of them, and by twelve windows in the tambour of the dome. All windows have been transformed or enlarged in later periods. Some are even blocked now. These in the tambour are oval at present but must originally have been round and much smaller, resembling the ones still preserved in Jambol. That the oval windows have been cut through the masonry, is perceivable when we examine them closely.

The form of the outer gallery of the mosque as it was originally is also an element which calls for special attention. Its forms have been spoiled by various repairs and transformations that the building has sustained in various periods, but the original form is easy to reconstruct as all elements are preserved. It has not the common form of three or five domed sections, as was usual since the second half of the 15th century. It has two fairly big domes on both sides of the central unit, which latter is considerably narrower, an archaic feature. Another archaic feature, which ties this mosque to older traditions in Ottoman

architecture, is the double colonnade at both sides of the gallery. Two square pillars of brick masonry, 0.95 m. thick, support each lateral side. The front of the gallery has six pillars with five round arches, supporting the three-domed sections. Thus the lateral domes are supported by two rounded arches on each side whilst the central section has only one arch. This latter part is vaulted by a small dome which rests partly on arches and partly on double stalactite pendentives which fill the remaining part of the rectangular space. Today only the coarse brick basis of the stalactite work remains, the fine plaster work has apparently fallen off or was removed during one of the successive repairs. During one of these repairs the open arches were blocked with masonry, only some were left partially open as well as a number of windows. During a later repair these openings were also closed.

The minaret of the mosque is placed on a rather awkward place, on top of the walls, at the point where the gallery begins. Its entrance is from the inside of the prayer hall. In its present form it is doubtless of later date, being the product of one of the many repairs. The place where it has been built and the manner in which this has been done suggests that it was no part of the original design but was a later addition. Congregational mosques without a minaret are occasionally met in Early Ottoman architecture.

The walls of the mosque are made of very coarse cloisonné work, sometimes not even recognisable as such. The rough broken stone of which it is made is placed with its most smooth face to the exterior, and thin bricks are placed around the blocks, often haphazardly. The eight square pillars of the gallery and the round arches above them are executed with more care. They are entirely built up of thin bricks, 3 - 3.1/2 cm. thick, with joints varying in thickness between 2.1/2 - 4 cm. The overall impression of the exterior of the mosque is that of a solid robustness though not very elegant. The deep spring of the arches and the dome are not directly visible on the outside. The tambour is kept relatively low. It is twenty-four sided and placed asymmetrically on the square base. The masonry of the tambour is of better quality than that of the lower parts of the mosque, being carried out in alternative layers of brick and cut stone. This difference between the upper and the lower part of the building is also a feature which is not too unusual. It can be found on many other buildings from

before and after the Stara Zagora mosque and does not necessarily mean two different periods of construction. With the Eski Cami this was certainly not the case.

Mention has been made of the various repairs of the mosque. The major one must have taken place in the latter part of the 18th century, when the building was changed to meet the different tastes of that period. To it must be attributed the oval baroque windows in the tambour, the enlargement of the lower windows and the overall painted decoration of the interior in baroque style. The simple mahfil is also from that period. The transformation of the gallery is likewise of late date. Today the place for the ritual washing has been accommodated inside, a feature which is rather common in Bulgaria, as is the closing of the once open galleries on many other mosques.

From the notes left by Evliya Çelebi we know that this mosque was the largest of the city, situated in the heart of the Çarşı and always full of people. According to the same author there was no other mosque as big as this one. The enormous dome was covered with lead, as it is in our days. Evliya attributes the mosque to Hamza Bey, one of the emirs in the time of Musa Çelebi, son of Yilderim Han. The date given in the printed edition of the work of Evliya is 700 H., which is a mistake. In fact the mosque of Hamza Bey was built in H. 811 (27.5.1408 - 15.5.1409) by the Emir Hamza Bey, during the rule of Emir Süleiman. The names, titles and the date are given in the inscription which remains preserved above the entrance of the prayer hall. This inscription was read by Babinger before World War II⁹, but this author unfortunately gave only a partial translation of it and some suggestions to identify Hamza Bey. In our reading it runs as follows¹⁰:

1. [? ?] تم انشاء هذا المسجد المبارك ايام
دولة السلطان الخطير المؤيد المظفر سلطان .

⁹ Babinger, Frühgeschichte p. 8 note 36.

¹⁰ The decipherment of this very difficultly readable inscription is the result of the joined efforts of Prof. Dr. Halil Inalcik of Ankara, and Drs. Fokke Dijkema of Leiden for which I thank them most sincerely. All eventual mistakes in transcription and translation are of-course for account of the author of these pages. There must be a complete Bulgarian translation of this inscription, made by Ibrahim Tatarli, which unfortunately could not be used for this article.

2. [? ?] الامير سليمان بن بايزيد بن مراد خان
خلد الله سلطنته .

3. الامير الخطير ظل الله في الارض جلال الدولة والدين حمزة بك ادام الله
دولته ووقع الفراغ من بنايه في نهاية العام احدى عشرة وثمانائة .

- 1) [? ?] the construction of this Blessed Mosque was finished during the rule of the Significant, the Strong [? (he who is helped by God) ?] the Victorious Sultan
- 2) of Islam and of the Muslimin Emir Süleyman, son of Bayazid, son of Murad Khan, may God prolong his rule.
- 3) The significant (al khaṭīr) Emir, Shadow of God on Earth, the Glory of State and Religion, Hamza Bey, may God prolong his fortune, the construction was finished at the end of the year eight-hundred eleven. (May 1409)

The titles of the founder of the mosque as given in the third line of the inscription; "Al-amir al-khaṭīr zill allah fi al-ard... djalal addawlat wa'd-din." These words are, according to Babinger, a possible indication of the royal descent of Hamza Bey. He could have been a son of Izmiroğlu Cuneid Bey, or else was the son of Firuz Bey, one of the leaders of the conquest of N.W. Bulgaria under Yilderim. Another possibility may be that of Bicerzade Hamza Bey, Beylerbey under Mehmed I.; but we prefer to leave this problem a subject for further research. In any case, our Hamza Bey was one of the most important men of this time and judging by his mosque in Stara Zagora, a promoter of architecture.

As a work of art, the mosque in question strongly reminds us of the Yilderim Bayazid Mosque of the Western Anatolian town of Mudurnu, built in the last decades of the 14th century¹¹.) In Mudurnu we see the same dominating role of the dome which is even greater than in Stara Zagora. (The respective sizes of the domes are 19.65 m, as against 17.47.) The system of transition is the same in both mosques. The gallery is organised along the same principles as followed in the

¹¹ For this building see: Ekrem Hakki Ayverdi, *Mudurnu'da Yilderim Bayazid Manzumesi ve Taş Vakfiyesi*, *Vakıflar Dergisi* V, pp. 79-86, and Aptullah Kuran, *The mosque in Early Ottoman architecture*, Chicago-London 1968, pp. 40-41.

Bulgarian mosque. By comparing both mosques, we notice, that the younger Hamza Bey Mosque has developed the concept of Mudurnu further. The extremely heavy forms of Mudurnu, caused by the inability to bring the large dome in accordance with the square substructure, has been more or less avoided in Stara Zagora. Externally, the body of the mosque is considerably higher and the tambour much lower than at Mudurnu, although the same elements of transition, squinches of the same kind, have been used. Nevertheless, in the interior, the weight bearing parts are still heavy and rather low. The Hamza Bey Mosque clearly demonstrates the growing experience and technical ability of the Early-Ottoman architects. As such, it marks an important stage in the development of that architecture and above all, is a proof of the importance of "Rumili". The European provinces (especially Bulgaria and Macedonia) were vital parts of the Empire during its formation. There new experiments were made which contributed greatly to the development of what has become specifically Ottoman. Certainly until the end of the 15th century the towns in Bulgaria and Macedonia were not provincial, but constituted centres which developed their own ideas. The same might be seen in other works in the old "Rumili", such as the Imaret Cami of Plovdiv¹² which stands comparison with the best contemporaneous works in Edirne, Bursa or Amasya, the splendid hamam of Murad II in Thessaloniki¹³ or the Cami-i Kebir of Yannitsa - Yenice Vardar¹⁴, to mention but a few examples. When discussing the Eski Cami of Jambol, we will return to this tendency.

The architectural development of the Eski Cami of Stara Zagora may lead us to revise some ideas expressed in earlier works. In his

¹² As long as the work of Nikola Muschanov, who restored this mosque and carried out interesting investigations is not published, we still have to use the now outdated work of C. Rudloff-Hille and O. Rudloff, *Die Stadt Plovdiv und ihre Bauten*, in *Izvestija Bălgarski Arheologičeski Institut*, VIII, 1934. (also cited as *Bull. de Institut Arch. Bulg.*)

¹³ This hamam still has its original inscription from Murad II, which was published by the author of this pages in his "Notes on the history of some Turkish monuments in Thessaloniki and their founders" in *Balkan Studies* 111, Thessaloniki 1970 pp. 126-156. The results of the study of the architecture of this splendid bath, made by the author in 1972 will be published on another occasion.

¹⁴ For the Ottoman monuments of Yannitsa - Yenice Vardar see: M. Kiel, *Yenice Vardar, a forgotten Turkish cultural centre in Macedonia*, in *Byzantina Neerlandica* II, Leiden 1972.

instructive work "The Mosque in Early Ottoman Architecture" Aptullah Kuran put forward the idea that the mosque of Mudurnu was the outcome of an experiment, which was not regarded as successful by the early Ottomans and "was never repeated again".¹⁵ Such absolute statements are always dangerous, keeping in mind our poor state of knowledge of the architectural richness of Anatolia. The little-known mosque of Stara Zagora is by itself proof enough, that the experiments with huge single-domed buildings did not stop with Mudurnu. As seen from a wider angle, both mosques must be regarded not as the beginning, but rather as the result, of a development in mosque architecture which started much earlier. So for example, we have the mosque of Ahmad Gazi in Eski Çine, in the territory of the former Menteşe Beylik which, according to its Vakifname, was built in 1308.¹⁶ This mosque is about the same size as that of Stara Zagora (a square of 19.50 m with a dome of more than 17 m internally, and the system of transition is about the same as in the Bulgarian mosque. It is known that on the territory of the Western Anatolian Beyliks interesting experiments in architecture took place in the entire 14th century. The mosque of Eski Çine bears ample witness of it. The extent of our knowledge of the monuments of Anatolia does not allow us to say if there are more works of the same type which fill the space of time between 1308 and about 1390 (Mudurnu), but it appears logical that there are such works, or in any case have been, which are lost now. The same can be said of large single-domed mosques built after Stara Zagora, which further continued the trend. Eski Çine, Mudurnu and Stara Zagora mark a steady and unbroken development and improvement of the type of a large single-domed mosque. At the same time this group of buildings, of which more examples should be found, at once mark the limits of the possibilities with single-domed mosques. Even the great works of Sinan belonging to the same group, built in a time when techniques had developed much further, rarely surpass the size of the three early works mentioned above.

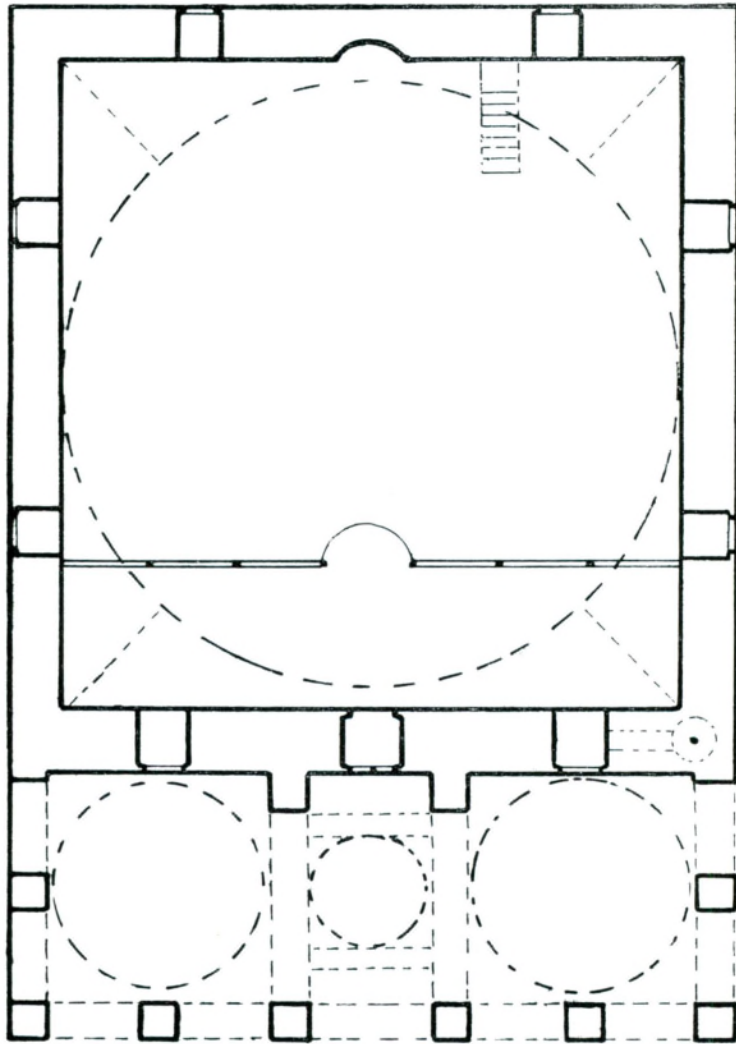
The early presence of a dominant mosque type, as those under discussion, also questions the views put forward by Kuran,

¹⁵ Aptullah Kuran, *The mosque in Early Ottoman Arch.* p. 206.

¹⁶ See: *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I*, Ankara 1972, pp. 679-683.

Fig. 1 — Stara Zagora, Hamza Bey Mosque, general view

Stara Zagora Hamza Bey Mosque

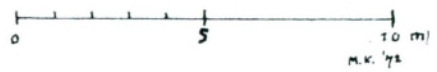

Fig. 2 — Stara Zagora, Hamza Bey Mosque, plan

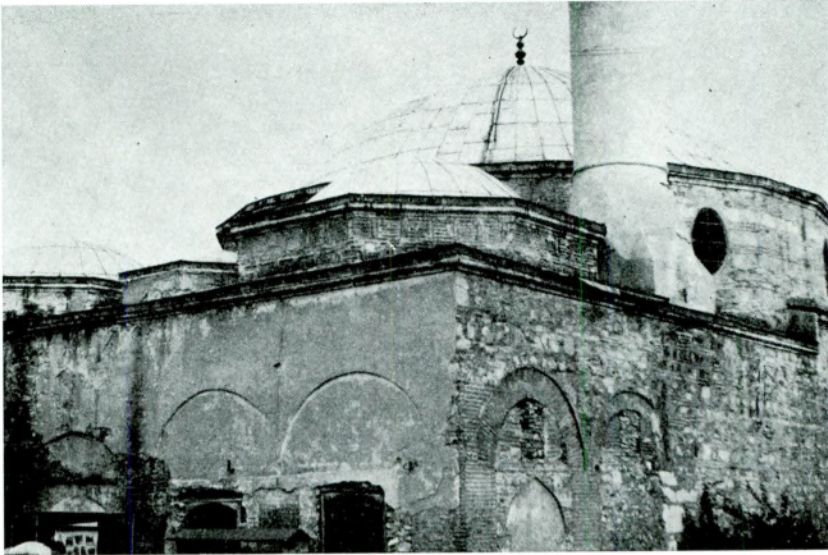

Fig. 3 — Stara Zagora, Hamza Bey Mosque, detail of central dome and walled-up gallery

Fig. 4 — Stara Zagora, Hamza Bey Mosque, detail of walled-up gallery

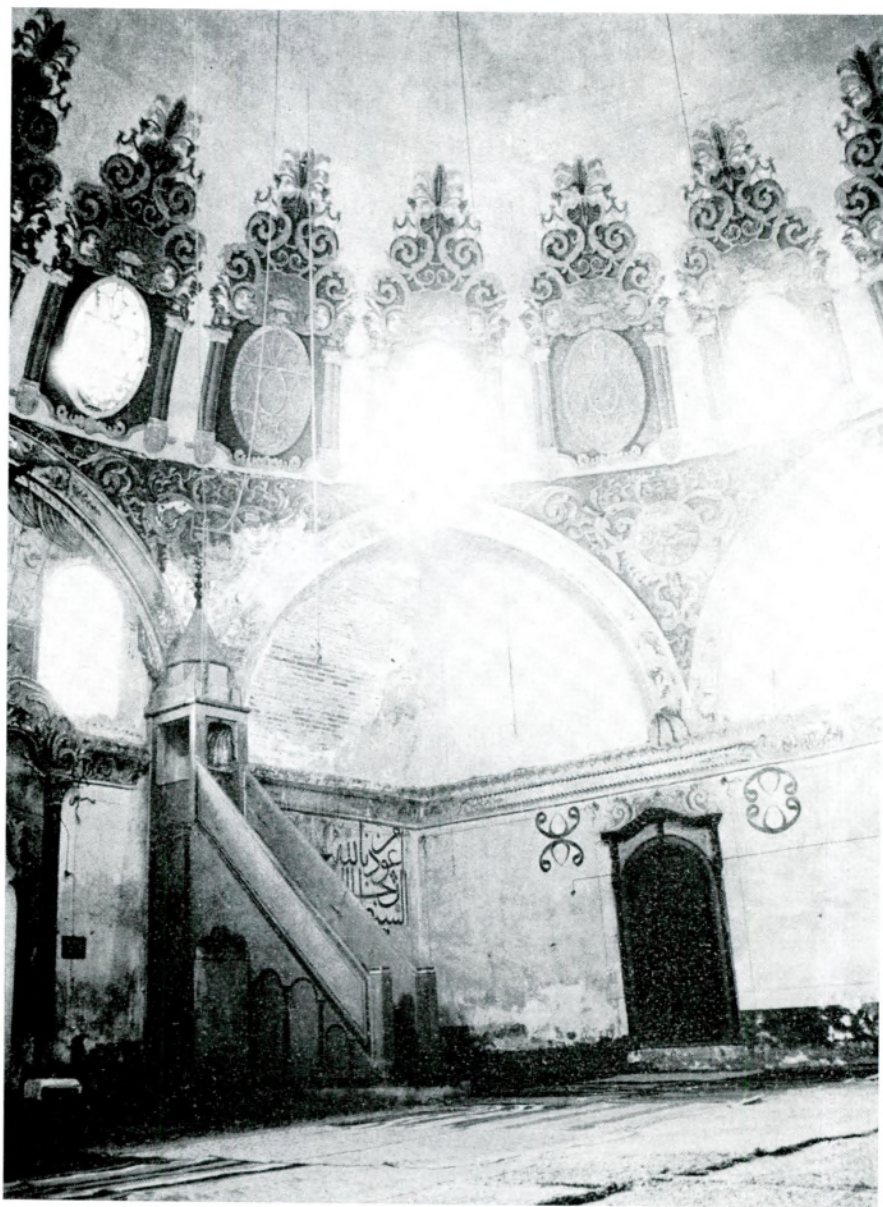

Fig. 5 — Stara Zagora, Hamza Bey Mosque, interior view

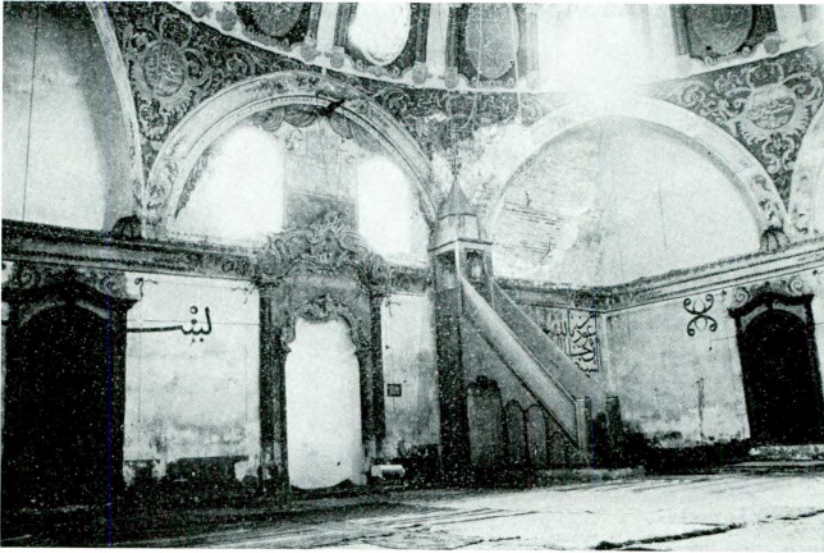

Fig. 6 — Stara Zagora, Hamza Bey Mosque, interior view

Fig. 7 — Stara Zagora, Hamza Bey Mosque, inscription of 1408/9

M. Kiel

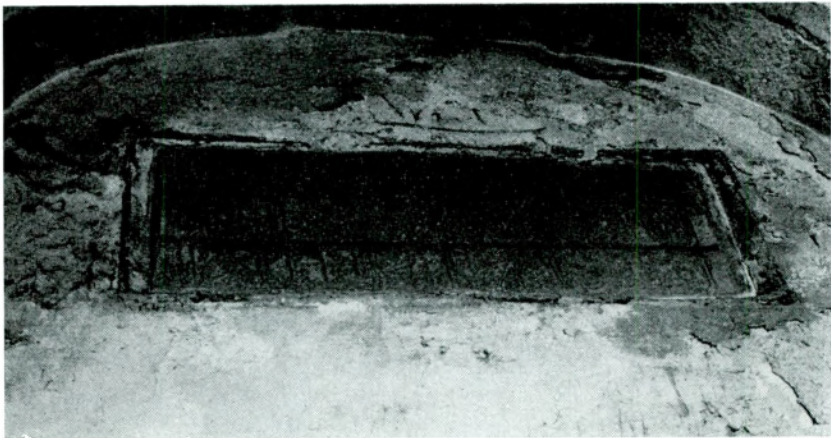
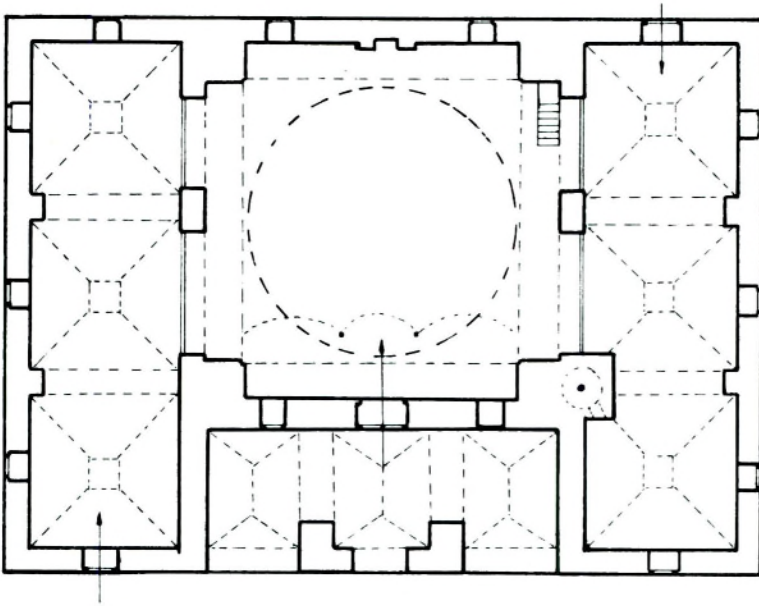

Fig. 8 — Stara Zagora, Hamza Bey Mosque, inscription of 1408/9

Fig. 9 — Jambol, Eski Cami. General view. Notice the enclosed “son cemaat yeri” and its walled-up arches

Jambol Eski Cami plan.

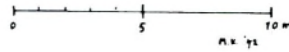

Fig. 10 — Jambol, Eski Cami, plan

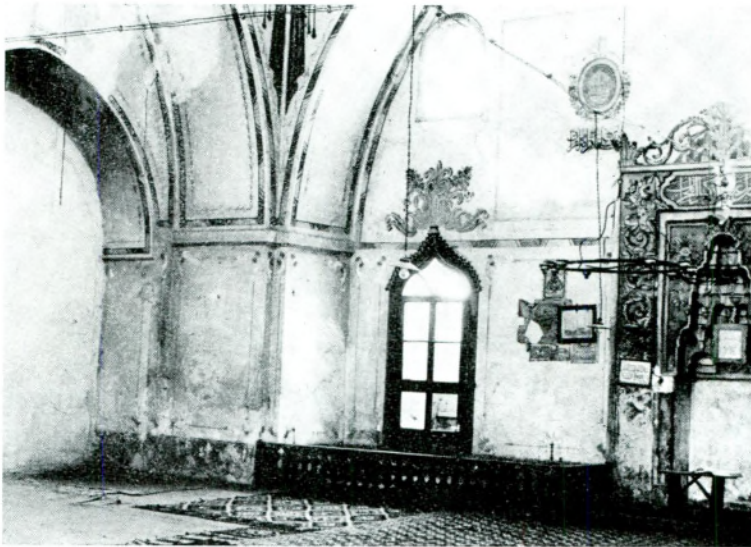
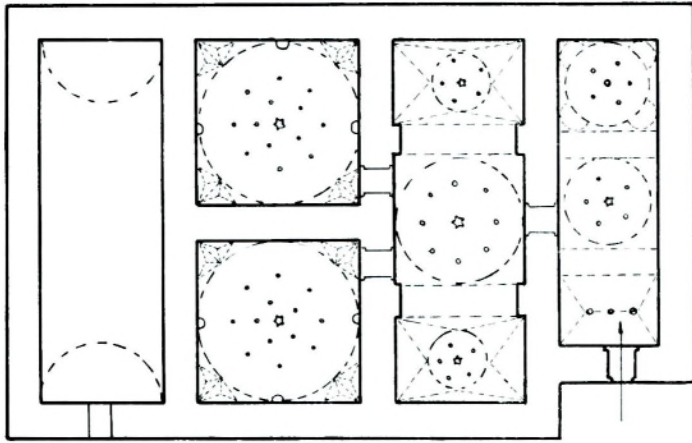
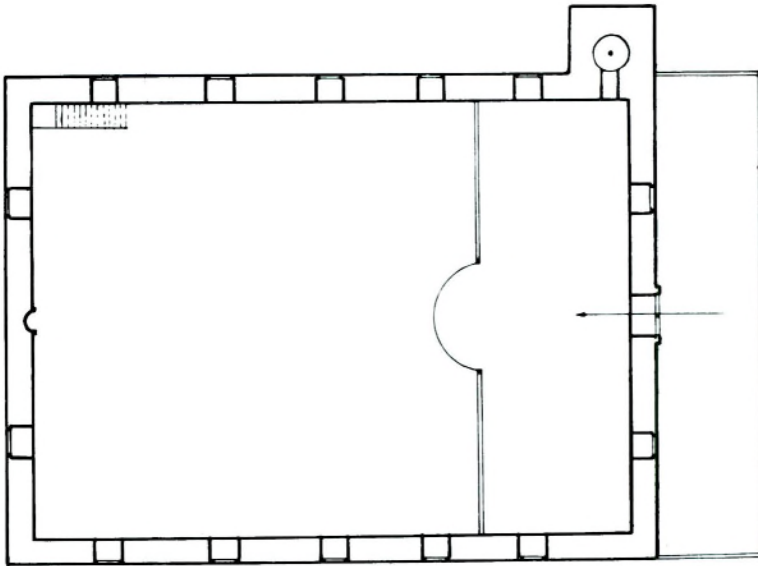

Fig. 11 — Jambol, Eski Cami, interior view

Nova Zagora Hamam of Ali Pasha Plan
5 m
M. KIEL

Nova Zagora Mosque of Sarica Pasha sketch plan
5 m
M. KIEL

Fig. 13 — Nova Zagora, Hamam of Ali Pasha, plan

Fig. 12 — Nova Zagora, Mosque of Sarica Pasha, sketch plan

regarding the original meaning and real cause of the emergence of the Zaviye-Mosque (or T-plan mosque, to use the older but generally understood term). Essentially these views explain the emergence of the T-plan as an aesthetic necessity; to have a dominant building as focal point of a Külliye. As dominant a single-unit mosque and a Zaviye were combined to form together one monumental building, because the single-unit mosque alone, with a dome not exceeding 10-11 m, was insufficient for such a purpose.¹⁷ This explanation certainly has much attraction, but in our view Kuran misses the point regarding a T-plan building as a combination of mosque and Zaviye, when in fact it was only zaviye, which of course cannot be imagined without a place of prayer. The last word in this matter has certainly not been said yet. In any case both mosques, in Eski Çine and in Stara Zagora, demonstrate that the technical ability of the Turkish architects of the 14th and the 15th centuries was great enough to create an architectural dominant by using the single-domed mosque. This indirectly supports the theory of Semavi Eyice as regards the origin and function of the much discussed T-plan.¹⁸ The mosque of Ilyas Bey of Mentеше in Balat - Miletus - built in 1403, which has a dome of 14 metres, might be cited as a definite example of a single-domed mosque as focus of a Külliye.

In spite of its extraordinary importance in the field of Ottoman architecture the great mosque of Stara Zagora is not in good state of preservation. It has been declared "Monument of Culture" by the Bulgarian state, but at present its further existence is in direct danger. There are plans to remove it in view of the modernisation of the city centre which is now in the process of being carried out. It may be hoped, and expected of the Bulgarian authorities in charge, that they will undertake sufficient measures to protect this valuable building from being demolished. If we remember the great works of restoration and conservation on a number of Ottoman monuments in Bulgaria, of which some have only a very moderate architectural merit, in cities as Vidin, Plovdiv, Karlovo, Dupnica, Samokov and other places, we may certainly expect that one of the most valuable

¹⁷ Kuran, *The Mosque...* p. 207.

¹⁸ Semavi Eyice, *İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimaî bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zaviyeli-Camiler*, in: *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, No 18, 1962/63, pp. 1-80.

of all Ottoman works, that of Stara Zagora, will be saved for later generations. Furthermore the restoration of the Bayrakli Cami at Samokov shows to everyone how successfully ancient monuments combine with modern city centres and in this particular case greatly add to the charm of the place.

*

JAMBOL, Eski Cami

Although not of the same direct urgency as in Stara Zagora, in Jambol we are confronted with the same problems of restoration and conservation of a very important, though almost unknown, work of Ottoman architecture.

Jambol is the Diampolis of the Byzantine middle ages, during which time it played much the same role as Stara Zagora, defending the Bulgaro-Byzantine frontier.¹⁹ That the later part of the above-mentioned period was not the most prosperous of the long history of Thrace may be deduced from the fact that the Ottomans had to repopulate the land almost entirely²⁰ since their conquest in the sixties of the 14th century.²¹

Jambol is situated in the northern part of the Thracian Plain in a bend of the Tundja (Tunca) River. It was part of the Ottoman empire without interruption from about 1368 to 1878. Evliya Çelebi²² describes Jambol as a Muslim city composed of 17 Muslim mahalles and one Jewish and one Greek mahalle each. It counted 17 mosques, 3 medresses, 3 hamams, 4 hans and an incomparable bedesten. Today Jambol is a fast growing industrial centre which is in the course of general modernisation. Of the Ottoman monuments only two have been preserved, both situated on the Main Square of the city, giving

¹⁹ Constantin Jiricek, *Das Fürstentum Bulgariens* pp. 505/506.

²⁰ On the repopulation of Thrace see for example Tayyib Gökbilgin, *Rumili'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân*, Istanbul 1957, and Münir Aktepe, *XIV ve XV. Asırda Türkler Tarafından İskânına Dair*, in *Türkiyat Mecmuası* X, 1951, pp. 290-312. See also the general but very correct description of this period by Jiricke, *Fürstentum* pp. 48-5h.

²¹ Babinger, *Frühgeschichte*, pp. 50-51 and Inalcik in *E. I.* new edition, p. 1302, where the date is given as 1368.

²² Kissling, *Beiträge-Thrakiens*, pp. 76-77.

it a particular flavour of its own. They are the "Incomparable bedesten" mentioned by Evliya and the Eski Cami, the Old Mosque. The bedesten is without exaggeration the most monumental Ottoman civil work preserved in Bulgaria. It is in restoration today and under the hands of very able architect Nikola Muschanov from the Institute of Cultural Monuments of Sofia, will regain its ancient splendour. A general restoration is also needed for the Eski Cami, nearby. This mosque forms a large rectangle of 29.11 m - 21.35 m which is divided into ten vaulted sections of different shape and function. The interior gives the impression of a central dome with lateral spaces, not unlike the Şerefeli Cami at Edirne. In fact this is only partially the case. The mosque of Jambol has a central dome of 10.65 m which rests on the mihrab wall, on the rear wall of the gallery and on the lateral sides on two pointed arches each, which arches rest on a rectangular pier of 1.55 - 0.92 m. The lateral thrust of the dome on both flanks is taken over by an arch which at the same time supports part of the vaults of the side naves. These parts of the building are now sealed off from the central section of the mosque by walls of inferior workmanship, clearly dating from the last century. The lateral spaces do not consist of the vaulted units each, as should be expected, but are formed of three equal parts on both sides of the central dome and are covered by ribless crossvaults. Two sections project far beyond the central space with which they have hardly any relation. The central section and the two projecting aisles enclose a rectangular space in which a kind of gallery, *son cemaat yeri*, has been accommodated. This gallery in turn is also divided into three equal sections, each covered by a cradle vault. In the front side of the mosque these sections are supported by two heavy piers. On the outside the mosque appears as one solid block covered by series of nearly identical lead-covered domes. In the middle the central domed section rises slightly above the succession of lateral vaults. As this dome rests on very solid arches and pilastres, which in the upper part are finished as a low square with a cornice, the tambour of the dome on top of it recedes considerably. The tambour is dodecagonal and pierced by four circular windows. Above it the lead-covered dome rises, finished with an *alem* and crescent.

Besides the general lay-out and the placing of the gallery (inside the building, instead of preceding it), the minaret of the mosque constitutes an unusual feature. It rises at the corner of the prayer

hall where the gallery and the aisles meet, inside the block. It has a square form up to the height of the top of the dome. Then follows the balcony and a circular upper part with the usual conical cap. This "square, towerlike minaret" was already noted by Evliya Çelebi²³ in the mid-17th century and is doubtless part of the original design. It cannot be ascertained whether the upper part of this minaret is also original or a product of later restorations, which brought it more in accordance with the general trend. This minaret, of which kind I do not know other in Ottoman architecture, can have derived from two sources, Syrian and South-Eastern Anatolian. An example of a Syrian type of minaret within the frontiers of the Republic of Turkey is that of the Ommayad Mosque of Harran, south of Urfa, most probably built by Khalif Marwan II between 744-755 A.D.²⁴ In South-Eastern Turkey, the Diyarbakir - Mardin region, a number of similar minarets are known dating from various epochs²⁵. The minaret of Jambol might be explained by the explicit wish of the founder of the mosque to have such a minaret, maybe pointing to the land of his origin, or in another way demonstrating his contacts with the old lands of Islam. One might also suppose more or less direct influence from Syria of South-East Anatolia, then outside the Ottoman realm, but if we accept such an influence, it would be likely to see it reflected also in the plan and set-up of the mosque. This however, is purely Ottoman.

The structure of the walls of the Eski Cami of Jambol is unfortunately hardly visible. Somewhere in the last century the entire building was heavily plastered over and painted in soft green. Babinger, who visited the mosque before World War II, was still able to read a now faded inscription which mentions that the mosque was painted by Aşçizade Ahmad in H 1247 (1831/32)²⁶. To these works we must certainly attribute the semi-baroque paintings in the interior of the mosque. The form of the windows was considerably changed at that date. In this way the mosque has changed so much that Babinger

²³ Kissling, Beiträge p. 76.

²⁴ For this mosque see: K.A.C. Creswell, A short account of Early Muslim Architecture, (Pelican edition) 1958, pp. 151-155.

²⁵ See Metin Sözen, Diyarbakır'da Türk Mimarisi, Istanbul 1971.

²⁶ Babinger, Beiträge Frühgeschichte p. 50 note 59.

mistook it for uninteresting²⁷. Investigations of Nikola Moushanov²⁸ made clear that the building was made of cloisonné work of a rather disorderly kind. Beneath the plaster the original cornice of 'dent de scie' finishing the walls has been preserved in several places. In the interior of the mosque the original mihrab of fine stalactite plaster work has been preserved but is covered by ugly 19th century paintings. At present only the domed central section of the mosque serves as place of prayer for the small Muslim community of Jambol. The lateral spaces are sealed off by thin walls of recent origin. Some workshops and a storehouse have been accommodated in the side rooms. On the outside the proportions of the mosque are spoiled by an office which has been built directly against the mosque. The original 'son cemaat yeri' is also walled, leaving only a small entrance to the mosque. Structurally the building is very well preserved. If the dividing walls and other 19th century additions were removed and the plaster taken off, the city of Jambol would gain a highly valuable historical monument.

The date of the very important mosque of Jambol can only be established by comparing it with other works of about the same time. No inscription bearing the date or the name of the founder has been preserved. Evliya Çelebi attributed it to an Ebu Bekir Pasha or Bey²⁹. Locally it is said to be between 500 and 600 years old which is certainly correct. The general form and the style of the work brings us to the first half of the 15th century. 'The plan contains the vital elements which were to be found in Üç Şerefeli Cami of Edirne. This work was begun in 1437, as is known. With the Rumilian capital so near we cannot expect that the Jambol mosque was built after Edirne, but must certainly be a decade or more before. As regards general concept and organisation of space, the Bulgarian mosque is closely related to the Ulu Cami of the Central Anatolian city of Uşak, built shortly before H. 822-1419³⁰, when this city was still part of the Germiyan

²⁷ The same p. 50, note 59 "Jambol... hat, wie ich mich in 1938 erneut durch Augenschein überzeugen konnte, *keinerleri bemerkenswerte Baudenkmähler der Osmanische Vergangenheit bewahrt*". This comment first of all shows in what a deplorable state the Ottoman monuments of Jambol were at the time of Babingers visits.

²⁸ Not published yet, verbal communication.

²⁹ Kissling Beiträge, pp. 76-77.

³⁰ Mahmut Akok, Uşak Ulu Camii, in: Vakıflar Dergisi III, Ankara 1956, pp 69-72.

Beylik. The main difference with Uşak is the place of the 'son cemaat yeri,' in Jambol between the two extremities of the aisles, in Uşak in front of the building. The place occupied in Jambol by the 'son cemaat yeri' is in Uşak covered by a barrel vault and the open space beneath this vault is integrated with the domed prayer hall, whereas in Jambol it is sealed off from it. Another difference is the use of domes over the lateral spaces. These are, however, minor details in view of the close likeness of both mosques. In my opinion we have to place the Eski Cami of Jambol between the Ulu Cami of Uşak and the Üç Şerefeli Cami in Edirne, which would mean that it is built in the twenties of the 15th century.

In a brilliant study of Early Ottoman architecture Robert Anhegger³¹ traced the origin of the Üç, Şerefeli Cami back to the major work of the Saruhan Beylik of the second half of the 14th century, the Ulu Cami of Manisa, thereby correcting older views. Mosques like that of Uşak and Jambol show, that experiments with a central domed building with vaulted lateral spaces were already made before the Üç Şerefeli Cami, preparing the road for it in some way. On the other hand, another source of the plan may have had some influence on its emergence. We mean the experiments with transverse prayer halls, covered with a large dome and lateral vaulted sections as were made in the Ortokid lands in South-Eastern Anatolia. The Ulu Cami of Dünaysir - Kızıltepe³² and the Ulu Cami of Mardin³³ might be cited as early (12th - 13th century) examples. The city of Mardin still has a number of mosques built after the above mentioned type, for example the Latifiye Cami from H (772=1370/71³⁴, or the Reyhaniye Cami from the end of the 15th century³⁵, which would indicate that the type was familiar there. The city of Diyarbakir has a

³¹ Robert Anhegger, *Beiträge zur Osmanische Baugeschichte II, Die Üç Şerefeli Cami in Edirne und die Ulu Cami in Manisa*, in: *Istanbul Mitteilungen VIII*, 1958, pp. 40-45.

³² For this building see: Albert Gabriel, *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940. For a complete plan of this mosque, after the excavations in the Sahn see: Ara Altun, *Mardin'de Türk devri mimarisi*, Istanbul 1971, plan on P. 145.

³³ See Gabriel-Voyages and Altun, *Mardin'de* (pp. 29-41).

³⁴ Altun, *Mardin'de*, pp. 46-49.

³⁵ Altun, *Mardin'de*, pp. 57-59

number of even more outspoken examples of the type, both from before and after the famous Edirne mosque. The influence exercised by this group of monuments must by no means be underrated. In Eastern Anatolia the type of mosque appears to go back to the Great Mosque of Diyarbekir itself, after it had been rebuilt by the Great Seljuk sultan Malik Shah, in which rebuilding the Syrian Ommayyad tradition was followed. The Ulu Cami at Manisa and that of Aydinoğlu Isa Bey at Ephesus - Selçuk - are both influenced by Syrian works, possibly directly by way of Damascus and Halep. Experiments in the Germiyan Beylik, and as we saw also under the Ottomans in Rumili may have been influenced by both sources, blending the experiences gathered in Eastern as well as in Western Anatolia. The strange minaret of Jambol points to Ortokid influence but is no proof in its self. Whatever the case may be, it seems safe to state that the mosque in the Bulgarian city of Jambol occupies a place of great importance in preparing the emergence of the Üç Şerefeli Cami, which building marks a turning point in Ottoman architecture and precluded the great centrally planned mosques of the 16th century. It also bears witness to the importance of the building activity outside the capital cities of the state, to the importance of Rumili in Ottoman architecture. An importance which we only now begin to realise but which by no means should be underrated. As such, the mosque of Jambol deserved better care.

NOVA ZAGORA (Zağra Yenicesi)

Mosque of Sarica Pasha and Hamam of Hadim Ali Pasha

Some words should be added in this context concerning two early works of Ottoman architecture in Bulgarian Thrace, not so much because of their value in the development of this architecture as important as the two preceding buildings, but because they are doomed to disappear with the modernisation of the town. We mean the Sarica Pasha Mosque and the hamam of Grand Vezir Hadim Ali Pasha opposite it in the town of Nova Zagora.

The origin of Nova Zagora goes back to the first years of the Ottoman rule in Bulgaria.³⁶ The town lies in the plains about half-way

³⁶ According to the *Kratka Istorija na Bălgarskata Arhitektura*, Sofia 1965, p. 600 Nova Zagora emerged between the 16th and 18th century. According to the *Kratka Bălgarskata Enciklopedija III*, Sofia 1966 Nova Zagora arose in the 15th

between Zagora and Jambol, some miles south of the first folds of the Sredna Gora Mountains. Evliya Çelebi³⁷ describes it as a place consisting of 7 mahalles with 7 mosques, 3 hans, a hamam and 150 shops, details which point to a relatively modest town for that time. Evliya also mentions the names of the most important of these buildings: the mosque of Sarica Pasha on the Main Street, that of Ömer Gürçi near the market and the hamam of Ali Pasha. Of the buildings mentioned that of Ömer Gürçi has disappeared together with all the other works, leaving the hamam and the mosque of Sarica Pasha the only monuments of Ottoman times. At present Nova Zagora is a minor town without much character, counting some 20.000 inhabitants including a minor Turkish community of families.

The mosque of Sarica Pasha stands on a corner of the Kiril and Methodije Street and the Kâncu Tsanov Street, where at present is the northern part of the town. The mosque has completely lost its original appearance, the minaret was destroyed during the Russo-Turkish War of 1877/78 when the entire town was burned. A modest wooden construction serves as minaret at the moment. On the outside, all the old masonry is covered by a clamp of ugly machine-made bricks and the roof is a construction of after 1878. The mosque is a rectangle of 13.40-9.70 metres inside, covered by a flat wooden tavan of recent origin. There are five windows on each lateral wall and two in the mihrab wall. The mosque is preceded by a wooden portico of light construction. As a whole, the building gives the impression of a 19th century work but in fact is early 15th century. The Turkish inhabitants of the place remembered quite well the original coarse cloisonné work of brick and stone, now hidden behind the ugly covering. They also remembered a number of details concerning the founder of the mosque, Sarica Pasha. The building was 560 years old according to their statements. This is very well possible. Other details given by them concerned the mosque of the Pasha in Kazanlik, 60 km west of Nova Zagora. The mosque of Nova Zagora was the

century on the place of a Slavic settlement called Janitsa which name was changed to Jenice-i Zagra by the Turks. The Ottoman documents published by Gökbilgin in *Edirne ve Paşa Livası* concerning this place prove its existence in the early 15th century. Babinger, *Frühgeschichte* p. 50, mentions the foundation of a new town, "der Gründung einer Neustadt".

³⁷ By Kissling, *Beiträge Thrakiens*, pp. 26-27.

largest of the two, built by the Pasha. This last statement cannot longer be checked as the other building was demolished long ago.

The name of Sarica Pasha brings us back to the years of the Ottoman conquest and colonisation of the Balkans under Murad I and Bayazid I and all the great historical events of that time. Which of the several men bearing the name of Sarica Pasha I prefer to leave out of question³⁸. Several documents have been preserved of a Sarica Pasha and his son Umur Bey who founded a number of buildings in Nova Zagora and Kazanlik³⁹. This man was active in the first decade(s) of the 15th century, which fits perfectly with the statement of the local Turkish inhabitants of the town that their mosque is 560 years old. Thus 1410 or a few years before that will be the date of construction.

At present there are plans to raze the entire area around the mosque, including it, and to built a large modern bus-station on the spot. The great historical value of the mosque is not recognised yet in Bulgaria, certainly helped by the unpleasant appearance of the building as it is today. In view of its great antiquity and the importance of its founder as a historical personality, the building should at least be spared. As soon as possible investigations about its original outlook should be made, and a general restoration, as has been carried out in so many places in Bulgaria.

As a work of architecture the mosque of Sarica Pasha at Nova Zagora, in the form it had before the transformations after the fire of the last century, must have been related with the group of wood-covered mosques found all over Anatolia since Seljuk times. The entire concept of this mosque, as well as the relative thinness of the walls, exclude any possibility of stone vaulting or domes. If there have been inner supports for the ceiling, it is difficult to say at present. In Ankara a number of wood-covered mosques dating from the 13th till the 18th century have been preserved, showing the various possibilities in this type⁴⁰. Contemporary with Nova Zagora and of

³⁸ A review of this problem is given by Babinger in his *Frühgeschichte*, p. 73, note 34, and by Gökbilgin, *Paşa Livası*, pp. 14-16.

³⁹ Gökbilgin, p. 15 and 261-265.

⁴⁰ For the mosques of Ankara see the survey of Gönül Öney, *Ankara'da Türk devri Yapıları*, Ankara 1971.

roughly the same size and proportion is the Ulu Cami of Ayas⁴¹, forty km west of Ankara, which constitutes an excellent idea what the Bulgarian mosque could have been. Other wood-covered mosques of the first half of the 15th century, situated in Turkish Thrace, near Nova Zagora, are the Pasha Cami at Hayrabolu, built in 1419 by Mehmed I or the Muradiye Cami of Uzun Köprü, built in the thirties of the 15th century by Murad II, together with the famous bridge. Last mentioned two buildings, however, have lost their original roofing. What they are at the moment is the product of various restorations, like that in Nova Zagora, but of much better quality than the "repair" the Bulgarian mosque suffered. It must be said that we know very little of wood-covered mosques in the Balkans, but the general trend of this kind of architecture in Anatolia is more or less known, and there is nothing which would argue against an early presence of this kind of mosques as in fact nearly all elements of Ottoman architecture were brought from Anatolia to Rumili. To repeat our statement on the Nova Zagora mosque demolishing this historical work is certainly the last thing that should be done.

Hamam of Grand Vezir Hadim Ali Pasha

Opposite the mosque of Sarica Pasha, on the same crossroads, still stands the public bath, Evliya Çelebi spoke of in the 17th century. It is part of the extensive building activity of the Beylerbey of Rumili and later Grand Vezir Hadim Ali Pasha, the statesman and protector of Ottoman literature⁴² in the time of Bayazid II (1481-1512). The bath in Nova Zagora is mentioned among his foundations in a document published by Gökbilgin⁴³. From the outside the building makes no impression at all. The walls are thickly plastered over and roofing

⁴¹ For the date of this mosque see: Katharina Otto-Dorn, *Seldschukische Holzsäulenmoscheen in Kleinasien*, in: *Festschrift für Ernst Kühnel*, Berlin 1959, p. 72. More photographs in *Türkiyede Vakıf Abideleri ve Eski Eserler*, I, Ankara 1972, pp. 473-478. Compare also the Büniyamin Cami in the same town of Ayaş, built at the end of the 15th century, (Vakıf Abideleri pp. 465-467).

⁴² The qualities of Ali Pasha as such are mentioned by E.J.W. Gibb, *History of Ottoman Poetry* II, p. 227 and III pp. 47/48 (New Edition London 1965) Among his protégés were such Early Classical poets as Mesihi and Zati.

⁴³ Gökbilgin, *Paşa Livası*, pp. 397-98.

has been changed. The disrobing room, if there has been any⁴⁴, is replaced by a featureless construction of recent date. The hamam has been placed in a kind of park, among trees. Only if we enter the building, we realise that it has real architectural value. The bath is a single one, a tek hamam. It measures only 9.60-15.30 m on the outside. We ignore the new disrobing room, and enter the bath on the lateral side, first coming into a long room which is covered by a succession of three different vaulted sections. This was the old tepidarium or soğukluk and must have served partially as depilatory and toilets. For the latter function a new toilet has been built outside the old building, placed against its walls. The bath room proper is a transversally placed section, covered by a dome over the centre and small domes placed on triangles over the narrower lateral spaces. From the bath room proper one enters two sizeable halvets covered by domes on different kinds of "Turkish triangles". No vaulted part of the hamam has the same way of construction or the same decoration. The main dome rests on pendentives but has a belt of finely worked stalactites around its base, as is often found by works of the later part of the 15th century. All decoration is restricted but refined. Unfortunately it has suffered considerably from bad repairs.

If we summarise our observations on the hamam of Ali Pasha at Nova Zagora, we may say that the bath is a valuable work of the late 15th or early 16th century. The plan shows some originality and inventiveness as compared with later hamams. The heating system has been modernised, but the original water reservoir is still preserved. The hamam is still in use as bath.

⁴⁴ We may notice the fact that a number of Early Ottoman baths of the 15th century had no large domed disrobing rooms. An outstanding example is the splendid Beylerbey Hamam at Edirne, built in 1429, which is now in such a shameful state of decay and half destroyed. There the finely worked original portal with its twin doors is still in situ. Behind it one does not enter a large domed or wood roofed room, but a very small cell, directly behind which is the bath. Other baths in Edirne, dating from the same period, show the same features (Gazi Mihal Hamam, Topkapi Hamam) but there the original entrances have been demolished or otherwise disappeared. The magnificent 15th century baths of Edirne need even more a general restoration than the works in Bulgaria discussed above. Their disappearance will be a grave loss for our knowledge of Early Ottoman architecture.

The building is also destined to disappear like the mosque opposite the street. Instead of demolishing we would argue in favour of a restoration. If the colourful original cloisonné work was brought to light again and the roofing is given back its original covering, the rather featureless town of Nova Zagora would gain an original note. Both buildings, the mosque and the bath, constitute the only link with the past which especially Nova Zagora cannot afford to cut.

(In the spring of 1974, after this article had been sent to the press, we found that the Mosque of Sarica Pasha in Nova Zagora was demolished. This demolishing happened in March, 1974. M. K.)

Ö Z E T

Osmanlılar, beş yüzyıl süreyle egemen oldukları Bulgaristan'da, bazıları bugün hâlâ varlığını koruyan derin izler bırakmışlardır. Bunlar arasında mimarî eserler özellikle önem taşır. Son yüzyıl boyunca Bulgaristan'daki Osmanlı anıtlarının çoğu yıkılıp gitmiştir. Ama hâlâ ayakta kalanların sayısı az değildir. Bunların bazıları Osmanlı mimarisinin önemli gelişim dönemlerine ışık tutacak niteliktedir. Bulgaristan'daki Osmanlı-Türk anıtlarına ilişkin bilgimiz yeterli değildir; bunun bir nedeni, Bulgarların bu anıtların değerlerinin bilincine geç varmaları, bir nedeni de Türk ve Batılı bilim adamlarının bu ülkenin geniş bölgelerini kapsayacak geziler yapmalarının güçlüğüdür.

Bu yazıda, bugüne değin büyük ölçüde bilinmeyen ve Bulgaristan'da modern şehirleşme girişimleri nedeniyle gerekli tedbirler alınmadıkça, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan bazı önemli yapılar ele alınmaktadır. Bunlardan biri, antik çağda kurulan, Orta Çağ'da Bulgar-Bizans sınırında önemli bir kale olan, 14. yüzyıl başlarında Edirne ve Filibe'nin ele geçirilişinin hemen ardından Osmanlı İmparatorluğu'na katılan, 16. yüzyılda tüm halkı Müslümanlardan oluşan, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği, 1877/78 Türk-Rus savaşında yanıp yıkılan, bugün ise modern bir sanayi kasabası olan Stara Zagora (Eski Zağra) kentindeki Hamza Bey Camii ya da Eski Cami'dir. Savaşların yıkıcı etkisinden kurtulabilen bu yapı, kentin Müslüman Türklerin bir din ve kültür merkezi olduğu günlerin anısını canlı tutan tek belgedir. Yapılışından bu yana çeşitli onarımlar görmüş, özellikle 18. yüzyılda çağın değişik beğenilerine uygun olarak bazı değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikler, özellikle Barok etkisini yansıtmaktadır. Bu cami, II. dünya savaşından önce Babinger'in okumuş olduğu, girişteki yazıttan da anlaşıldığı gibi, Emir Süleyman zamanında, 1408/9 yılında Hamza Bey tarafından yapılmıştır.

Osmanlı mimarisi bakımından olağanüstü bir önem taşıyan bu cami, Bulgar makamlarınca "kültür anıtı" olarak kabul edilmekle birlikte, bugün varlığı tehlikededir. Kent merkezinin modernleştirilmesi nedeniyle, yıkılması için planlar hazırlanmış bulunmaktadır.

Ancak, Bulgaristan'ın Vidin, Filibe, Karlova, Samokov gibi kentlerinde Osmanlı anıtlarının korunması ve restorasyonu için girişilmiş başarılı çabalar, bu değerli yapının korunması için de gerekli işlemlerin yapılacağı umudunu yaratmaktadır.

İkinci anıt, tıpkı Stara Zagora gibi, Orta Çağ'da Bulgar-Bizans sınırında koruyucu bir rol oynayan, 14. yüzyılda Osmanlı egemenliğine geçen ve bugün gittikçe gelişen bir sanayi kenti olan Cambol'deki Eski Cami'dir. Önemine rağmen, hemen hemen hiç bilinmeyen bu cami, II. Dünya Savaşından önce Babinger'in okuduğu, bugün tümüyle silinmiş olan yazıta göre, 1831/32 yılında Aşçızade Ahmed tarafından boyanmıştır.

Osmanlı mimarîsi bakımından bu iki cami ölçüsünde önemli olmamakla birlikte, modernleşme nedeniyle yıkılmaya mahkûm olan iki anıt daha vardır. Bunlar Bulgaristan'daki Osmanlı yönetiminin ilk yıllarında kurulmuş olan Nova Zagora (Zağra Yenicesi) kentindeki Sarıca Paşa Camii ile Hadim Ali Paşa Hamamı'dır. 1877/78 Türk-Rus savaşında minaresi yıkılmış olan Sarıca Paşa Camii'nin yaklaşık olarak 1410 yıllarında yapıldığı anlaşılmaktadır. Bugün bu camii'nin yerine modern bir otobüs durağı yapılması planlanmıştır. Yapının tarihî önemi bugünkü görünüşünden anlaşılamamaktadır.

Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılda sözünü ettiği Hamam ise, Rumeli Beylerbeyi ve daha sonra, II. Bayezid zamanında Sadrazam olan Hadim Ali Paşa zamanında yaptırılmıştır. 15. yüzyıl sonlarına ya da 16. yüzyıl başlarına ait olan bu değerli mimarî yapıt, bugün hâlâ hamam olarak kullanılmaktadır.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DESANTRALİZASYONA

(Adem-i merkeziyet)

DAİR GENEL GÖZLEMLER *

Doç. Dr. YAŞAR YÜCEL

§ Giriş. – § 1. Yönetim. – § 2. Yönetim birimleri ve toprak idaresi. – § 3. Mafî usuller. – § 4. İltizam usulü (mukataalar) ve malî malikâne sistemi. – § 5. Yönetimde a'yân ve eşrafın rolü. – § 6. Desantralizasyonun (Adem-i merkeziyetçiliğin) yüzeye çıkmasına yol açan etkenler. – § 7. XVII - XIX. yüz yıllar arasında genel görünüm, a'yânlık-derebeylik kurumunun ortaya çıkışı. – § 8. Sonuç. – § 9. Seçilmiş bibliyografya.

§ Giriş

Bu çalışmamızda Osmanlı imparatorluğunda desantralizasyon meselesi üzerinde duracağız. Ancak bu meseleye dair düşünce ve görüşlerimizi ortaya koyarken, Osmanlı idari müesseselerinin kısaca tarihî gelişmesini ve devlet bütünlüğü içindeki yeri ve fonksiyonunun açıklanması gerektiği kanısındayız. Zira herhangi bir müessesenin, Osmanlı tarihinin belirli bir devresinde muayyen tarihî koşulların bir sonucu olarak belli bir karakter ve fonksiyona sahip olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Osmanlı imparatorluğunda başlangıçtan itibaren varlığını gördüğümüz, fakat I. Bayezid'le başlayan ve II. Mehmed'le birlikte bütün kurumları ile yerleştirilmeğe çalışılan bir merkezî idare uygulaması vardı. Bu sistem en genel biçimleri ile XVII. yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdürebilmiştir. Ancak XVII. yüzyılla birlikte, bu sistemde bölgesel unsurların ağırlık kazandığı bir görünüş hâkim olmuştu.

* Bu makale, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Derneği'nin 1973 sonbaharında İstanbul'da düzenlediği kollegyum'da okunan tebliğin genişletilmiş şeklidir. Burada, şimdiki değin yapılmış incelemelerin ve kendi arşiv çalışmalarımız sırasında edindiğimiz belgelerin ışığında, Osmanlı siyasal ve sosyal tarihine, belli bir tez açısından yaklaşma denemesine girişilmiştir. Bir bakıma bu deneme, hazırlamakta olduğumuz geniş ve ayrıntılı eserimizin özeti niteliğindedir. Bunun için problemler genel çerçevede tartışılmış, dipnotlarla ayrıntılı açıklamalara gidilmiyerek, seçilmiş bir bibliyografya listesi verilme yolu uygun görülmüştür.

İşte bu yazımızda, yukarıda da değindiğimiz gibi, XVII. yüzyılla birlikte gelen ve XVIII. ve XIX. yüzyıllarda çok belirgin bir hal almış olan kurumsal değişikliklerin nedenleri açıklanmağa gayret edilecektir. Bir başka deyişle, XVII. yüzyıldaki kurumlarda meydana gelen bu bünye değişiklikleri birden bire mi olmuştur, yoksa sistemde esasen var olan çelişkilerin yeni şartlar altında çıkan bir sonucu mudur, sorusu cevaplandırılacaktır. Hiç şüphesiz iki yüzyıldan fazla bir dönemde yer alan değişiklikleri ve ortaya çıkan yeni durumları bütün ayrıntı ve belgeleri ile meydana çıkarmanın uzun bir araştırmayı gerektireceği açıktır. Bu nedenlerle de biz bu yazımızda genel görünümü esasları ile ortaya koymak istiyoruz.

Osmanlı imparatorluğu, Selçuklu - Bizans sınır bölgesinde Osman Gazi etrafında toplanmış hudut kuvvetlerinin 1300 tarihlerine doğru, siyasî bir varlık olarak ortaya çıkması sonucu tarih sahnesine girmişti. Nitekim elimizdeki belgeler Osman ve Orhan devirlerinden başlamak üzere, XIV. yüzyılın ikinci yarısındaki fütuhâtı ile Osmanlıların, diğer beyliklerin üstünde yer alırken, gerçek kurumlara sahip bir devlet düzenini de yerleştirdiğini göstermektedir. Hakikaten de ilk Osmanlı hükümdarları Osman, Orhan zamanlarına ait vakıf ve temlik kayıtları, kadılar, İznik medresesi, Bursa sarayı, daha o devirde Osmanlıların geniş devlet kurumlarına sahip bulunduğuna delildir. Nihayet yüzyılın ikinci yarısında gelişmiş maliye usulleri, vilâyet tahriri, İslâm devletlerinin temel bir devlet müessesesi haline gelen gulâm sisteminin gelişmesi ve kapıkulunun güçlenmesi sonunda merkezî ve mutlak hükümdarlığa doğru adımlar atılmıştı. Osmanlı devletinde klâsik idare esasları ulema tarafından XIV. yüzyılın sonlarına doğru genel hatları ile tesis edilmiş olmasına rağmen devlet için en başta gelen tehlike bölgesel güçlerin varlığı olmuştur. Çünkü uçlarda irsî bey aileleri timarları kendi adamlarına verebilmekte idiler. Evranozlular, Mihallular, Turahanlular adı ile anılan bu sipahîler fütuhât yaparak yeni siyasî kuruluşlar ortaya çıkarabilirlerdi. İşte uc beylerinin bu imtiyazlı durumu otorite buhranı için iyi bir örnekti. Nitekim bu tehlikedir ki, kurumları yerleştirme çabası sürdürülen I. Murad devrinde, Çandarlı aldığı tedbirlerle Osmanlı hükümdarının merkezî kuvvetinin arttırılması ve yeni fetihleri yeni sancaklar halinde Osmanlı hükümdarının şahsına bağlanması gayreti içine girmişti. Bunu sağlamak için alınan belli başlı tedbirler:

- a) Doğrudan doğruya hükümdarın emrine bağlı ve daima harekete hazır bir yeniçeri ordusunun kurulması,
 - b) Devlet hizmetlerinin pâdişâhın kullarına verilmesi,
 - c) Kadıların merkezde kazaskere tâbiyeti,
- olmuştur.

Nihayet devletteki bu şekillenme çabaları I. Bayezid zamanında daha da kesin çizgileri ile ortaya çıkmıştı. Şöyle ki, yeniçerilerin sayıları devşirme usulünün tatbiki ile artırılmış ve ordunun en seçkin birliğini teşkil eder hale getirilmiştir. Bu uygulamanın en mühim fonksiyonu hükümdarın merkezî otoritesini takviye etmiş olmasıdır kanısındayız. Denilebilir ki, tüm Osmanlı devlet yapısına damgasını vuracak kul sistemi, kadılar ve timar sistemi, temel direkler olarak XIV. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Ayrıca vilâyet tahriri İran-İlhanlı idaresinde gelişmiş maliye usulleri ve merkezî hazine ile başkentte ve ülkenin hertarafında devlet kontrolünü tesise çalışan bir bürokrasi de bu devirde gelişmiştir. Ancak baştan beri böyle bir düzenleme yapılmak istenmesine rağmen bu tip bir merkezî idare uygulaması usullerine karşı uc geleneklerini korumak isteyen çevrelerin reaksiyonu, gazilere hitap eden Anonim tarihlerde açıkça ifade edilmektedir. Ancak bunların bir sonuç vermediği, Timur'un vurduğu darbeden sonra, Osmanlıların tekrar birliğini kurup kalkınabilmesi bir dereceye dek doğrulamaktadır. Çünkü bu olay şeklen de olsa göstermektedir ki, I. Bayezid devlet idaresinde uc geleneklerini bırakarak klâsik İslâm - Türk devletlerindeki gelişmiş merkezî idare sistemini yerleştirebilmişti.

Ancak temel felsefe bu olmasına rağmen, II. Mehmed devrine (XV. yüzyılın ilk yarısı) gelinceye kadar bunda tam başarı sağlanmadığı, yöresel güçlerin devletin çeşitli kurumlarında varlığını, istenerek veya, istenmeyerek sürdürdükleri gözden kaçmamaktadır. Nitekim Osmanlı imparatorluğunu kesin çizgileri ile ortaya çıkaran ve ülke bakımından Tuna ve Toroslar arasındaki memleketleri İstanbul etrafında merkezî bir idarede birleştiren II. Mehmed'in, tüm devlet selahiyetlerini elinde toplama ve imparatorluğu bir merkezden idare eden bir pâdişâh örneği yaratma çabaları buna en açık delildir. Tarihi Osmanlı pâdişâh tipini yaratmış olan II. Mehmed bütün dinî ve siyasî kuvvetleri şahsında toplamıştı. Yeniçeri ordusuna getirdiği yenilikle bunları imparatorluk ordusunun esas kuvveti haline sokmuştu. Daima emri altında bulunan ve direkt şahsına bağlı olan bu

kuvvet sayesinde imparatorluk içinde ve uclarda çıkabilecek herhangi bir muhalefetten daha kuvvetli durumda olmak istemişti. Bu sayede esasen bünyede var olan desantralizasyona yol açabilecek eylemlere girişebilecek uc beylerini daima itaata hazır normal sancak beyleri durumuna getirmiş ve bunları devlet için bir mesele olmaktan çıkartmıştı. Ayrıca fethettiği ve hıristiyan sipahilere verdiği kalelere garnizon olarak yeniçeri yerleştirme yoluna gitmesi de merkez ile taşra arasındaki köprüyü kurabilmek düşüncesinden başka bir şey değildi. Çünkü bunlar merkezî otoritenin mutlak mümessilleri olarak kabul ediliyorlardı. Ayrıca bu yöntem, Osmanlı idarî sisteminde hükümdarın merkezî otoritesini temin için uygulanmakta idi. Yine I. Bayezid'in, fethedilen vilâyetlerde timarların büyük bir kısmını kendi kapısı kullarına verme ile başlamış olan tatbikat II. Mehmed ile tüm devlet kurumlarına yayılmıştı. İşte II. Mehmed'in idarenin her kademesini kullara bırakması da aynı amacı hedef tutmakta idi. Böylece valiler, timarlı sipahiler, vergi tahsildarları ve hükümdar yasağını tatbik görevli memur, tüm icra ajanları kullardandı. Bunun yanında şeriat ve kanunun idare ve uygulaması özellikle ulema eline bırakılmıştı Şer'î ve örfî kanunlara göre hüküm vermek yetkisi, idarenin kontrolü, kadınlara aitti. Buna karşı onlar bu hükümlerin icrasını tamamı ile ehl-i örf'e yani hükümdarın icra yetkisini temsil eden kullara bırakmak zorunda kalmışlardı. Vezir-i azam, hükümdarın mutlak yardımcısı olarak maliye işlerini yöneten defterdarın ve kanun tatbikinden sorumlu kadıasker ve kadılar üzerinde nâzır ve onların işlemlerini onaylayan kişi idi. Fakat onlar kendi işlerinde bağımsız ve hükümdara karşı sorumlu idiler. Diğer taraftan Vezir-i azam, Yeniçeri ağası üzerinde doğrudan doğruya emir verme yetkisine haiz değildi. Ağa da hükümdardan emir almakta idi. Her halde bu çeşit bir düzenleme ile Vezir-i azamın kontrolsüz bir şekilde devlet yetkilerinin ve kuvvetlerinin tümüne hükmetmesi tehlikesi ortadan kaldırılmak ve idarenin üç esas kolunda son söz hükümdara bırakılmak istenmiş olmalıdır.

Diğer yandan II. Mehmed'in almış olduğu radikal tebdirlere rağmen kendi döneminde desantralizasyon unsurlarının yaşamakta olduğu da gözden kaçmamaktadır. Örneğin onun vakıf ve mülk toprakları üzerinde yeni düzenlemelere girişmesi bunu doğrular görmektedir. İlerde geniş olarak değineceğimiz vakıf ve mülk topraklarının, devlet bütünlüğü için yaratabileceği tehlikeleri XV. yüzyılın ikinci yarısında görmüş olan II. Mehmed, bu tür toprakların büyük

bir kısmını mirî arazi haline sokmuş bilahare de timar olarak askerî sınıfa tahsis etmiştir. Bu reformun asıl gayesi her nekadark asker dirliklerini çoğaltmak gibi görünüyorsa da bunun yanında idarî sistemde desantralizasyonu güçlendirme eğilimi gösteren ulema, şeyhler ve eski Türk - Müslüman ailelerinin nüfuzlarını kırmak arzusunun varlığı da inkar edilemez bir gerçektir. Çünkü Osmanlı toplumunda nüfuzlu ve zengin ailelerin ellerindeki araziye mülk ve vakıf haline getirmeye çalışmaları, vakıf mütevellisi olarak kendi çocukları ve torunları için bu toprakları sağlam bir gelir kaynağı haline sokmak istedikleri açıktır. Ancak bilindiği üzere II. Bayezid devrindeki şiddetli reaksiyon ve değişiklik kurulması istenen merkeziyetçi-mutlak devlet düzeninde desantralizasyon unsurlarından birini eski haline getirmişti. Çünkü II. Bayezid'in ilk işi vakıf ve mülk topraklarını sahiplerine iade etmek olmuştu. Ancak cihanşümûl imparatorluk teşebbüsü devresi olarak nitelenmesi gereken 1481-1571 döneminde Doğu - Anadolu, Halep Şam, Mısır, Mekke ve Medine'nin Osmanlı topraklarına katılması devletin yapısında esaslı değişiklikler ortaya çıkarmıştı. Başka bir deyişle XVI. yüzyıl Osmanlı uc devletinin ve kültürünün sonu olmuştu. Hukuk ve devlet anlayışında Kemal Paşa-zâde, Ebussuud gibi alimler değişikliği temsil eden en mühim şahsiyetlerdi. Fakat bu dönemde de desantralizasyona yol açabilecek yeni uygulamalardan geri kalınmamıştı. Örneğin, doğuda Osmanlı devleti kendi idarî düzenini buradaki şartlara uydurmak zorunda kalmıştı. Şöyleki, buralarda normal sancak teşkilatı kurmakla beraber kabileler özel bir idareye tâbi tutulmuştu. Sekiz kürt kabilesi beyi irsî olarak kendi kabileleri üzerinde ve bölgelerinde sancakbeyi yapılmışlardı. Daha küçük olanlar ise zeamet sayılmıştı. Bunlara da kabile ve toprak üzerinde hakları irsî olduğu için "ocaklık ve yurtluk" denmişti. Diğer taraftan bu bölgedeki beş kürt kabilesi de "hükümet" adı altında devlet vergilerine tabi ayrı bir gurup olarak şekillendirilmişlerdi.

Görülüyor ki, klâsik Osmanlı siyasal ve sosyo-ekonomik yapısının şekillendiği ve kısaca özetini yapmağa çalıştığımız, bu devreye bakıldığında, teorik olarak bu yapıya vücut veren sistemde yer alan kurumların pâdişâhın mutlak-merkeziyetçi otoritesini gerçekleştirme amacına dönük işleyişleri dikkati çekmektedir. Merkezdeki en büyüğünden, en ıssız köydekine kadar ülkenin bütün yöneticileri, hükümdarın kulları idi. Ülkedeki üretime elverişli bütün topraklar mirî, yani yüksek mülkiyet hakkı devlete ait idi. Yönetici kadroların dışında

kalan ve reâyâ adı altında ifade edilen Osmanlı toplumunun bütün zümrelerinin yaşantısına şeriat ve belki ondan daha çok Osmanlı pâdişâhının tedvin ettiği örfi kanunlar şekil veriyordu. Bu öyle bir etki idi ki, kişinin giyinişinden, mesleğindeki üretim biçimine kadar her alanda kendini gösteriyordu. Toplum içinde zümreler arası ve mekandaki yer değiştirmeler bile, bir ölçüde, sınırlı idi. Osmanlı toplumunda başlıca iki sınıf vardı. Birincisi, hükümdarın otoritesini temsil eden yönetici sınıf ki bunlara Osmanlılar askeriler derdi. İkincisi de reâyâ idi. Birincisini her kademedeki yönetici ve askerlerle ilmiye mensupları teşkil ediyordu. İkinci ise bunların dışında kalıp üretim yapan bütün tebayı kapsıyordu. Yönetenler ile yönetilenleri birbirinden ayıran en önemli özellik, birinciler vergi vermez, fiilî üretimde bulunmazlar iken, ikincilerin vergi yükümlüsü üreticiler olmalarıdır.

Aslında Osmanlı toplumunda askerî olmadıkları halde askeriler gibi muamele gören ve devlete hizmetlerinden dolayı bazı yükümlülüklerin dışında bırakılanları da birinci sınıf ile birlikte düşünmek gerektir. Bu durum sosyal yapıya da yansımış, devlet ve din sosyal mevki veren iki kaynak olmuştur. Ancak Osmanlı toplum yapısında bu iki kaynağın yanında üçüncü bir kaynak servet gelmektedir. Bu tabakalanma imparatorluğun her bölgesinde kır-şehir ayırımına girişmeksizin geçerli idi.

Burada durumları nedeniyle desantralizasyonun yüzeye çıkmasında etken rol oynayan askeriler denen sınıfın düzendeki yerine kısaca değinmek, ileride anlatacaklarımızı anlamada yardımcı olacağı nedeniyle, yerinde olacaktır. Bu sınıf başlıca iki kola ayrılmakta idi: I - Ümera, II - Ulema. Ayrıca pâdişâhın beratı ile imam, hatib, mütevellî, nazır, doğancı, köprücü olanlar; seyyidler, şehir kethüdaları v.b. görevliler de askerî idi. İşte bu yönetici kadro Osmanlı toplumunda geniş bir yer tutuyordu.

1 — Ümerâ (Ehl-i örf): Büyük kısmı kul aslından olan örf mensuplarının imparatorlukta sosyal mevki'leri devletten aldıkları güçle dayanmakta idi. Pâdişâhın otoritesini temsil eden ümerâ görevlerine belli sürelerle atanmış, doğrudan doğruya pâdişâha bağlı kullardır. Bu kulların devlet otoritesinin temsilcisi olarak sahip oldukları nüfuzun yanında, görevleri ve yükümlülükleri karşılığı devlet gelirlerinden, kendilerine önemli meblağlar tahsis edildiğinden,

aldıklarının bir kısmını sarf etmeğe mecbur olmalarına rağmen, hususî servet yapma olanağını elde ettikleri ve bu yolla ekonomik yönden de toplumun üst katlarında yer alıp giderek diğer nüfuzlu guruplarla yakınlaşıp bütünleştikleri anlaşılmaktadır. Örneğin 5 Şubat 1580 tarihinde Kıbrıs Beylerbeyiliğinden Karaman Beylerbeyiliğine atanan Hasan Paşa'ya devletçe tahsis edilen hâsların yıllık tutarı bir milyon akça idi. Yine Kıbrıs'ın fethi sırasında Magosa muharebesinde şehid olan Kars Sancakbeyi Kurd Bey'in toplam muhalledatı 274.551 akça olup bunun 85.000 akçası nakitti. Beylerbeyi ve sancakbeylerinden sonra görevli bulunan ümera takımının önemlileri Dergâh-ı âlî çavuşları, kapıkulu süvarileri ve yeniçerilerdir. Şehirlerde bulunan garnizonlarda veya sancakbeylerinin kapısında görevli bulunan, ya da çeşitli eminlikleri (Beytü'l-mâl, ihzâriye, yaya ve kaçgun, zarar-ı kassabiye v.b.) tasarruf eden bu gurup mensuplarının itibar gördükleri, çoğunun şehirlerde yerleşerek evlendikleri ve bazılarının da şehir üretimine katılarak bir sanat veya ticaretle uğraştıkları anlaşılmaktadır. Bunlar da kendi aralarında rütbe ve kıdem, bakımından görevlerinin verdiği sosyal ve ekonomik güce göre sıralanarak çoğu kez şehrin reâyâ kesimi ile iç içe ve onlarla bütünleşerek yaşamaktadır. Belgeler açık olarak göstermektedir ki, Dergâh-ı âlî çavuşları da büyük servet sahibi idiler. Ayrıca kaynaklardaki bilgilere göre taşra şehirlerinde sosyal ve ekonomik yönden önemli bir mevki işgal eden Dergâh-ı âlî çavuşları, her türlü yükümlülüğün dışında olduklarından devlet gelirlerinden aldıkları önemli meblağlarla mal mülk sahibi olarak servet yapabilmekte idiler. Buraya kadar verdiğimiz kısa bilgi imparatorluk dahilindeki ümera takımının en büyüğünden en küçüğüne kadar, devlet otoritesini temsil ettiklerinden dolayı, toplum içinde itibarlı bir yer sahibi buldukları, devletten maaş ve hâs, zeamet adı ile aldıklarının fazlalığı ve yükümlülük dışında olmaları dolayısı ile servet sahibi kişiler olarak desantralizasyona yardımcı unsurlar olabileceklerini göstermektedir.

II — Ulemâ (müftî, kadı, müderris, nâib, mülâzim, imâm, hâtibler): Askerî sınıfın bir diğer önemli kolu da ilmiyye mensuplarıdır. Örfün yanı sıra, şeriat kurallarına göre devlet yönetildiğinden bu zümre mensuplarının, şeriatî temsil etmeleri nedeniyle ümera sınıfından daha anlamlı bir itibar sahibi oldukları görülüyor. Bunlar görevleri icabı toplumu yönetmek, eğitmek, aydınlatmakla yükümlü idiler. Bu özellikleri onları toplumsal piramidin en üstüne yerleştir-

miştir. Ayrıca bunların, ekonomik yönden seviyelerini belirleyen sayısız belgelerden, nakdi servet ve mal-mülk zenginliği bakımından, ümera tabakasından hiç de aşağı olmadıkları anlaşılmaktadır. İmam, hâtib gibi diğer din görevlilerinin, bu zümre müntesibi olarak durumları daha da ilginçtir. Ekonomik yönden orta halli seviyede, fakat bilgi ve prestijleri ile, bir resmî devlet memurundan çok, mahallî lider, yönetici durumundadırlar. Genellikle, gelirleri mahalle ve dinî müessese vakıfları yolu ile sağlandığından reâyâdan ayrıcalıkları pek yoktur.

Ancak bu durum tarihi perspektif içinde incelendiğinde, teoride bir değişiklik olmadığı halde, Osmanlı kurumlarını siyasal ve sosyal muhtevasında zaman ve mekana göre yeni gibi görünen özellikler kazandıkları göze çapmaktadır. Örneğin timar sisteminin XVI. yüzyıllardaki durumu ile XVII. yüzyıllardaki durumu arasında farklar vardır. Yine bu yüzyılda taşra idaresindeki, tesisi devletin kuruluşundan itibaren arzu edilen, sıkı merkezîyetçilik gevşemiştir. Yukarıda durumlarına kısaca değindiğimiz Osmanlı toplumunu şekillendiren sosyal zümreler merkez ile reâyâ arasında merkezin gücünü kıran önemli bir unsur olarak yer almağa başlamışlardır. İşte bu birbirinden farklı özellikleri açıklama isteği aklımıza şu soruları getirmektedir:

1 — Kökeni, en eski Türk-İran imparatorluklarından beri süren geleneksel Orta-doğu devlet yönetimi anlayışına dayanan ve bir yönden eski Türk töresinden, diğer yandan da islâmî kurallardan beslenen Osmanlı idare hukuku, pratikte tam anlamı ile uygulanabildi mi?

2 — XVII. yüzyılda, tabii sınırlara ulaşan Osmanlılar, egemen oldukları her ülkede bölgesel güçlere dayanmadan merkezîyetçi mutlak idare kurabildiler mi?

3 — Yoksa başlangıçtan itibaren Osmanlı yönetimi teorik olarak mutlak merkezî bir devlet yönetimini esas almasına rağmen uygulamada belli bir esnekliğe tabi mi oldu?

Nitekim bu sorular bizi asıl konumuza getirmektedir. Ancak burada amacımız, Osmanlı siyasal ve sosyal yapısının ana özelliklerini ve tarihsel gelişim içinde uğradığı değişiklikleri ana hatları ile belirtmemize ışık tutacak olan yönetim biçimi hakkında da genel bilgi vermenin gereğine inanıyoruz.

§ 1. Yönetim

Osmanlı devletinin yönetiminin niteliği ve merkezi hükümet ile taşra ilişkilerini anlayabilmek için, bir şehrin merkezini yaptığı bölgedeki yönetim birimlerinin yapısını bilmek yeterdir kanısındayız. Çünkü şehrin yüksek yöneticileri, sadece kendi şehirlerinin değil, asıl söz konusu birimlerin yönetiminden sorumludurlar. Kuruluş devrinden itibaren Osmanlı pâdişâhları bir bölgeye başlıca iki yönetici yollamışlardır. Bunlardan biri, yürütme kuvvetini temsil eden bey (Beylerbeyi - Sancakbeyi) diğeri de yargı kuvvetini temsil eden kadı'dır. Bey kadının hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramadığı gibi, kadı da beyin kuvvetine dayanmadan hükmünü uygulayamamaktadır. Kadı hükümlerinde bağımsızdı ve doğrudan doğruya pâdişâhtan emir alır, ona arzda bulunabilirdi. Osmanlılar, taşra yönetiminde bu kuvvetler ayırımını, âdil bir yönetimin temeli saymışlardır. Bu anlayışa uygun olarak Osmanlı ülkesi, bir yandan beylerbeyilik (Eyâlet) ve sancak (Livâ) diye askerî-idarî birimlere ayrılırken, aynı zamanda bu ayırımı tâbi topraklar üzerinde kaza denilen şer'î-idarî birimler yer almıştır. Bu birimlerin başında, yukarıda sözünü ettiğimiz iki otorite bulunmaktadır.

Osmanlı imparatorluğunda temel idarî birim sancaktır. Sancaklardan beylerbeyilik veya eyâlet denilen büyük idarî birimler oluşmuştur. Beylerbeyi eyâlette hükümdarın otoritesini temsil eden en yüksek yöneticidir. Eyâletin her sancağına doğrudan doğruya merkezden bir sancakbeyi atanırken, Paşa sancağı diye adlandırılan biri doğrudan beylerbeyinin yönetimine bırakılmıştır. Aslında beylerbeyi ve sancakbeyleri, en ufak sipahiye dek uzanan timar sistemi zincirindeki askerî sınıf mensupları idiler. Fakat timar sistemi imparatorluk yönetimine temel olduğundan bunlar aynı zamanda mülkî yöneticiler idi. Bu yöneticilerin tümü kul sisteminden yetişme, bağılıkları daha önceki görevlerinde denenmiş devlete ve hükümdara yararlıklarından dolayı terfi ettirilerek bu görevlere getirilmiş kimse-lerdi. Beylerbeyi emri altındaki görevlilerle birlikte Beylerbeyi divânı ile eyâleti yönetmekte idi. Bu divânda bir timar defterdarı, bir defter kethüdası, bir hazîne defterdarı, bir beylerbeyi kethüdası, bir tezkereci bulunurdu. Bunlardan ilk üçü doğrudan doğruya hükümdar tarafından atanan kişiler idi. Osmanlı kanunlarının uygulanmasında kendisine büyük yetkiler tanınan Paşa sancağının yöneticisi olarak beylerbeyinin

her hangi bir sancakbeyinden farkı yoktu. Sancakbeyi de sancağın en büyük yöneticisidir ve beylerbeyi gibi hükümdarın kulları arasından bu göreve atanmaktadır.

Bir sancakbeyinin atanmasında da şu yol izleniyordu. Daha önceki görevinde başarılı olan kul, görevi gereği bağlı bulunduğu makam sahibinin arzı üzerine veya resen hükümdar tarafından atanması planlanıyor, bu durum kendisine ve atandığı sancağın kadılarına bir ferman ile bildirilirken, Divan-ı hümâyûnda Tahvîl kaleminde hangi yıl ve ayın hangi gününden itibaren, ne kadar hâs ile gönderildiği ruznâmeye kaydediliyordu. Atanan şahıs fermanı alınca, görevlendirildiği sancağın kadılarına durum bildirilirken, berat almak için merkeze başvuruyordu. Berat gelince de atama işlemi tamamlanmış oluyordu. Elimizdeki belgelerdeki kayıtlardan bu işlemleri somut olarak görmek mümkündür.

Sancakbeyinin iki aslı görevi vardır:

1 — Askerî görevi (Kapı halkı ve emrindeki timarlı sipahi askeri ile daima hazır bir askerdir. Çağrıldığı anda sefere katılmak zorundadır).

2 — İdarî görevi (Reâyânın güvenini ve düzenini sağlamak). Şehrin düzenini sağlamak, adaleti temin etmek, şer'e ve örf'e aykırı durumları önlemekle görevli sancakbeyi, kadı ile ortak olarak bu hizmetleri yerine getirmektedir. Bu husus sicillerdeki kayıtlarla bugün açıklığa kavuşmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunda sancaklar da subaşılıklara ayrılmıştı. Bu idarî birimin başındaki subaşı ise, beylerbeyi ve sancakbeyinin kendi hüküm bölgesinde güvenliği sağlamakla görevlendirdiği kimse idi. Bu sebeple yönetimde özel bir yeri vardı. Subaşı, Osmanlı devletinin ilk yıllarından XV. yüzyılın sonlarına ve hatta XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar doğrudan doğruya merkezden atanan, askerî-idarî görevler yüklenmiş, örf taifesinin önemli hizmetlilerinden biri iken, daha sonra beylerbeyi veya sancakbeyine bağlı, onlar tarafından atanan bir hizmetli durumuna girmiştir. Burada hemen belirtelim ki, subaşılık sadece şehre özgü bir kurum değildi. Sancak düzenini anlatırken kısaca değindiğimiz gibi, sancak sınırları dahilinde kalan topraklar, iç içe bir bölünmeye tabi tutulmuş, bir yandan kaza daireleri yer alırken, diğer yandan sancak subaşılıklara ayrılmıştı. Sancakbeyi, sancak dahilindeki subaşılıklardan herbirine kendi adamlarından birini atamaktadır. Bu arada en kalabalık yer olan şehir içinde bir

subaşı görevlendirilmektedir. Subaşının tayin işlemi, sancakbeyinin durumu bir mektupla kadıya bildirilmesinden ve bunun sicile kaydedilmesinden ibarettir. Görülüyor ki atanma yönünden desantralizasyona uygun bir yol izlenen subaşılardan görevi başlıca iki noktada toplanmakta idi: 1 – Bâd-i havâ adı altında toplanan cürm ü cinayet, niyâbet, resm-i arûsâne vergilerinin toplanması gibi malî bir görev; 2 – Bu işe dayalı olarak kolluk görevidir. Gerçektende subaşılardan tayin süreleri içinde topladıkları paraları ya aydan aya hâs sahibine teslim ediyorlardı, ya da mukataa usulü ile daha önce belli bir para ile göreve geliyorlardı. Örneğin 29 Eylül 1604 tarihinde Hasan Subaşı b. Receb Küçük Haymana'nın subaşılığını 15.000 akçaya iltizama almıştı.

Osmanlı yönetiminde önemli yeri olan bir diğer idareci de kadı idi. Asıl görevi, ahali arasındaki anlaşmazlıkları çözümlenmek olan ve hükümdar beratı ile tayin olunan kadılar, sultanın emrettiği her hususta hüküm vermekle yetkili kıldıklarından idarî, malî, askerî, beledi işlerle de uğraşmakta idiler. Böylelikle Osmanlı devletinde yargı ve yürütme yetkileri yanyana, bir bakıma ikincisi ilkinin kontrolü altında yürümüştür. Bütün bunlardan dolayı kaza ayırımı, idarî bölünmenin de esasını teşkil etmiştir. İlmiye mesubu kadının atanma, azil, yer değiştirme gibi özlük işlerini takip eden daire, merkezdeki kadıaskerlik makamı idi. Yaptıkları işlemler karşılığı olarak ahalden aldıkları para ile geçimlerini sağlayan kadılar adalet dağıtan yargıç olmanın yanında, yüklendikleri yönetim sorumlulukları ile Osmanlıların en önemli görevlilerinden biridir. Esas itibariyle süel nitelikte olan beylerbeyilik düzeni içinde yer almış bulunan ehl-i örf tâ'ifesi, kadının denetimi altındadır. Kaza dahilindeki görevli bütün askerleri denetlemesi yanında, kadının özellikle ilmiye mensubu görevlilerin tayin ve azilleri, ayrıca seyyid ve diğer dinî şahsiyetlerin devlet gelirlerinden ödenek almaları hususunda arz yetkisi de vardı. Yani onların amiri durumda idi. Örneğin, 27 Mayıs 1594 tarihli bir berat ile, Ankara damga ve cendere mukataasından günde 5 akça ödenek alan Seyyid Muhiddin Efendi'nin bu parayı almaya Ankara kadısı Mehmed Efendi'nin arzı sonucu hak kazandığını görüyoruz. Bunlardan başka avâriz vergilerinin toplanması, bunların merkeze veya gerektiğinde seferde bulunan orduya ulaştırılması, kadının büyük önem taşıyan görevlerinden biri idi. İmparatorluk dahilinde belediye hizmetlerinin yerine getirilmesi, geleneksel yönetim anlayışına uygun olarak hükümdarın görevleri arasında bulunuyordu ve bu görev onun atadığı memurlar

tarafından yerine getiriliyordu. İşte bu görevlilerin başında da onların amiri durumunda kadıyı görmekteyiz.

Bu düzende bir yönetim biçiminin şekillendirdiği bugünkü Türkiye XV. yüzyılın ilk yarısında yalnız iki beylerbeylik halinde idi. XVI. yüzyılda ise Trakya hariç beş eyâlete (Anadolu, Karaman, Sivas, Diyarbakir, Erzurum) yükselmişti. XVI. yüzyılda büyük ülkelerin imparatorluk topraklarına katılması ile beylerbeylerinin sayıları artmış ve XVII. yüzyıl başlarında 32 eyâlete çıkmış idi. Düzenin işleyişine göz atıldığında görülmektedir ki, hükümdar görünüşte sefer vukuunda hiç bir külfete girmeden, bir emirle kısa zamanda büyük bir orduyu toplayabilmektedir. Ancak bu askerî hiyerarşi her ne kadar Batıdaki feodal hiyerarşi ile kıyaslanamazsa da bir yetki paylaşılması hemen göze çarpmaktadır. Ayrıca timar sisteminin uygulandığı topraklardaki bu idarî yapıda sipahiden beylerbeyine kadar teşkilâtın her uzvu doğrudan doğruya merkezî hükümete bağlı görünüyorsa da yönetim birimlerinin desantralizasyonu güçlendirebilecek yetkileri de gözden kaçırmamaktadır. Nitekim bünyede yaşayan bu unsurlar XVII. yüzyılla Batıdaki feodal hiyerarşiye kolayca dönüşü hazırlayacaklardır ki bu değişikliklere yeri geldikde değinilecektir.

§ 2. Yönetim birimleri ve toprak idaresi

Klâsik Osmanlı idarî düzeninde topraklar şu şekilde bir dağılım göstermekteydi :

a) Osmanlı egemenliği altında bulunan topraklardan büyük bir bölümü doğrudan doğruya Osmanlı hükümdarının mutlak otoritesi altında idi. Buralarda timar sistemi denen bir rejim uygulanıyordu. Yani devlet gelirleri bir takım görevler karşılığı idarecilere ve sipahilere tahsis edilmişti. Yukarıda da değindiğimiz gibi bu rejimin uygulandığı yerlerde de temel idarî birim sancak idi.

b) Bunun yanında, Osmanlılar Anadolu ve Rumeli eyâletlerinden daha bağımsız bir eyâlet idaresine bağlı, Mısır, Bağdat, Habeş, Basra, Cezayir, Lahsa gibi eyâletlerin şekillendirdiği toprakları idarî çatıları altında toplamakta idiler. Buralarda Osmanlı beylerbeyisi idaresi altında askerî, malî ve adlî sahalarda değişik uygulama mevcuttu. Üstelik bu tür topraklarda timar rejimi uygulanmıyordu. Bölgenin valisi eyâletin idarî ve askerî harcamalarını gerçekleştirdikten sonra Sâlyâne adı ile merkeze muayyen bir meblağ gönder-

mekle yükümlü idi. Bu nedenle de bu çeşit vilâyetler Sâlyâneli diye anılmakta idiler.

c) Bir de özellikle Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde idaresi kabile şeflerine ait irsî sancaklar vardı ki, bunların yönetim biçimi desantralizasyona uygun tarzda idi. "Hükümet" denilen bu sancaklarda tüm gelirler irsî kabile beylerine ait bulunuyordu. Buna karşılık bu beyler hükümdarın emrettiği belirli bir oranda askeri toplamak zorunda idiler. Bölgenin şehirlerinde birer kadı ve yeniçeri garnizonu bulunması diğer eyâletlerle birlikte taşıdıkları ortak özelliklerdi. Bu hükümetler timar rejimine tabi beylerbeyilik sınırı içinde buldukları halde bölgesel özerkliğe sahip bulunuyorlardı. Aynı Âli eserinde hükümetleri şöyle tarif etmektedir: "Timar ve zeamet yoktur, buraları tahrir edilmezler hâkimleri mülkiyet üzere zapt ederler."

Ayrıca 1631 - 32 tarihli idarî taksimat defterinden 11 eyâlet, 21 sancağın Arpalık üzere, bazı sancakların ise "ocaklık" üzere tevcih edildikleri anlaşılmaktadır. Aynı eserlerdeki kayıtlar göstermektedir ki, bu tarihlerde 51 ocaklık idarî yapı içinde yer almakta idi. "Beyleri azl ve nasb kabul etmezler" şeklinde tarif edilen ocaklıkları da idarî bağımsızlığa sahip topraklar meyanında saymak gerekmektedir. Nihayet bu tür uygulamaya bir diğer örnek de Adana yöresinde görülmektedir. Şöyle ki, 1516'da Osmanlılar Ramazan - oğulları topraklarını ülkelerine kattıktan sonra, Adana ocaklık olarak yine Ramazan-oğullarına verilmişti.

d) Bunlardan başka idarî ünitenin bir kanadını da, himâye altında olup devlete vergi veren "Hanlık" ve "Voyvodalık" ları kapsıyan topraklar teşkil etmekte idiler. Eflâk, Boğdan voyvodalıkları, Kırım hanlığı ve Mekke şerifliği gibi. Yine Rumeli'de hıristiyan sipahiler arasında Anadolu eyâletlerinde olduğu gibi fetihten önceki durumlarını koruyan topraklar da mevcuttu. Çünkü, Osmanlılar birçok kilise ve manastır vakıflarına genellikle dokunmamış ve özellikle kilise feodalizmi yer yer devam etmişti. Ayrıca Bosna, Sırbistan, Makedonya, Macaristan ve Trabzon gibi bölgelerde, yerel hıristiyan beyler timar sistemine dahil edilerek, hıristiyan sipahiler halinde varlıklarını sürdürme olanakları kendilerine verilmiştir.

Hemen işaret etmeliyiz ki, bu dağılıp, kuruluşundan itibaren, devletin; devrin teknolojik şartları, fetih politikaları ve bazı sosyal gerçeklerden dolayı (Bazı yerlerde aşiret bağlarının kuvvetli oluşu ve ben-

zeri gibi durumlar) egemen olduğu topraklar üzerinde kademeli bir otorite kurma politikası izlediğini göstermektedir. Bir kısım toprakları doğrudan doğruya merkezin sıkı denetimi altında tutma gayreti içinde bulunurken, yukarıda görüldüğü üzere, sâlyâneli eyâletlerde, hükümet adı verilen veya ocaklık olarak tasarruf edilen sancaklarda desantralizasyona uyan bir idarî düzen uygulamıştır. Başka bir deyişle bölgesel güçlere yaşamlarını kolayca sürdürebilecek imkânlar vererek, bunlara dayalı bir toprak politikası uygulaması yolunu seçmiştir. Bununla da yetinmeyen iktidar, desantralizasyonu teşvik tedbirleri niteliğinde olabilen takbikatla buralara idarî, malî, askerî alanlarda merkezî-mutlak devlet düzenlemesine tam karşın ayrıcalıklar tanımıştı. Gerçi buralardaki kadılar her ne kadar merkezden atanıyorlarsa da örf tâ'ifesi –kadı fonksiyonel ilişkilerinin “timar rejimi”nin uygulandığı, klâsik idare bölgelerinde olduğu kadar asıl amacı (Merkeziyetçi-mutlak pâdişâh otoritesi) gerçekleştirebilecek amaca yönelik biçimde olamayacağı açıktır. Üstelik timar rejiminin uygulandığı topraklarda da sanıldığı kadar sıkı bir merkezçilik uygulaması yoktu.

İdarî yapı gösteriyor ki, egemenlik altında bulunan toprakların büyük bir kısmı, hükümdarın doğrudan doğruya mutlak otoritesi altında, mirî arazidir. Buralarda imparatorluğun temel kurumlarından biri timar sistemi denen bir toprak rejimi uygulanıyordu. Eyâlet idaresine de esas olan bu sistem, devletin ziraî – içtimâî politikası ve bilhassa askerî düzeni ile vergi sistemi bakımından da büyük bir önemi haizdir.

Timar geniş manada muayyen bir yere ait vergi gelirlerinden bir kısmının hükümdar tarafından “havale” suretiyle bir şahsa tahsis ve tevcihi demektir. Bir takım görevler karşılığı idarecilere ve sipahilere sınırı belli bir toprak parçasının tevcihi olan bu sistemde devlet gelirlerinin tahsilini garanti altına alabilmek için o yer ve halkı üzerinde bir takım selâhiyetler bağışlamış olduğu dikkati çekmektedir. Devletin çöküş dönemi başladığında desantralizasyonu hızlandıran nedenlerden biri olacak olan bu bağışlanmış selâhiyetlere aşağıda değineceğiz. Şöyle ki; devlet timar sistemine bağlı yerlerde de, toprağın rakabesini, yani, yüksek mülkiyet hakkını elinde tutmasına rağmen, toprak üzerinde sipahinin de kanun ve teamüllerle yerleşmiş bir takım haklarının varlığını kabul etmiştir.

Gerçekten de bu kaideleri ekseriya devlet kendi gayeleri için koymuş ve sipahinin hakları hükümdarın beratı ile tessüs etmiştir.

Bununla beraber bu haklar bir defa yerleştikten sonra hükümdarın keyif ve arzusu değil, bir takım objektif kanun ve nizâmlar hâkim olmuştur. Örneğin sipahinin ve reâyânın toprak üzerindeki hakları ancak kanunun saydığı şartlar yerine getirilmemesi halinde düşmekte ve bunu da kanunlara göre kadı kararlaştırmakta idi. Osmanlı toprak rejimini gerçek yönleri ile bize yansıtan XV. yüzyıl tahrir defterlerindeki kayıtlar göstermektedir ki, “timar rejimi” toprak üzerinde üç kademeli bir tasarruf ve mülkiyet sistemi ortaya çıkarmıştır.

Toprağı fiilen tasarruf eden, onu işleyen reâyâ faydalanma hakkına sahipti. Burada üzerinde önemle durulması gereken bir sorun ile karşı karşıyayız. Bu da tasarrufun hukukî şeklidir. Sipahi, reâyâdan kanunun koyduğu hususların tatbikini isteyebilirdi. Toprağın maliki olan devletin bundan doğan haklarını temsile memur sipahî toprağı bizzat işlemek, istifade etmek ve istediği gibi başkasına vermek hakkına sahip değildir. Sipahi toprak tasarrufuna ait kanun ve nizâmların tatbikine nezaret eden kişidir. Reâyânın vermekle mükellef olduğu muayyen vergileri toplar. Ayrıca sipahi toprak ve reâyâ üzerinde kanunun tayin ettiği bazı müdahaleye izinli kılınmıştır. Bu, kanunun tayin ettiği bir takım icra yetkilerinden ibarettir. Sipahinin reâyâyâ ait toprak üzerinde doğrudan doğruya bir tasarrufa hakkı yoktur. Sipahinin kendi tasarrufuna bırakılmış bir hassa çiftliği bağı ve bahçesi vardır. Bunlar üzerindeki tasarruf hakkı da o yerde timar sahibi kaldığı zaman zarfında devam etmektedir. Nihayet timar üzerinde sipahinin oğluna intikal hakkının tanındığını da ilâve edersek onun toprak tasarrufu kademelerinde devlet ile reâyâ arasındaki yeri yeter derecede aydınlığa kavuşmuştur kanısındayız.

İşte timar sisteminin iyi işlediği dönemlerde sipahiler toprak üzerinde Batı ortaçağındaki feodal senyörün haklarını ele geçirememişlerse de XVII. yüzyıldan itibaren toprak devlet kontrolünden çıkacak, hukuken olması bile fiilen beylerin ve âyanların malikâneleri durumuna gelecektir. Başka bir deyişle yukarıda izâha çalıştığımız, esasen bünyede yaşamakta olan desantralizasyon unsurları sayesinde, toprak tasarrufu kademelerinde reâyâ ile devlet arasındaki sınıf, Batı Ortaçağında olduğu gibi toprağın hakiki sahibi durumuna yükselecektir.

Öte yandan bu uygulama alanlarında sipahiye maddî yönden güçlü kılınabilecek ve onu ekonomik bağımsızlığa götürebilecek imkânlar

adeta devlet tarafından istenerek veya istenmeyerek verilmiş gibi görünmektedir. Tımar erlerine tahsis olunan vergilerin başlıcası toprak mahsullerinden alınandı. Ziraî ekonomiye dayanan Osmanlı imparatorluğunda en büyük vergi kaynağı olan ve âşâr denilen bu vergi her çeşit mahsulden alınan aynı bir vergi idi. Hıristiyan reâyâ da bu vergiyi aynı isim altında ve aynı oranda vermekte idi. Bundan başka sipahilerin aldıkları râiyyet rüsumu adı ile bilinen şahsî vergiler ise ikinci kategoriye teşkil etmekteydi. Bunların en önemlisi resm-i çift idi. Yani râiyyetin tasarrufu altındaki araziye ve medenî haline göre şahıslardan çeşitli oranlarda alınan bir vergi teşkil ediyordu. Ayrıca defterlerde tımar sahibi üzerine işlenen ikinci kalem resimler bâdihavâ yahut niyâbet adı altında toplanmakta idi. Bu resimler cerîme hariç tamamıyla tımar sahibi tarafından toplanıyordu. Cerîmeler ise, ceza kanunnamesine göre kadı hükmü kesinleştikten sonra alınmakta, yarısı sancakbeyine yarısı ise tımar sahibine verilmekte idi.

Tımar rejiminin uygulandığı kesimlerde merkez ile reâyâ arasında desantralizasyonu güçlendirmekte devam eden bir diğer toprak tipi de mevcuttu. Bu da mirî arazi yanındaki mülk ve vakıf toprakları idi. Bilindiği üzere Osmanlı hükümdarları yararlıklarından dolayı bazı kimselere dirlik olarak tasarruf ettikleri yerleri temlik ediyorlardı. Bu halde kendisine mülk olarak tahsis edilen arazinin sahibi orasını dilerse satabilir dilerse vakfedebilirdi. Buranın şer'î ve örfî vergilerini de, divanî adı verilen devlet payını verdikten sonra kendisi toplar ve kullanırdı.

Mirî araziden temlikler yolu ile özel mülklerin ortaya çıkışının, Osmanlı imparatorluğunun kuruluş devirlerine ve hatta daha öncesine giden bir geçmişi vardır. Örneğin Başbakanlık arşivindeki 544 nolu Bolu evkaf defterinde ilk Osmanlı hükümdarlarının silâh arkadaşlarına verdikleri mülklere ait kayıtlar bulunmaktadır. Bundan başka 1049 numaralı Bursa evkaf defterinde Osman ve Orhan gazilerin ahî, şeyh derviş v.b. gibi kimselere temlik ettikleri arazilerin kayıtları mevcuttur. Böylece hükümdar temlikleri ve mülk araziye vakfetmek yolu ile zamanla gittikçe daha büyük bir toprak sahası, devletin doğrudan doğruya denetiminden çıkmış ve muayyen vergilerden kurtularak, tımar toprağı olmaktan ayrılmıştır. II. Mehmed'in yirmi bine yakın köy ve çiftliğin vakıf ve mülk sıfatını kaldı-

arak timara verdiğine dair kayıtlar, bu uygulamanın tatbikattaki durumuna iyi bir örnektir.

Bunun yanı sıra Orta Anadolu'nun bir kısmında ve Sivas-Amasya bölgesinde tamamiyle hususi bir toprak rejimi uygulaması görünüyordu. Osmanlı fethinden önce bu bölgede büyük miktarda müslüman toprak ağaları meydana çıkmıştı. Bunlar toprağın hakiki mülkiyetine sahip olarak, köylülerin yetiştirdikleri mahsulden kira karşılığı muayyen bir hisse almakta idiler. Osmanlı devleti bu mülk toprakları da siyasî düşüncelerle ilga edemediğinden bunlar bağımsız durumlarını korumağa devam etmişlerdir.

Ancak timar rejiminin uygulandığı alanlarda mevcut bu çeşit toprağı işleyen köylüden, devlet ayrıca bir mahsul vergisi ve örfî resimleri almakta ve bunu timara tahsis etmekte devam etmiştir. Mülk sahiplerinin aldığı, malikâne, devletin aldığı ise divânî adı ile anıldığından bu usule de divânî-malikâne usulü denmiştir. Burada da devlet toprak ve râiyyet üzerinde mahallî hakimiyet ve kontrole izin vermemek ve onun yerine devlet kontrolünü kurmak istemekten geri kalmamış görünmektedir. Yani devlet buralarda mirî hakları kendi prensiplerine uydurmak istemiştir denilebilir. Şöyle ki, mülk ve bu mülklerde tesis olunan vakıfların aldıkları hisseler karşılığı hükümdarın ordusuna eşkinci göndermeleri mecburiyeti konmuş, bu suretle eski mülkler eşkincili mülkler haline getirilmeye çalışılmıştır.

Mülk toprakları genellikle bilahare vakıf araziye dönüşmüştür. Cami, mescit, tekke, zaviye ve imarethane gibi sosyal hizmetler gören kurumlara gelir sağlamak gayesi ile toprak ve diğer gayri menkul gelirlerin buralara tahsisi yolu ile teşekkül eden vakıf-emlak giderek Osmanlı arazisinin genel toplamı içinde önemli sayılabilecek bir yer tutmuştu. Örneğin Kanunî devrinde Ankara sancağında 741 köyden 148'i, Bursa'da 1966 köyden 477'isi, Kütahya'da 1071 köyden 166'sı, Afyon'da 629 köyden 118'i vakıf köyü idiler. Karaman eyâletinde vergi gelirlerinin % 16'sı vakıflara ait olup devlet hazînesine girmemekte olduğunu da ilave edersek uygulamanın nasıl desantralizasyona dönük çalıştığı daha rahat anlaşılabilir.

Timar rejiminin tatbik edildiği sahalardaki bu toprak dağılışı yanı sıra zaviyelerde de değişik bir idarî ünite ile karşı karşıyayız. Bir takım kamu hizmetlerini yerine getirmek üzere vakıf müessesesinden istifade edilerek kurulmuş zaviyelerin Osmanlı devletinin doğu-

şunda ve ilk yarısında mühim bir rol oynadıkları aşikârdır. Başlangıçta Osmanlı hükümdarları fethedilen yerleri emniyet altına almak gerekçesi ile bu oldukça bağımsız yerleşme teşebbüslerini teşvik etmişlerdir. Bunun için hükümdarın, dinî sıfatı (şeyh, fakih, derviş) haiz kimselere zaviye kurması için bir yeri vakıf ve mülk olarak bağışlaması ile idarî sistemde yeni bir uygulama başlamıştı. Çünkü zaviyeler ve toprakları, subaşı ve timar eri gibi mahalli askerî-idarî şahısların denetiminden masun tutulmuştu. Ayrıca bir takım vergi muafiyetlerinden de yararlanmakta idiler. Bu ayrıcalıklı durumları nedeniyle zaviyeler çok defa yeni unsurların gelip katılmaları ile kalabalıklaşmış ve yeni köylerin nüvesi haline gelmişti. Batı Anadolu'da ve Trakya'da yer adları üzerinde yapılan incelemeler buralarda XIV. yüzyılda kurulmuş Türk köylerinin önemli bir kısmının şeyh, fakih unvanına sahip kimselerin adlarını taşıdığını göstermektedir.

Öte taraftan zaviye şeyhinin aynı zamanda şeyhlikle birlikte bir takım kamu hizmetleri de yüklenmesi dikkati değerlidir. Ancak bu hizmetler dinî hizmetlerle ilgili idi. Şeyh genel teamüllere göre veya beratta yazıldığı şekilde zaviyeyi idare etmekte idi. Hukuken zaviyenin ve vakfın mütevellisi, bir nevi mes'ul başkanı olan şeyhin başlıca görevi vakfın geliri ile zaviyeyi işler halde tutmaktı. Zaviyedeki diğer hizmet sahiplerine maaşlarını ödeyen şeyhin, kendisi de bu gelirden müteveli sıfatı ile maaş almaktaydı. Bu zaviyeler genellikle evlatlık vakfı yolu ile kurulmuş olduklarından, mütevellilik zaviye vakfını alanın soyunda oğuldan oğula ve diğer akraba arasında intikal etmekteydi. Zaviye vakıfları da avâz-ı divaniyye ve rüsum-ı örfiyye adları altında toplanan fevkalade vergilerle, şeriat dışında alınan vergilerden genellikle uzak tutulmuştu. Ekseriya öşür geliri bir timar sipahisine ödenir, varsa hıristiyanlardan alınan cizye hükümdar adına haraççılar tarafından toplanırdı. Zaviyenin idaresine subaşı ve diğer askerî -idarî amirler karışmazdı. Bu itibarla idarî ve malî bağımsızlığa sahip bir idare ünitesi olmuşlardı. Diğer yandan şeyhlerin ve dervişlerin dinî liderler olmalarından dolayı halk üzerinde ayrı bir nüfuzları da vardı. Hatta bazen örf tâ'ifesinden daha çok tesirli olabiliyorlardı.

Ayrıca şehzâde sancaklarında yine özel bir durumla karşı karşıyayız. Nitekim elimizdeki belgeler, şehzadelerin buldukları sancakların bağımsız yöneticileri olduklarını ortaya koymaktadırlar. Bilindiği

üzere, yetişkin şehzâdeler Anadolu'da sancakbeyliğine tayin edilmekte ve bunlar buralarda, müstakbel bir pâdişâh sıfatı ile devlet idaresi için staj görmekte idiler. Muayyen hâslara da sahip bu şehzâdelerin, maiyyetlerinde, divan-ı hümâyûndaki vazife sahipleri gibi, divan heyeti ve pâdişâh maiyyeti gibi lalaları, kapı halkı v.b. vardı. İsimleri ile tuğra çeken, hükümler yazan şehzâdeler, kendi idareleri altındaki bölgelerde bir hükümdar gibi hüküm sürmekte idiler. Bunların merkez ile ilişkileri, bağımsız irade ile yaptıkları, tayinleri ve verdikleri dirlikleri devlet merkezine bildirmekten ibaretti. Hatta içlerinde, II. Mehmed gibi adına para bastıran da vardı. Burada bu hususlara dair bir iki örnek vermekle yetinmek istiyoruz. Örneğin, yukarıda söylediklerimizi doğrulamak bakımından, elimizde bulunan pek çok belgeden birini buraya alıyoruz:

“Karaman Beylerbeyisine hüküm ki

Ferzend-i ercümend-i erşed-i es'ad oğlum Selim canibinden bâzı kimselere iptidadan dirlik ve terakki tevcih olmağışün vârid olan hüküm mucibince timar ve terakki tevcih olunduktan sonra hükümleri südde-i saâdetime gönderilmesin emir buyurdum ki. . . .” Ayrıca elimizde şehzâdelerinin tuğralarını çekerek, hükümler yazdıklarına dair pek çok örnekler mevcuttur. Örneğin, bu arada I. Bayezid'in Şehzadeleri İsa ve Musa'ya ait tuğralı hükümleri sayabiliriz.

§ 3. Malî usuller

Timar sistemi ile sıkı ilişki halinde olan Osmanlı maliyesinde, önceki İslâm devletlerinde olduğu gibi devlet gelirlerinin merkezî bir yerde toplanıp ordan sarfı usulu yanında geniş ölçüde uygulanan bir havale sistemi tatbikatı vardı. Çünkü o zamanki teknolojik şartlara göre tüm gelirlerin, mahsulden aynen alınan öşür vergisi gibi bir merkezde toplanması ve ordan dağıtılması masraflı, güç ve bazen imkansızdı. Böylece devlet muayyen vergilerin toplanması külfetini mahallinde bulunan maaş sahibine bırakmıştı. Bu havale sistemini yalnız tahsildeki güçlük değil para ekonomisinin yeteri ölçüde gelişmemiş olması da zorunlu kılmış görünmektedir. Gerçekten de Osmanlı sisteminde aynı vergiler önemli bir yer tutmakta idi. Bu halin desantralizasyon unsurlarından biri olarak bünyede varlığı dikkati çekmektedir. Zaten gelirlerin nasıl toplandığına dair yapılan araştırmalar da gösteriyor ki

genellikle tüm gelirin % 37'si merkeze gitmekte, üst tarafı ise sancaklarda kalmakta idi. Şimdi bu yukarıda verdiğimiz genel izahı biraz daha genişletelim.

Timar esas itibariyle vergi gelirdir demiştik. Timarı yalnız arazi vergileri değil, şahsi vergiler, göçebelerin vergileri, cerimeler ve diğer cezaî vergiler de teşkil etmekte idi. Ancak para ekonomisinin az gelişmişliği dolayısı ile, Osmanlılar da, diğer bütün Yakın-Doğu devletleri gibi bir takım sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Ortaçağda altın ve daha önemlisi gümüş, para sisteminin temeli idi. Bu madenlerin az bulunur oluşu, devleti, büyük teşebbüslerin finansmanında, özellikle devamlı bir orduyu teşekkül ettirmekte zor durumda bırakıyordu. Böyle bir ekonomiye dayanan devlet sisteminde, vergi yükümlülerinin yukarıda saydığımız vergilerini peşin ve nakden ödemelerinin olanağı yoktu. O sebepten aynı olarak üretimin bir kısmını vermek sureti ile ödüyorlardı. Devletin, devrin teknolojik şartlarına göre, bu aynı vergileri toplaması, paraya çevirip, merkeze aktarması mümkün değildi. Şöyle ki, sosyal sistemde kaynakların kullanılma biçimini, sosyal örgütlemeyi etkileyen başlıca unsur teknolojidir. Nitekim Osmanlı imparatorluğunda da böyle olmuştur. Zira Osmanlı ulaşım teknolojisinde kara ulaşımı deve, at ve katrıdan teşkil edilen kervanlara dayanıyordu. Hiç şüphesiz kervana dayanan ulaştırma teknolojisi, arabaya dayanan ulaşım teknolojisine göre daha gerideki bir aşamayı teşkil etmektedir. Kervanda ise bir deveye sıcak havalarda uzun yolda 200 kg. kısa yolda 300 kg. yüklenebiliyordu. Kervanın hızı ortalama saatte 3-3,5 km. idi. Uzun yolda kervan günde 7 saat, kısa yolda ise 7-14 saat arasında seyahat edebiliyordu. Diğer yandan atlı kervanlar daha hızlı olmalarına rağmen taşıma güçleri azdı. Böyle bir teknolojik düzeyde nakliyat oldukça pahalı bir iş olmaktadır. Örneğin 1577 yılında askeri gaye ile Diyarbekir'den Van'a gönderilen 100.000 kile hububatın her kilesi için 15 akça nakliye ücreti ödenmiştir. Oysa bu sırada Diyarbekir'de buğdayın kilesi 12 akçaya satılmakta idi. Bu teknolojik zaruretler dolayısı ile, merkezî kontrolün çok sınırlı olacağı da pek tabii görünmektedir. İşte bütün bu nedenlerle timar sistemi önemli bir malî çözüm ifade ediyordu. Ayrıca bir görev karşılığında kendine tahsis edilen vergi kaynağını elinde bulunduran timar sahibinin, normal olarak bu kaynağın ıslahı ve inkişafını gözetmesi kendi çıkarı gereği idi. Bu nedenle reâyâyı korumak ve ona bir takım hizmetler götürmek zorunda kalması, sistemin taşıdığı ana özelliklerdendi.

Bu şekilde amme hizmetleri ile vergi yükümlülüğü birbirini destekliyen mekanizmalar halinde ahenkleşmiş oluyordu.

Mali usullerdeki desantralizasyonun varlığı açısından, burada bizi asıl ilgilendiren konu, timar sahiplerinin (Sadrazamdan en küçük sipahiye kadar), sahib-i arz, sahib-i râiyyet adı ile vergi gelirlerini topladıkları ve tasarrufları altında bulundurdıkları bölgelerde, ne dereceye kadar merkezî mutlak otoritenin temsilcisi olabildikleri ve reâyânın hangi ölçüde hükümdara doğrudan arzda bulunabilme olanağını kullanabildiğidir. Kanımızca devrin teknolojik şartları nedeni ile, Osmanlı devleti reâyâ denilen üretici tabakası ile merkezî otorite arasında yer alan bu yönetici kadroya bir ölçüde tasarruf yetkisi tanımak zorunda kalmıştır. Bu tanınan yetki, devletin karşı karşıya kaldığı şartların yarattığı ortama göre bazen daraltılmış bazen de genişletilmişti. XVII. yüzyıldan itibaren de, daima bölgesel güçlerin lehine gelişen yeni bir durumun yaratılmasına sebep olmuştu. Bu hal şu nedenlerden ileri geliyordu:

1 — Yüksek devlet görevlileri, kendilerine hâs olarak tahsis edilen bölgelere gitmiyorlar, oralarda vergileri toplamak ve reâyânın güvenini temin üzere voyvoda adı verilen adamlarını gönderme yolunu izliyorlardı. Voyvodalar ise, çoğu kez vergi toplama işini iltizam yolu ile mültezimlere bırakıyor, bazen de ayrıca subaşılar tayin ederek, bu yolla genel güvenlik hizmetlerini yerine getirmeğe çalışıyorlardı. Bu şekilde pâdişâhı ile reâyâ arasındaki görevliler zinciri uzadıkça, mutlak otoritenin tesisinde, ister istemez teorideki katılıktan uzaklaşmış oluyordu. Örneğin, XVI. yüzyılda Ankara sancağının güneyindeki yörük yurdu, Büyük ve Küçük Haymana'lar, çoğunlukla sadrazamlara hâs olarak verilmekte idi. Buralarını, 1607 yılına kadar Devran Ağa adında bir sadrazam çavuşu yönetti. Büyük ve Küçük Haymana'ların öşr gelirlerinin toplanması işi de bu voyvoda tarafından iltizam usulü ile mültezimlere verilmişti. Yani pratikte bu bölgede oturan reâyâ, doğrudan doğruya mültezimlerle karşı karşıya idi. İleride açıklanacağı üzere, devlete ödediğini çıkarmağa ve bu yoldan kâr elde etmeğe çalışan bir ticaret adamı durumunda bulunan mültezimlerle mültezimler ile voyvodalar, sadrazam hâslarının yönetici durumunda idiler. Bu durumda, reâyânın pâdişâhla ilişki kurabilmesi, belli bir yönetim zincirinin halkalarını sırasıyla atlaması ile mümkün olabilmekte idi.

2 — Bu hâslar ve zeametler, XVII. yüzyılın başlarından itibaren “ber vech-i arpalık” verilmeğe başlanmıştı. Arpalık usulü ile tevcih,

muayyen bir görev karşılığı, geçimini sağlamak gayesi ile görev mahallinin dışında bir yerin gelirinin, bir devlet hizmetlisine tahsis edilmesi demektir. Bu tarz uygulamanın başlaması ise yukarıda değindiğimiz hususun daha da yaygınlaşarak genelleşmesine sebep olmuş idi. Vezirler, paşalarla birlikte, sancakbeyleri ve hatta Dergah-ı âlî çavuşları, müteferrikalar v.b. “arpalık” üzere timar tasarruf ederek, tasarrufları altındaki yerleri, kendi namlarına, başkalarının uhdesinde bıraktılar. XVII. yüzyıla ait sicillerde buna dair pek çok örnekler bulunmaktadır. Örneğin, bu tarihlerde Ankara sancakbeyliğine Mustafa Paşa “ber vech-i arpalık” tasarruf etmek suretiyle getirilmiş ve kendisi hiç bir zaman sancakta bulunmamıştı. Sancağın güveninin sağlanması ve kendi adına tahsil edilen vergilerin toplanması işi, voyvodaların aracılığı ile yürütülmüştü.

3 — Ulaştırma imkânlarının sınırlı olmasının ve bürokratik muâmelatın kontrolünün güçlüklerinin yarattığı bir takım yolsuzluklar da, zaman zaman reâyâ ile pâdişâh arasına, merkezî otoritenin ve yüksek pâdişâh adaletinin zedelenmesine sebep olabilecek kimselerin girmesi sonucunu doğuruyordu. Bilindiği gibi timarlar, beylerbeyinden alınan tezkere üzerine merkezden verilen berat ile tasarruf edilmekte idi. Ancak Dergah-ı âlî çavuşları, kapıcılar, sipahiler ve yeniçeriler kanunları gereğince timara çıktıklarında bunlara timar tevcihi doğrudan doğruya merkezden yapılmakta idi. Bunun yanında sefer sıralarında, serdarlar, sefer bölgelerinde pâdişâh adına tasarrufta bulunma yetkisine sahip olduklarından, her türlü mansıba azl ve nasb işlemi yapabiliyorlardı. Bu duruma göre, bir anda pâdişâh, serdar ve beylerbeyi gibi üç ayrı makam, çoğu kez birbirinden habersiz bu işlemleri sürdürdüklerinden zaman zaman karışıklıklar çıkması olanağı yaratılmış oluyordu. Özellikle sefer zamanlarında bu had safhaya ulaşabiliyordu. Buna bir de kişilerin suistimmalleri eklenince, sistemin işlemesindeki aksaklıklar açıklığa kavuşmaktadır. Bu söylediklerimize delil teşkil edebilecek çok sayıda belge bulunabilir. Bir örnek olmak üzere aşağıda sözünü edeceğimiz iki belge, bu hususta bir fikir verecektir kanısındayız:

Evâhir-i C. Evvel 1002 (Şubat ortaları 1594) tarihli fermanla anlatıldığına göre Dergah-ı Âlî çavuşbaşısı Süleyman ile Mehmed Çavuş şöyle şikayette bulunmaktadırlar: Ankara sancağında 40.000 akça zeamete sahip olan Ahmed Çavuş ölünce, bu zeamet 25.000

akçası, Süleyman Çavuş'a, 15.000 akçası da Mehmed Çavuş'a, Divan-ı hümâyûn tarafından verilmiştir. Ancak ölen Ahmed Çavuş'un oğlu Mustafa Çavuş, babası ölünce onun beratı ile Anadolu beylerbeyine gidip, daha önce tarihli bir tezkire ile bu zeameti kendine, oğullarına ve adamlarına tevcih ettirmiştir. Bu meselenin halledilmesi için, Divân-ı hümâyûn'da, serdâr huzurunda mürafaa olunmuş, ancak ondan sonra neticelenebilmiştir. Bu olaya reâyâ açısından baktığımızda, uzun bir süre, ahalinin kime tâbi olduğunun, vergilerini kime ödeyeceğinin belirsiz kaldığı açıkça anlaşılmaktadır.

Evâsıt-ı Safer 1014 (1605 Haziran sonları) tarihli fermanın öğrendiklerimiz ise daha ilginçtir. Ankara'nın Çubuk timar nahiyesinde Mekki adlı köyde ve civarında 21.490 akçalık zeamete mutasarrıf olan Mehmed Çavuş adlı biri, sefere katılmadığı için timarı elinden almış ve bu gelirler, müteferrikalardan Mehmed adlı birine verilmiştir. Fakat ondan önce, yine Mehmed adlı biri, sahte bir beratla buraları tasarruf etmeğe başlamıştır. Müteferrika Mehmed; Nişancı dairesinde, Divân-ı hümâyûn'da şikayette bulunup, Mehmed Çavuş'un beratının sahteliğini ispata çalışırken, bu kez adı geçen Mehmed, gizlice Serdâr ve Vezir-i azam Ali Paşa'dan mukarrer-nâme almasını başarmıştır. Müteferrika Mehmed'in durumu aydınlığa kavuşturması iki yıldan fazla sürmüştür. Burada da bizim için önemli olan, bu arada anlaşmazlıkların çözülmesi ile geçen süredir. Reâyâ burada kime karşı sorumludur. Kime tâbi olacaktır. Gerçi herhangi bir şikayetinin ve meselesinin halledilmesi için, teorik olarak doğrudan doğruya pâdişâha arzda bulunabilme hakkına sahiptir. Ama bu uygulamada kolayca başvurulabilen bir yol olmasa gerektir. Çünkü, ilkin devrin teknolojik şartları buna imkân vermemektedir. Bir deve kervanının ortalama hızının saate 3-3,5 km. olduğu, at'ın bundan daha hızlı fakat, daha pahalı olduğu düşünülürse, imparatorluğun herhangi bir yerinden, İstanbul'a gidilmesinin pek kolay olmayacağı anlaşılabilmektedir. Siciller üzerinde yaptığımız araştırmalar da bunu doğrulamaktadır. Nitekim İstanbul'a nisbeten yakın Ankara sancağında sicillere kaydedilmiş fermanların, İstanbul'dan çıkış tarihleri ile, Ankara'da mahkemeye geliş tarihleri arasında en az bir aylık zaman geçmiş bulunduğu görülmektedir. Bu durumda, reâyâ ister istemez mahallî yöneticilerle karşı karşıya kalacak, örneğin kanunnâmelerde, aynı mahsul vergilerinin en yakın pazara götürülmesi öngörüldüğü halde, en azından bu hususta sipahinin isteğine uyacak, sancakbeyi ve beylerbeyi gibi,

çok daha fazla yetki taşıyan görevlilerin usulsüzlüklerine dayanılmaz hale gelmeden ses çıkaramayacaktır. Genel hatları ile verdiğimiz bu bilgileri göz önünde bulundurarak timar rejimine, devrin şartlarının yarattığı desantralizasyonu gerektiren bir ekonomik sistem olduğu kadar, bölgesel güçlere ağırlık veren, onlara ister istemez devletçe bazı yetkilerin devredilmesine sebep olan bir yönetim sistemidir demek yanlış olmayacaktır sanırız.

§ 4. İltizam usulü (mukataalar) ve malî malikâne sistemi

Karşılaştığı malî ihtiyaçlar bakımından, benzeri ekonomik koşullar içindeki bütün devletlerde, değişik şekillerde uygulanmış olan iltizam usulü, Osmanlı imparatorluğunda da kuruluş yıllarından itibaren görülmüş ve timar rejimi ile bir bütünü tamamlayan unsur olarak varolmuştur. XVI. yüzyılın ortalarına doğru, iltizam usulü, para ekonomisinin gittikçe değer kazanması sonucunda, timar rejimini de içine alarak oldukça yaygın bir duruma gelmiştir. Önceleri ticaret maddelerine konan resimler ve pâdişâh hâsalarının gelirleri, hâsılatı nakit olarak temin etmek amacı ile iltizama verilirken, sonraları bütün dirlik sahipleri, tasarrufu altındaki gelir kaynaklarını iltizama vermeğe başlamışlardır. İltizam usulü, bir gelir kaynağının (maden ocağı, tuzla, darphâne. gümrük, ispence, dalyan v.b.) yıllık gelirin asgarî değeri genellikle maliye tarafından tespit edilmiş hazîne defterlerinde yer alan mukataaların, muayyen bir yıl için temin edebileceği azamî kıymeti de düşünülerek, arttırma usulü ile ve peşin belli bir meblâğ alınarak mültezimlere bırakılması demektir. Mültezimler arttırma konusu olan mukataayı getireceği gelir, sebep olacağı masraf ve bırakacağı kâr hakkındaki tahminlere göre kıymetlendirdikten sonra, devlete yıllık olarak ödemeyi kabul edebilecekleri miktara dair tekliflerini yaparlardı. Hazîne, bunlar arasında, en yüksek teklifi yapan mültezime, tahvil adı verilen ve genellikle, 3, 6, 9 yıl arasında değişen bir devre için, o mukataayı vergilendirme hakkını devrederdi. Bu süre içinde mültezim, devletin sağladığı malî, idarî ve adlî kolaylıklardan faydalananak kanunların çizdiği sınırlar içinde, tam bir müteşebbis gibi hareket eder, arttırmada saptanan miktarı hazîneye ödedikten sonra, kalan kısmını kendi şahsî ve meşrû kârı olarak kazanırdı. Mukataanın önemine göre mültezim bir şahıs olabileceği gibi, bir ortaklık ta olabilmekte, ya da bir kaç mukataa topluca bir mültezime verilebilmekte idi. Burada, yukarıda genel hatları ile anlatmağa çalıştığımız bu

uygulamayı, belgelerden örneklerle açıklamak yerinde olacaktır. Çarşı ve pazarlardaki işlemlerde kanun ve şer'e aykırı davranışlarda bulunanlardan, yani verilen narhtan fazla fiyata satan, kanunlarda belirtilen ve esnaf arasında sürüp gelen geleneklere aykırı nitelikte üretimde bulunan üreticilerden alınan cerimelere, çarşı ve pazara gelen ve perâkende olarak satılan maddelerden alınan vergilere ihtisab rûsumu denirdi. Bu rûsumu alan muhtesib idi. Mühtesiblik Osmanlılarda ya eminlik, ya da mültezimlik yolu ile görülmüştür. Yani devlet ya kapıkullarından birini bu iş için görevlendirmiş, ya da bu görevi, dolayısı ile verginin toplanmasını belli bir para almak suretiyle bir şahsa bırakmıştır. Bir üçüncü şekilde emin-i mültezimlikdir. Emin-i mültezim, bir mukataayı, eminlik uhdesinde kalmak üzere, başlangıçta toptan bir ödemede bulunmak suretiyle iltizama alan kimse idi. Bu durumda, devlete peşin para ödediği için tayin edilen eminlik ücretini, muhasebesi görülürken mahsuben almaktadır. İşte imparatorluk dahilinde ihtisab mukataası, büyük meblağlar getirdiğinden genellikle iltizama verilmek suretiyle işletilme yoluna gidilmiştir. Örneğin Konya şeriyeye sicillerindeki Şubat sonları 1563 tarihli bir kayıttan, Konya ihtisab mukataasının artırma ile iltizama verildiğini ve daha fazla para veren Pirgayib'in eski mültezim Seydi b. Ali'den görevi devraldığını öğreniyoruz. Ertesi yıl, yani 1564'de mukataa, Mustafa Bey adlı bir kapıkuluna verilmiştir. 2 Ekim 1571 tarihli bir sicilden de anlaşıldığına göre, o tarihte ihtisab mukataası, beylerbeyi kethüdası tarafından İbrahim Çavuş b. İsmail'e, yıllık 60.000 akçadan iltizam edilmiştir. 28 Eylül 1583 tarihili bir muhtesiblik beratından da öğrendiğimize göre, Ankara ihtisab ve odun mukataası, 11 Eylül 1580 tarihinden itibaren üç yıllığına 380, 000 akçaya Mehmed b. Hacı Mahmud'a verilmiştir. Bu örnekler mültezimin bazen bir şahıs olabildiğine dairdir ki bunları çoğaltmak mümkündür. Bir diğer örnekte ise aşağıda görüleceği üzere daha karışık bir görünümle karşı karşıyayız. Şöyle ki, yeniçerilerin et ihtiyacını karşılamak düşüncesiyle, ipek, sof, ve sahtiyan gibi büyük ölçüde ticareti yapılan maddelerden % 1 oranında zarar-ı kassabiye adı ile alınan bir vergi mevcuttu. Ankara, Çankırı, Tosya, Kastamonu, Sivrihisar, Kalecik ve Koçhisar ile çevrelerinde işlenen ve satılan soflardan alınan zarar-ı kassabiye vergisi mukaatası, 1 Safer 1008 (23 Ağustos 1599) tarihinden itibaren yılda 400.000 akçadan üç yıllığına 1.200.000 akçaya İstanbul'da Balat sakinlerinden Yahudi Aslan tarafından iltizama alınmıştı. Bilahare

belgeden anladığımızı göre yeni mültezim Yahudi Aslan, Yasef veled Abraham'ı tahvil sonuna kadar kâr ve zararı müştereken karşılamak üzere mukataaya ortak etmiştir. Bu sicil kayıtlarından, Aslan'ın İstanbul'da kaldığı ve mukataayı Yasef'in yönettiği anlaşılmaktadır. Yasef'in 1008 Ağustosundan 1009 Ağustosuna kadar mukataa müddetinin ilk yılında Çankırı, Sivrihisar, Tosya, Kalecik ve Koçhisar kasabalarında vergi toplama hakkını, 100.000 akçaya Yahudi Bayram'a bıraktığı da belgelerin verdiği bilgiler arasındadır. Bu mukataanın, 10 Ağustos 1602 (21 Safer 1011) tarihinden itibaren iki tahvil müddetine, yani altı yıllığına, 2.500.000 akçaya bu kez Kassablar kethüdası Mehmed'e iltizama verilmiş olduğunu görüyoruz. Ancak Mehmed Kethüdanın ihaneti nedeni ile idamından sonra tahvil müddeti sona ermeden tekrar iltizama verilmesi gerekmiş fakat, 21 Mart 1604 (1 Zi'l-kade 1013) tarihinden başlamak üzere mukataa, Damga ve Cendere mültezimleri tarafından iltizama alınmış ve her iki mukataa kâr ve zararı beraber karşılamak üzere birleştirilmiştir.

Yukarıda uygulaması hakkında örnekler verdiğimiz iltizam usulünün eskiden beri geçerli oluşu ve XVI. yüzyıldan itibaren gittikçe yaygınlaşması sonucu, aslında bir özel teşebbüs erbabı olan mültezimlerin, malî ve mülkî bir yönetici olarak, yönetim sisteminde yer almalarının, merkezî otorite yönünden desantralizasyona kayan bir zaaf iken, bir de malî zaruretler, mukataalarda ikinci derecede şahısları da söz sahibi yapmıştır. Örneğin, Ankara'da zarar-ı kassabiye mültezimi olan Yasef, H. 1008 yılından, H. 1009 yılının Ağustosuna kadar, mukataaya dahil Çankırı, Sivrihisar, Tosya, Kalecek, ve Koçhisar kasabalarında vergi toplama hakkını, 100.000 akçaya, Yahudi Bayram'a bırakmıştır. Aynı usulün hemen bütün mukataalarda geçerli olduğunu gösteren pek çok belgeden söz etmek mümkündür. Örneğin, 10 Zi'l-kade 988 tarihli şer'îye sicili kaydında, Bursa ihtisabına dahil arşıncılık mukataasının, ayda 4400 akçaya, bir başka şahsa devredildiğini öğreniyoruz. Yine aynı şekilde, damga mukataası ile birlikte iltizama verilmiş olan ihzariye mukataası, mültezimler tarafından, 23 Recep 991 tarihinde, ikinci bir şahsa verilmiştir. Görülüyor ki, bu sistem, aslında askerî olmayan, geleneksel devlet yönetimi kadrolarında bulunmaması gereken şahısları, yetki-lerle donatarak reâyâ üzerinde görevlendirmiştir.

İltizam usulünde kaydedilen bu genişlemenin ana faktörü, devletin artan masraflarını karşılamak üzere varolan vergi kaynaklarını, nakdi mekanizmanın içine katmak zaruretidir. Verginin tahsil, hatta tahakkuk etmesinden aylarca önce, önemi artan bir peşine yatırma zorunluluğu, artırma şartlarından biri haline gelince, esasen askeri sınıf mensuplarının elinde bulunan iltizamlara, çoğunluğu gayri müslimlerin teşkil ettiği sermaye sahibi bir zümre daha hâkim olmağa başlamıştı. Asıl hedefi, mümkün olduğu kadar yüksek kâr elde etmekten ibaret bulunan mültezimler, vergi kaynağının korunması ile ilgilenmediği için, mukataalar, ekonomiyi tahrip edici bir karakter kazanmağa başlamıştı. İşte bu yüzdendir ki, gelecek yılların malî kaynaklarını yıpranmaktan korumak, reâyânın güvenliğini sağlamak için, bazı mukataalar, kayd-ı hayat şartı ile iltizama verilmeğe başlanmıştı ki, buna malî malikâne sistemi diyoruz. Esas itibari ile, 1695'de yürürlüğe giren bu sistem, malî zaruretlerin doğurduğu bir vetirenin, XVII. yüzyılın sonlarında ulaştığı aşamada normal sayılabilecek bir sonucu olmuştur. Sistemin gayesi, sık sık değişen, zarar eden, ortadan kaybolan mültezimlerin tahrip ettiği vergi kaynaklarını koruma ve devam ettirmek idi. Malikâne sistemi, nakdi ekonominin yeni şartlara uydurulmuş şekli ile timar sisteminin bir çeşit ihyası veya diğer bir deyişle timar ile iltizam usullerinin bir bileşimi gibi düşünülebilir. Ancak, malikâne sahası içinde bulunan reâyâ da, vergi ödeme kabiliyetine az veya çok tesir etmesi muhtemel her türlü sorun ve faaliyet bakımından malikânenin tasvip ve tavassutuna kesin bir şekilde bağlı idi. Kaza organları dışında hiçbir mahallî otoritenin müdahale etme yetkisi yoktu. Malikâne sahibi bu itibarla, imparatorluğun iktisadî hayatı üzerinde fevkalade geniş yetki ve imkanlarla donatılmış bir hüviyet olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zamanla mukataa usulünde mültezimlerin görev ve yetkilerini ikinci şahıslara bırakma eğilimi, malikâne sisteminde de kendini gösterdi. Mukataasının yanı başında kalarak vergileri bizzat tahsil etmek üzere yaratılmış görünen malikâneci tipi, zamanla iyice belirginleşen bir şekilde İstanbul'da oturan ve malikânesini iltizamla idare ettiren bir çeşit rantier hâline girmişti. Bu husus imparatorluğun malî tarihini ilgilendirdiği kadar, sosyal ve toplumsal bakımdan da oldukça büyük önem taşımaktadır. Vergi kaynağını en iyi vergilen-

direbilecek mültezimler, genellikle mukataa mahallinde yerleşmiş, sayıları mahdut, zengin ve nüfuzlu adamlardı. İltizama aldıkları mukataayı, malikâne sahibine ait bütün hak ve yetkileri de temsilen vergilendirecekleri için, alâlade mültezimlerden çok daha geniş şekilde istismar imkanını buluyorlardı. Mâlikâne sahipleri, bu tip kimselerle mücadelelerinde çoğu kez başarılı olamıyorlardı. Nihayet zamanla bu mültezimler de a'yân hâline gelmişlerdir.

Görülüyor ki, başlangıçtan beri başvurulan bir malî usul, zamanla çok büyük idarî ve içtimaî neticeler doğurmuştur. Osmanlı imparatorluğu, teoride çok sıkı bir merkezîyetçi yönetim tarzı gösterdiği halde, kuruluşundan itibaren yönetim anlayışında ve usulünde, desantralizasyona kayan bir esnekliğe sahiptir. Bu esneklik, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, karşılaşılan yeni şartların etkisi ile, desantralizasyonu (adem-i merkezîyet'i) çok açık hâle getirmiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda derebeyi olarak nitelenen güçlü a'yânların ortaya çıkışı, kanımıza göre bu açıdan incelenmelidir.

§ 5. Yönetimde a'yân ve eşrâfın rolü

Eski devirlerden itibaren bütün İslâm ve Orta-Doğu devletlerinde olduğu gibi, Osmanlılarda da toplumun bütün kesimleri ve bütün zenginlik kaynakları, hükümdarın kuvvetini korumak ve devam ettirmek ile yükümlü sayılmış ve insanlar başlıca iki sınıfa ayrılmıştı. Yukarıda Osmanlı toplumu hakkında bilgi verirken genel durumlarına değindiğimiz gibi birincisi hükümdarın otoritesini temsil eden yönetici sınıf askeriler, diğeri de reâyâ idi. Konumuz açısından burada bizi ilgilendiren, askeriler değildir. Aslında yöneticiler zincirinin gittikçe genişleyerek merkezî otoritenin reâyâ üzerindeki etkisinin azalmasına sebep olduğunu ve bu durumun XVII. yüzyıldan itibaren yeni görünen bir yönetim karakteri kazandığını, daha önce belirtmiştik. Şimdi reâyâdan olup da, mahallî yönetimde söz sahibi olan ve kuvvetini üçüncü kaynak servetten alan kimselerin yönetim alanındaki fonksiyonundan bahsedeceğiz. Böylelikle, İslâm şehirlerinde, Batılı araştırmacıların öne sürdükleri gibi, ahalinin iradesinin yönetimde hiç payı olmadığı görüşünün de pek doğru olmadığını kanıtlamak istiyoruz. Osmanlı şehirlerinde, merkezî otoritenin kuvvetle hissedildiği, merkeze çok sıkı gibi görünen kurumların varlığına rağmen, şehirli kendini ilgilendiren meselelerde toptan dikkat dışı bırakılmış değildir. Örneğin aşağıda geniş şekilde değineceğimiz a'yân ve eşrâf denilen bir gurup şehirli, şehri ilgilen-

diren her hususta söz sahibidir. En yükseğinden en küçüğüne kadar bütün görevlileri şikâyetle bulunabilmekte, gereğinde değiştirebilmektedir. Bunun dışında mahalle sakinlerinin, imam, yiğitbaşı ve mütevellileri kendilerinin seçtiğine dair pek çok belge vardır. Esnaf gurupları da, yöneticilerini, kendi aralarından seçerek kadiya onaylatmak suretiyle bir yerde hür iradelerini kullanmakta idiler.

Mahalle ileri gelenleri, esnaf guruplarının liderleri şehirlinin onayı ile yönetim görevlerini yüklenirlerken, ailelerinden getirdikleri sosyal değerleri de taşımaktadırlar. Yani zengindirler, görgülüdürler ve bu durumları ile devlet ile reâyâ arasında düzenli ilişkileri sağlarlar, özellikle merkezî otoritenin zayıfladığı zamanlarda, özerk bir yönetici durumunda gözükmekte ve bu hususiyetleri devlet tarafından da tanınmaktadır. Ayrıca şehirlerdeki imamlar, hâtibler ve şeyhler, dinî hüviyetleri ile önder durumundadırlar. Örneğin, Ankaralı Hâce Seydi b. Hacı Hasan'ın tereke kaydına göre, nakit menkul, gayr-i menkul serveti, 1. 121.309 akça idi. Yine, 17 Haziran 1599 (22 Zî'l-ka'de 1007) tarihli bir sicil kaydında, Ankara boyacıları yiğitbaşı ve kethüda seçerlerken, onların görevleri şöyle belirtilmektedir: “. eğer şâkird çıkarmaktır ve eğer sâir husustur ve hâliyâ ahâli-i mahrûse-i mezbûrenin ittifakı ile olan zulm tâifesini men ve reddir, bunun rey'-i reşîdi üzere ola”. Bilindiği üzere bu sırada Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi, Ankara ve çevresinde de çeşitli celâli gurupları saldırarak zarar ve ziyan vermektedirler. Devlet görevli asker ve yöneticileri ile bu saldırılardan reâyâyı korumak için tedbir alırken, belde sakinleri de kendi olanakları ile korunmanın yollarını aramaktadırlar. Yukarıdaki ifadeden de anlaşılıyor ki, esnaf gurupları da sıkı bir teşkilâta sahip olduklarından bu sırada önemli rol sahibi olmuşlardır. Öyle ki şehrin korunmasında, her esnaf lideri aynı zamanda bir başbuğ olarak şehirlerini korumak için görev yüklenmektedir.

İşte Osmanlı toplumunda devlet ve reâyâ arasında, hem ahalinin temsilcisi, hem de devlet emirlerinin reâyâyâ ulaşmasında ve uygulanmasında resmî görevlilerin yardımcısı olan bu guruba, incelediğimiz belgelerde eşrâf ve a'yân denmektedir. Genel anlamda şehir ileri gelenleri diye tanımlayacağımız bu gurup, zengin tüccarlardan, esnafın yaşlı ve güngörmüşlerinden (Çoğunlukla esnafa kethüda ve yiğitbaşı olanlar da bunlardır), ulemâ, imam, hâtib

gibi tanınmış din adamları ile ünlü tarikat, tekke ve zâviye şeyhlerinden oluşmuş görünmektedir. Bu yargımızı Ankara şer'îye sicillerinden çıkardığımız şahıs adları ve bunların meslekleri desteklemektedir. Örneğin, eşraf ve a'yân arasında zikredilen Hatun mahallesinde sâkin Kasım Halife b. Taceddin, Molla Ali b. Veli, Rüstem Na'âl mahallesinden fahrü'l-a'yân Muslihiddin Halife b. Hacı Davud din adamlarıdır. Bir kapıkulu askerini, çarşıdaki dükkanları basarak yağmaladığı için şikayette bulunanların temsilcileri görünen ve a'yân-ı şehr'den oldukları belgelerde belirtilen el-hâc Mahmud b. Ali, Şah Mehmed b. İbrahim, el-hâc Hasan b. Hüseyin esnaftandırlar. Ekmeğe narh verilmesini isteyen Nefs-i Ankara eşraf ve a'yânından Seyyid İbrahim b. Abdüsselâm, Seyyid Nimetullah b. Seyyid Mehmed, Seyyid Mahmud b. Seyyid İbrahim, Üstad Behram b. Abdullah, Hacı Ahmed b. Veli, Üstad Ali b. Mehmed, Hacı Hasan b. Hüseyin ve Hacı Mahmud b. İbrahim, Yusuf b. Emre adlı kimseler içinde seyyid ünvanını taşıyanların Peygamber soyundan geldikleri inancı ile devlet tarafından da itibar edildikleri ve özel giyimleri, vergiden muafiyetleri ile üstünlüğe sahip buldukları malûmdur. Üstad diye anılanların da esnafdan olacakları açıktır. İbrahim Çelebi b. Mustafa ve Ahmed Çelebi b. Ahmed, Ankara'da Zağfirancı hanını inşa ettiren Hacı İbrahim ve Hacı Edhem'in soyundan ve büyük bir tüccar ailesindendirler. İbrahim Çelebi uzun yıllar Ankara'da şehir kethüdalığı yapmıştır. 15 Ocak 1600 tarihli bir kayıta geçen a'yân-ı vilâyetden kethüdâ-i şehr ve Hacı Satı ve sâir tüccar tâifesi ifadesi tüccarların a'yândan olduklarını açıkça göstermektedir. 10 C. Evvel 1009 tarihli bir kayıt, kahve rüsumunun toplamışı ile ilgilidir ve burada bilgisine başvurulmuş Şeyh İnaletullah Baba b. Şeyh Baba, Bayramiye tarikatının şeyhlerinden ve Hacı Bayram soyundandır. 21 C. Evvel 1010 tarihli bir başka belgede, şehir kethüdasının yanında Şah Bey ve Mehmed Bey b. Cafer gibi askerlerin de a'yân arasında anılması, şehirde oturak kapıkullarının da giderek nüfuzlu sâkinler arasına katıldıklarını göstermek bakımından çok ilginçtir.

Görülüyor ki, çeşitli zümrelere mensup yukarıda saydığımız kimseler ve benzerleri, zenginlikleri ve bilgileri ile, soylulukları ile şehrin ileri gelenlerini teşkil etmektedirler. Bunların Osmanlı şehir yönetim ve toplumundaki rollerini belgelerin ışığı altında şöyle sıralamak mümkündür:

a) A'yândan biri şehir kethüdası olarak tayin edilmektedir. Şehir kethüdâsının, şehri ilgilendiren her hususta ve devletle ilişkilerde, reâyânın temsilcisi durumunda bulunduğunu görülmektedir.

b) Her mahallenin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak ve bu arada vergisi ödenmek üzere ihdas edilmiş görünen mahalle avâriz akçası vakıflarının ve diğer evkafın tevliyet ve nezareti genellikle a'yândan kimseler tarafından yürütülmektedir.

c) Şehre gelen yiyecek maddelerinin ve çeşitli ürünlerin pazar fiyatının saptanmasında satıcı ve alıcının zarar görmemesi için eşrâf a'yândan kimseler de kadının ve muhtesibin yanında bulunmaktadır.

d) Aynı vergilerin toplanmasında büyük önem taşıyan hasad zamanı, kadı siciline kaydedilirdi. Reâyânın, dirlik ve vakıf sahipleri tarafından zarara uğratılmasının önlenmesi için, mahsûlun toplanabileceğine a'yân-ı vilâyet'in tanıklık etmesi gerekiyordu.

e) Ülkenin para düzeni gibi, ekonomik hayatın esası olan konuda da eşrâf ve a'yân ön plandadır. Örneğin, 1600 yılındaki para ayarlamasında 21 Ağustos 1600 (11 Safer 1009) günü Ankara'ya Dergâh-ı Âli çavuşlarından Mehmed Çavuş tarafından 120 adet örnek sikke getirilmiş ve a'yân ve eşrâf mahzarlarında keşf olunduktan sonra sikke tashihine başlanmıştır.

f) Şehrin korunması, adâletin tesisi, şehirdeki her çeşit yöneticiden kanunlara ve şer'e aykırı tutumda bulunanlar olursa azledilmesinin sağlanması ya da daha dirayetli kimselerin görevlendirilmesi gibi şehir sâkinlerinin pâdişâhtan istekleri, genellikle eşrâf ve a'yân tarafından arzda bulunmak sureti ile gerçekleştirilebilmektedir. Örneğin, celâli saldırılarının en yoğun bulunduğu bir sırada, Aralık başları 1604 (Evâhir-i Şaban 1013) tarihli bir kayıttan öğrendiğimize göre, Ankara eşrâfından Abdurrahman Efendi, Kurşunlu câmiî imamı Muslihiddin Halife ve yanındakiler mahkemeye gelerek, Mehmed Çavuş'un şehre serdâr olmasını istemişlerdir. Mart 1605 (Şevval 1013) tarihinde Ankara yeniçerileri serdarı Abdi Çavuş hakkında a'yân-ı vilâyet "nice defa eşkiyâyı men ettiğinden sonra nice vechile vilâyete nâfidir ve şer-i şerife mutî' ve münkaddır, yine yeniçerilere serdar olmasını" dileriz diye genel isteğin tercümanı olmuşlardır. Haziran sonları 1605 (Evâhir-i Safer 1014) tarihli yeniçeriler ağası kaymakamı Mustafa imzalı bir mektupla "Ankara yeniçerilerine serdâr olan Mustafa'nın ef'al ve etvarından âmme-i

nâs şükran ve rızâ üzre olmayub hakkında a'yân-ı vilâyetden arzlar vârid olub ref'i gerektiğinden" yerine İbrahim atanmıştır. 3 Eylül 1606 (28 R. Âhir 1015) tarihli ferman, "a'yân ve eşrâf'ın, beldeleri eşkiyâ işgalinde kalması nedeni ile, kendilerine yardım dileğinde bulunmaları üzerine, "bedele-i mekkârî"nin kaldırıldığına dairdir.

Görülüyor ki, a'yân ve eşrâf dediğimiz gurubun kuvvet kaynağını başlıca servet ve din teşkil etmektedir. Toplumda imâm, hâtib, şeyh ünvanlı kimseler bilgilerinin verdiği üstünlükle, topluma önderlik etmektedirler. Bundan önemlisi, çoğunluğu büyük tüccarların teşkil ettiği bir gurup zengin kimse, sadece önderlik yapmakla kalmayıp, büyük mukataaları iltizama alarak, geniş vakıfların nâzırlık ve mütevellilik gibi memuriyetlerini yüklenerek, malî yönden askerî sınıfa borçlar vererek, onlarla yakın ilişkiler içinde bulunmaktadırlar. Zamanla bunların askeriler ile bütünleştiklerini ve bu yolla daha da önem taşıyan mevkiiler kazandıklarını görüyoruz. Mültezim olarak, doğrudan doğruya reâyâ üzerinde bazı yetkilere sahip bulduklarından başka, vezirlere, beylerbeyilere ve sancakbeyilere verdikleri borçlarla ayrı bir itibarları olduğunu gösteren bol belgelere sahibiz.

§ 6. Desantralizasyonun (Adem-i merkezîyet'çiliğin) yüzeye çıkmasına yol açan etkenler

Yukarıda genel hatları ve iç çelişkilerine değindiğimiz, klâsik Osmanlı devlet düzeninde, görüldüğü gibi katı bir merkezîliğin mevcut olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Nihayet XVI. yüzyılın sonlarında başlayıp ve bütün XVII. yüzyıla damgasını vuran büyük iç ve dış olaylar Osmanlı düzenini gittikçe merkezîyetçilikten uzaklaştıracak, hatta XVIII. yüzyılda Türkiye'de bir nevi derebeylik diyebileceğimiz yeni bir düzenin ortaya çıkmasına sebep olacaktır.

Osmanlı toplumunun yarattığı kendine özgü ve desantralizasyona yeşil ışık tutan, bir devlet düzeni sayesinde, imparatorluk XVI. yüzyılın başlarında Balkanların ve Yakın-Doğunun sahibi durumuna gelmişti. Hiç şüphesiz bu gelişme; desantralizasyona uygun işleyişlerine rağmen, toprak mülkiyeti, iktisadî-malî hayat, kişilerin devlet ile ve kendi aralarındaki hukukî ilişkilerini ayrıntılı şekilde düzenlemiş kanunların oldukça iyi uygulanmasının bir sonucu olmuştur denilebilir.

Ancak, bu yüzyılın ikinci yarısından sonra, Osmanlı merkezîyetçî-mutlak yönetimi, devlet kurumlarını ve ekonomisini sarsan bunalımlı

bir evreye girmişti. Genellikle araştırmacılar, Osmanlı devletinde, desantralizasyonunun belirgin hal almaya başladığı, bu devrenin başlangıcını Kanunî'ye kadar indirerek III. Murad'ın saltanatı ile kesin bir şekilde belirlendiği hususunda hemfikirdirler. Gerçekten de III. Murad ve oğlu III. Mehmed zamanlarındaki sosyo-ekonomik değişim ve gelişmeleri kısaca gözden geçirdiğimizde saptanacaktır ki, böyle bir tarih yaşantısı merkezci feodalizm gibi görünen hükümet düzenini yıkıp, Türkiye'yi en az XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren desantralizasyon (adem-i merkeziyet) süreci içine atmıştır.

Arşiv ve kütüphane malzemesi, sözünü ettiğimiz dönemden itibaren meydana çıkan derin ve genel değişikliklerin devlet mekanizmasında esasen mevcut olan desantralizasyonun, başka bir deyişle adem-i merkeziyetçiliğin somutlaşmasını hazırladığını göstermektedir.

İşte burada, yukarıdan beri anlatmağa çalıştığımız, esasen sistemde var olan çelişkilerin yeni şartlar altında çıkan bir sonucu, desantralizasyona en önemli dört etkeni tartışmak istiyoruz. Bunlardan biri XVI. yüzyıl içinde Osmanlı imparatorluğundaki nüfus hareketleridir. İkinci olarak dikkati çeken etken, askerî sistemde meydana gelen değişimdir. Üçüncü etken ise, XVI. yüzyılın ikinci ve XVII. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen büyük fiat enflasyonunun içerdiği malî buhrandır. Nihayet dördüncü etken celâli fetretidir.

Tahrir defterlerindeki istatistiki veriler XVI. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunun Avrupa ve Asya'daki nüfusunda önemli bir artma olduğunu göstermektedir. Ancak aynı defterlerdeki kayıtlar ziraat alanlarında da bir genişleme olduğunu göstermekle beraber, toprak-nüfus arasındaki dengenin, ikincisindeki daha fazla artış nedeni ile bozulduğu anlaşılmaktadır. Bu hal ise, gelişme ve genişleme Kanunî devrinden itibaren durduğu için XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletteki desantralizasyonu güçlendiren sosyal kargaşalığın birisi olarak dikkatleri üzerine çekmektedir. Hakikaten bu dönemde Anadolu'da yersiz yurtsuz, ocaksız bir sınıfın ortaya çıktığı ve sayıca çokluk arzettiği gözlenmektedir. Devrin kaynaklarında "Gurbet tâ'ifesi", "Levendât" isimleri ile geçen bu sınıf, köylerdeki toprak darlığı nedeni ile bir geçim aracı bulabilmek için Anadolu'ya yayılmağa başlamışlardı. Başlangıçta bunlar sınırlarda garib-yiğit, gönüllü, kale muhafızı, donanmada levend, ve azab, nihayet paşaların hizmetinde saruca ve sekban askerî olarak iş aramağa koyulmuşlardı.

Devlet ise ancak garib – yiğit ve gönüllülerden yararlık gösterenlere ulufe ve timar vermekte idi. Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi sözü edilen yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayılış durunca, büyük askeri seferlerde gönüllü ve donanmada levend ve azab olarak görev almış sayıca çokluk yurtsuz genç, Anadolu'ya işsiz ve dirliksiz geri atılmışlardı. Bu suretle de binlerce garib-yiğit ve gönüllü, Anadolu'da kaynamağa başlamıştı. İçlerinden bir kısmı ilmiye sınıfına girmek için eğitimin parasız olduğu medrese ve imaretlerde kümelenmeğe başlamışlardı. Böylece Anadolu'da ufak medreselerde binlerce sûhte toplanmıştı. Sayıları XVI. yüzyıl ortalarından itibaren iyice artan bu sûhteler guruplar halinde köylere yürüyerek açıkça eşkiyalığa başlamışlardı. Ayrıca devletin ihtiyacından çok fazlaya varan medrese öğrencileri öğrenimlerini bitirdiklerinde gidecek yer bulamıyorlardı. Bu nedenle de yer yer soygunculuğa ve toplu hareketlere girişerek uzun süren sûhte isyanları yarattılar. Özellikle sûhte kargaşalıkları II. Selim'i takibeden dönemde devleti için ciddi bir mahiyet kazanacaktır.

İkinci etken bu dönemde timarlı sipahi ordusunun artık önemini yitirmesidir. Bu hal ise klâsik Osmanlı rejimini temelinden sarsan idarî, malî ve sosyal bozukluğa ve bölgesel güçlerin dirilişine en baş neden olmuştur. Kapıkulunun artması ve Anadolu'da geniş ölçüde yayılmaları ilk neticelerinden biridir. 1559'da Şehzâde Bayezid'in isyanından sonra, emniyet düşüncesi bu yayılışa sebep olmuştur. Şer'îye sicil kayıtlarının da doğruladığı gibi artık bundan sonra şehir ve kasabalara, vergi vermeyen ve adli muafiyetleri olan imtiyazlı bir zümre olarak iyice yerleşen yeniçeri ve altı-bölük süvarisi; vergi mültezimi, tahsildar ve asayiş işlerinden sorumlu olarak Anadolu'da hâkim bir duruma gelmişlerdi. Bu hal ise klâsik şehir yönetimini değiştirmeye yetmiş, yeniçeri ve sipahi isyanlarının çıkışını hazırlamıştı. Bu yayılış bir yana, esasen kapıkulu sipahileri ve yeniçeriler, şehirde ve daha geniş olarak sancakta, pâdişâh otoritesini yürürlükte tutmak için garnizonlar halinde oturmakta idiler. Bunların en yüksek rütbelilerinin sosyal ve ekonomik yönden şehirde söz sahibi olduklarını, ocağın ihtiyarları diye anılan bu kişilerin mal-mülk sahibi olduklarını, şehir üretimine katıldıklarını, ticaretle uğraştıklarını görmekteyiz. Ayrıca kapıkulu askerlerinin şehirde yemişçilik, kasaplık, ekmekçilik v.b. sanatlara intisap ettikleri; acemioğlanlarının köylerde gezginci olarak ticaret yaptıklarına tanık belgeler de vardır. Kanunnâmelere

bakarak bu güne kadar yeniçerilerin ve diğer kapıkulu askerlerinin sıkı bir ocak disiplini altında, evlenmeden, sadece askerlikle uğraştıkları, ancak emeklilik dönemlerinde normal hayata geçebildikleri ve bu durumun XVI. yüzyılın sonlarında bozularak kargaşalığa düştüğü ve yeniçerilerin esnaf arasına, karıştığı sanılıyordu. Oysa belgelerden öyle anlaşılıyor ki, özellikle taşradaki kapıkulları aynen timarlı sipahiler gibi barışta kendi hayatlarını yaşamaktadırlar. Üstelik bunlar öylesine şehir hayatına karışmışlar, faaliyetleri o kadar benimsenmişti ki, o zamanki durumlarının bid'at, ocak kurallarına aykırı, yeni ortaya çıkmış bir vâkıa olduğuna dair hiçbir izlenim, belgelerden uyanmamaktadır. Öte yandan kapıkulunun imtiyazlı durumundan faydalanmak maksadı ile yerli Türk-Müslüman halktan birçokları, türlü yollarla yeniçeri sıfatı takınmışlardı. Ancak burada hemen değinmek yerinde olur ki, devrin askerî yenilikleri karşısında sipahi süvarisi esasen işe yaramaz hale gelmişti. Bunun üzerine yeniçeri sayısı artırılarak, Anadolu Türk halkı arasından tüfenkli sekban askeri çoğaltılmağa başlanmış, timar ordusu ihmal edilmişti. Bu yeni durum ise klâsik Osmanlı düzeni için çok derin sonuçlar doğurmuştu. Çünkü eyâlet askerî arasında artık timarlı sipahi başta gelmemekte, vilâyet ve sancakbeylerinin kapılarında besledikleri sekbanlar kanunî kuruluşlar olarak onların yerini almakta idiler. Her valinin maddî olanaklarına göre, kapısında ulufe ödeme esasına göre topladığı bu askerler, teşkilatları ile her yönden pâdişâh kapıkullarına benzemekte idiler. Daimî hizmet gören bu ulufeli tüfenkli asker menşe itibarıyla Anadolu yaylasında artan nüfusun genç unsurları köy delikanlıları, uzak kalelerde veya Magrib korsanları yanında yahut uclarda timar ümidi ile gönüllü olarak hizmete giden levendlerden gelmekte idiler. Bunların önemi bilhassa 1559'da âsi Şehzâde Bayezid'in Yevmlü ordusunun esası olmalarından sonra meydana çıkmıştı. Bundan dolayı da sekbanlar 1590'lardan itibaren Osmanlı ordusunun belkemiğini teşkil etmeğe başlamışlardı. Tüfenkli sekban askeri için gerekli para, sekban akçası, ahaliden salma suretiyle toplanmakta idi. Seferler sırasında bölükleri fazlalaştırılan sekbanlar, aynı zamanda asayiş işlerinde de kullanılmaya başlanmıştı.

Nüfus artması ve askerî sistemde meydana gelen bu radikal değişikliğin ortaya çıkardığı sorunlar yanı sıra, XVI. yüzyılın ikinci

ve XVII. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen büyük fiat enflasyonunun içerdiği malî buhran, devletin uzun yıllar desantralizasyona dönük biçimde geliştirmeğe çalıştığı yapıyı kökünden sarsmağa yetmişti. Şöyle ki, 1580 yılından itibaren Amerika'da üretilen ucuz ve bol gümüş, Osmanlı imparatorluğuna akmağa başlamış, pahalıya gittiği için tüm Levant pazarlarını istilâ etmişti. Bu hal ise Osmanlı imparatorluğunda İspanya'da olduğu gibi, bir enflasyon yaratmış ve devletin iktisadî-malî hayatını, sınıfları, müesseseleri alt üst eden bir etki yapmıştır. Çünkü akça değerini sür'atle kaybetmiş ve fiatlar birden bire yükselmişti. Bu enflasyonun ortaya çıkardığı her türlü anormal durum, yani paranın değerinin düşmesi, kalp paranın çoğalması, spekülasyon, faiz hadlerinin yükselmesi, akçaya dayanan tüm Osmanlı maliyesini ve buna bağlı olarak da iktisadî hayatı içinden çıkılmaz sorunlarla karşı karşıya getirmişti. Hemen belirtmek yerinde olur ki, fiat artışlarından en çok etkilenen defterlerde yazılı sabit gelire bağlı onbinlerce dirlik ve ulufe sahipleri olmuştur. Bunlar da başta timarlı sipahiler, kapıkulu ve vakıflara bağlı dinî zümrelerdi. Askerî sınıf, malî düzenin bozulması ve hayat pahalılığı karşısında her türlü suistimallerin içine girmişlerdi. Öte yanda sayıları bir hayli artan ve içine Türk karışmış maaşlı askerlerin, gümüş değeri düşürülmüş akçalarla, reel ulufelerinin azaltılmasına gösterdikleri tepkiler, devalüasyonların merkezci görünen hükümet sistemini temellerinden sarsan bir başka etkisine yol açmıştır. Devalüasyonlar sonucu Desantralizasyon ortamını güçlendiren bir başka gelişme de, kanunnâme içi vergilerin hiç değişmeden kalması, dirlik sahiblerinin gelirlerinin sabitleşmesidir. Çünkü küçük timar sahiplerinin reel gelirlerinde büyük azalmalar kaydedilmiş ve bunlar uzak ve masraflı seferlere iştirak edemeyecek kadar fakirleşmişti. Malî olanaksızlıklar nedeni ile yapılan sefer çağrısına olumlu cevap vermeyenlerin timarlarına ise kanun gereği el konunca bunlar da rahatlıkla, kitleler halinde, bölgesel güçlerin etrafında toplanmakta tereddüt göstermiyorlardı. Ayrıca desantralizasyona dönük biçimde işleyiş içindeki eyâletlerdeki memurlar, ehl-i örf de, enflasyon ve devalüasyonlar yüzünden reel gelir kayıplarını telafi etmenin yolunu köylüyü soymakta bulmuşlardı. Şöyle ki, rüşvet yaygın hal almış, ahlâk düşmüş, yüksek dirlik sahipleri reâyadan resimleri iki misli fazla istemeğe başlamışlar ve tekalif-i şakka yüklemişlerdi. Görülüyor ki, dirlik sahiplerinin hepsi reel gelir kayıplarına uğramıştır. Ancak, iktisadî olaylar sonucu, büyük dirlik

sahipleri ile küçük dirlik sahiplerinin tutumları farklı olmuş ve bu olaylar yapıda derin farklılaşmalara yol açmıştır. Zira halk adeta arkalarında devlet otoritesinin desteği bulunan büyük dirliklere sahip, resmî kişilerin hizmetkârı durumuna düşmüştü. İşte merkezî hükümetin, kitlelerin belli bir sosyal ve iktisadî istikrar ve güvenliğini sağlama görevini büsbütün yapamaz hale gelmesi, daha da ötede kitleleri soyan bir zorba görüntüsü kazanması, bunların, bu görevi yerine getirecek yeni güçler aramasına (ki bu güçler esasen bünyede vardı), ve onların etrafında toplanmasına yol açmıştı. Gerçekten de para darlığı yüzünden çiftlerini çubuklarını bozmak zorunda kalan, ya da şehirlerden köylere el atmış ehl-i örfün koltuğunda hayat şartları son derece ağırlaşan Anadolu köylüsü içinden dağılanlar, esasen gizli veya açık olarak desantralizasyon unsurlarını bünyesinde barındıran düzeni temelinden sarsmağa yetecek olayların çıkmasına sebep olmuşlardı.

Nihayet XVI. yüzyıl sonlarına doğru ehl-i örf aleyhine olan şikâyetler, çoğunca resmî kişilerin devriye bölükleri ile halka musallat olarak onları soydukları noktasında toplanmaktadır. Nitekim III. Murad'ın 1591'de yayınladığı bir adalet fermanında söz dinlemez ehl-i örfün devriye bölükleri ile köylere gelmeleri halinde, köylülerin bunlara karşı direnmeğe geçmelerinin, bir hak olarak bildirilmesi merkez hükümetinin aczinin en açık delilidir. III. Mehmed'in 1596'da yayınladığı fermanında da aynı anlam vardı. Bu adalet fermanında da suçlanan, merkezi hükümetle bağları kopmuş, yönetici sınıftı. Nihayet Anadolu'da ve Rumeli'de ehl-i örfün giriştiği adem-i merkeziyetçi davranışlara 1609 tarihli adaletnâmede daha da geniş yer verilecektir.

Bu suretle bir taraftan nüfus artması, öbür taraftan para sistemindeki bozulmanın Osmanlı idarî düzeni üzerindeki etkileri bunlarla kalmamış, yukarıda da değindiğimiz gibi, imparatorluğun askerî, malî ve sosyal bakımlardan temel müessesesi timar sisteminin de soysuzlaşmasını hazırlamıştır.

Enflasyon ve devalüasyonlar, aynı zamanda devlet maliyesini yeni kaynaklar bulmağa ve vergi sisteminde değişikliğe gitmeğe zorlamıştı. Yukarıda ilgili yerlerde yeri geldikçe işleyiş biçimine değindiğimiz, Osmanlıların klâsik vergi düzeni, şehirlerde ticaret, endüstri ve öteki kazanç işlerini vergilendirme esasına dayanan mukataalardan ve hepsi de mirî toprak ekip biçen köylülerden bunun karşılığında türlü isimlerle toplanan icar ve kiralardan oluşmakta idi. Bu alanlar-

daki tüm vergilerin, resimlerin miktarı ise devletin koyduğu kanunnâmelerle akça birimi olarak adeta sabitleştirilmişti. Bunun dışında devlet, harp ilân ettiği zaman, sırf sefer giderini karşılamak üzere tekâlif-i divaniyye adı ile bir vergi daha almakta idi. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kanunnâme çerçevesindeki vergilerin miktarında bir değişme olmadığı için akça değerindeki düşme yüzünden bu çeşit vergilerden elde edilen gelir de önemini kaybetmişti. Bu durumda devlet, savaş girişimlerinin ölçeğindeki ve fiatlardaki artış sonucu kabaran harcamalarını karşılayabilmek için, gelir kaynaklarını bir hayli zorlamak mecburiyetinde kalmıştı. Başka bir deyişle avâız-ı divaniyye denilen mükellefiyetler kullanarak, yeni bir vergi sistemine geçmişti. Böylece devletin, malî buhranı eskiden aldığından daha büyük bir fazlayı reâyâdan kendisine aktarmak sureti ile gidermeğe kalkışması, elbetteki, yönetim birimleri içindeki desantralizasyon unsurlarının belirginleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu arada devlet bizzat, beylerbeylerinin de sekban askeri toplamak için salma yolu ile halktan aynı mahiyette bir vergi toplamalarına izin vermişti. Diğer taraftan gelirlerin artırılması için alınan bir diğer tedbir de, devletin kontrolünden çıkarak mahallî güçlerin denetimi altına girmiş timar dirliklerin doğrudan doğruya hazînenin denetimi altına alınması şeklinde idi. Ancak bunlar da hazîneye gelir getirecek mukataalar olacak yerde, saray mensupları, kapıkulları ve nüfuzlu şahıslar için arpalık ve başmahlık haline gelmeğe başlayınca, sistemde esasen var olan çelişkilerin, ne derece karışık hal aldığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü, timar rejimi bozulup yerini iltizamla idareye bırakmış, üstelik arpalık olarak kendilerine verilmiş sancakların idaresi de mültezimler eline terk edilmişti.

Kısaca XVI. yüzyıl ortalarından itibaren, merkez ile taşra arasındaki dengenin giderek birinci aleyhine bozulmasına yol açan, devlet ve toplum düzeninde geliştiğini gördüğümüz, bu olaylar 1596 yazında birdenbire dikkatleri Anadolu'ya çekecek derecede büyüyecektir. İşte o zamanın dilinde celâlî fetretî olarak adlandırılan bu olaylar çok kısa bir zamanda merkezî hükümet düzeni diye bir şey bırakmadığı gibi Anadolu'yu desantralizasyon unsurlarının yönetimi içine itmiştir. Ekonomik durumları bozulan bürokratlar, timarlılar ve arazilerini kaybetmiş ve fakirleşmiş reâyânın sürdürdüğü bu isyanlar, Anadolu'yu tam bir anarşi içine itmişti. Ayaklanmaların başında çok kez Osmanlı bürokratlarının bulunması ortam hakkında iyi bir fikir

vermektedir. Bu isyanlar gerek idarî, iktisadî ve gerekse sosyal yönlerden Anadolu şehir ve köy düzeninde uzun yıllar onarılmayacak derin yaralar açmışlardır. Nitekim incelediğimiz belgeler bu arada yayınladığımız Kitab-ı Müstetâb, celâli fetretî devrinde Anadolu'nun baştan başa harabe haline geldiğini ve düzende desantralizasyonun kesin hatları ile meydana çıktığını teyit etmektedirler. Nitekim Osmanlı devlet düzeninde başlamış ve daha da güçlenme eğilimi gösteren desantralizasyon yönetimini, merkeziyetçiliğe döndürme çabalarına başlanmış olması (Buna dair geniş bilgi Kitâb-ı Müstetâb mukaddimesinde mevcuttur) da genel yargımızı doğrulamaktadır.

§ 7. XVII - XIX. Yüzyıllar arasında genel görünüm a'yânlık - derebeylik kurumunun ortaya çıkışı

Yazımızın başında sorduğumuz, XVII. yüzyılda kurumlarda meydana gelen bünye değişiklikleri birden bire mi olmuştur, yoksa sistemde esasen var olan çelişkilerin yeni şartlar altında çıkan bir sonucu mudur, sorusuna yeter cevap olabileceğine inandığımız bu görünümle gelen köklü değişiklikler, bu yüzyıla damgasını vuracaktır. Nihayet XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bu damga geçerliliğini ispatlayacak ve kurumsal değişmeye uğramış yapı gerçek anlamda ortaya çıkacaktır. Devlet merkezinin, kuruluşundan beri yaşantısındaki pâdişâh, divan ve ordu olarak, kademeli üç organ halinde bölümlenen merkez örgütü, XVII. yüzyıla birlikte yeniçeri, altı - bölük halkı ve ulema deyimlerinin belirttiği üç gücün altına girmişti. Nitekim bunun sonucu merkezci düzen iyiden iyiye bozulmuş, kurumlar bünye değişikliğine uğramıştı. Köprülülerin Osmanlı merkezci düzenini yeniden toplama çabalarını, Viyana bozgunu ile (1633) Karlofça yenilgi anlaşması (1699) arasında, dört cephede sürdürülen savaş, başarılı kılamamıştı. Çünkü bu yüzyıla geldiğinde klâsik şeklinden tamamen ayrılmış olan merkez ve taşra idaresinde, yönetimin temeli sancak idaresi de bünye değişikliğine uğramakta devam etmiş, bunların idaresi mütesellimlere verilmişti. Arpalık olarak verilen sancaklarda görev alan mütesellimler ise, o sancağın güçlü yerli ailelerinden gelme kimseler olduklarından, merkeze karşı eyâletlerde yeni bir idareci sınıf ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu sistem XVIII. yüzyılda iyice yerleşmiş, birçok sancaklar mütesellimlikle idare edilmeğe başlamıştı. Diğer taraftan çeşitli nedenlerle zeamet ve timar usulünün bozulması, hasların iltizama verilmesi, timar ve zeametlerden boşalanların muka-

taa haline sokularak mütezimlere ihale edilmesi giderek desantralizasyon düzenini güçlendirmişti, yönetimde şimdi timarlı sipahiler, sancakbeyleri yerlerini mütesellimlere bırakmışlardı. Devlet mukataa haline getirdiği yerlerin bir kısmını merkez hazinesine bağlayıp, idaresini buradan yollanan mütesellimlere bırakırken, bir yandan da çeşitli bölgelerde sivrilmiş kimselere birçok yerin gelirini “ber vech-i malikâne” olarak vermek zorunda kalmıştır. Böylece Rumeli ve Anadolu’da çeşitli yollarla servet ve şöhret elde etmiş olan ailelere mensup kimseler taşrada idareyi hem fiilen hem de resmen ellerine geçirmişlerdir. Bunlar arasında, Karaosman-oğulları ve Çapanoğulları gibi, diğerlerinden güçlü olan, bu iki aile ile birlikte Canikli Ali Paşa Anadolu’yu adeta aralarında paylaşmışlardı.

Özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra devlete ait olması gereken mirî arazinin hemen hemen bütünü kontroları altına geçiren ve devrin yazışmalarında bile zaman zaman kendileri için derebeyi tabiri kullanılan, bu aileler artık siyasî nüfuz ve kudreti de ellerinde bulunduruyorlardı. Öyle ki, a’yân - derebeyi aileleri, irsî egemenlik sürdüren vasal prenslikler haline dönüşmüştü. Bunları merkeze karşı koymuş olan bürokrat paşalardan ayıran en belirgin ayrıcalıkları, derin mahalli kökleri olması ve bölge reâyâsının bunların siyasî liderlerliklerini merkeze karşı desteklemiş olmalarıdır. Ayrıca birçokları, paşalar gibi birkaç yıl içinde eyâlet halkını soymamışlar, aksine bölgelerinde devletin yapamaz hale geldiği, güvenliği sağlama gibi bazı sosyal görevleri yerine getirmiş, bu arada kendi ordularını tesis etmişlerdir. Nitekim 1767-74 Osmanlı-Rus savaşında, a’yân-derebeylerinin sağladığı askerî-malî yardım karşılığında, merkez, bu aileleri tanımak ve onların bağımsız statülerini hukukileştirmek ihtiyacını hissetmişti.

Nihayet XIX. yüzyılın başlarında Rumeli’de güçlü bir derebeyi olan Alemdar Mustafa Paşa’nın İstanbul üzerine yürüyerek iktidarı merkezî hükümetin elinden alması ve bunu takiben II. Mahmud’un pâdişâh olması bu türde yeni bir dönemin başlamasına yol açmıştı. Bu olay bize gösteriyor ki, hükümet ve pâdişâhı devirmek, ulema-yeniçeri merkez gücünün dışında artık, taşrada gelişen bir güçle de olmaktadır. Hele Alemdar’ın, kendisi gibi Anadolu’da zorla ya da merkez hükümetinin isteği ile idareyi fiilen ve resmen ele geçirmiş olanları merkeze çağırması, onlarla hükümet ve memleket meselelerini

tartışarak kararlar alması, pâdişâhın ve onun hükümetinin geleneksel otorite anlayışına indirilmiş en önemli darbe idi. Gerçi Alemdar'ın çağrısına bütün derebeyler katılmışlardı, Ancak içlerinden ikisi, Cebbar-zâde ve Karaosman-oğlu bu davete icabet etmişler ve büyük bir kuvvet gösterisi ile İstanbul'a girmişlerdi. İstanbul'da başlayan görüşmelerden sonra bir anlaşma imzalanmıştı. Osmanlı tarihinde bir başka örneğini göremediğimiz ve Sened-i ittifak olarak adlandırılan bu anlaşma metni incelendiğinde görülmektedir ki, XVII. yüzyıldan itibaren imparatorlukta fiilen gerçekleşmiş olan desantralizasyoncu-feodal duruma hukuki bir nitelik verilmek istenmiştir. Ancak bu anlaşma yürürlüğe girmeden, Alemdar'ın ve onun getirmek istediği düzenin 1808'de ortadan kaldırılması ile birlikte geçersiz bir belge olmuş ve unutulmuştur. Bu yüzden uygulaması yapılmayan Sened-i ittifak üzerinde fazla durmada yarar görmüyoruz.

Alemdar'ın ölümünden sonra II. Mahmud'un a'yân-derebeylerin eline geçmiş taşra idaresini, yeniden merkezi hükümetin denetimine koymak için bazı tedbirler almağa başladığını görmekteyiz. Bu tedbirler arasında 1834'de eyâlet ve sancak idaresini yeniden düzenlemek gelmektedir. Ancak uzun bir süreç içerisinde olgunlaşarak yerleşmiş olan bu düzeni kökünden söküp atmak hiçbir zaman mümkün olamadığından, II. Mahmud da bu kuralın dışına çıkamamış, onun iyi niyetli çabaları da merkezîyetçi bir idareye dönüşü sağlayamamıştı.

Tanzimat fermanı ile imparatorlukta her alanda olduğu gibi, merkezîyetçi idare alanında da yeni bir dönem başlamış ve bunu yeniden tesis için girişilen çabalar imparatorluğun yıkılışına kadar sürmüştür. Çünkü şu da bir tarihi gerçektir ki, ağaların ve a'yânın taşra hayatında ve siyasî tarihimizde ehemmiyetli rolleri, II. Mahmud'dan sonra da çeşitli biçimler altında devam etmiş ve bu temel sosyal yapı, menfaatleri ve hayat görüşü ile, ad değişikliklerine rağmen, yakın zamana kadar Türk siyasî hayatının alt yapısını teşkil edegelmiş, ön plânda görünmemekle beraber siyasî hayatta kitlelere dayanan ağırlığını daima hissettirmiştir.

§ 8. Sonuç

Buraya kadar anlattıklarımızdan sonra, Osmanlı devletinin siyasî ve sosyo-ekonomik yapısı üzerindeki genel gözlemlerimize dayalı şu sonuçları çıkarabiliriz:

a) Osmanlı devleti kuruluşunda, büyük ölçüde uclardaki kuvvetlerin, soylu Türk ailelerinin yarı bağımsız gaza hareketlerinden güç alan, yönetiminde adem-i merkeziyet hususiyetleri ağır basan bir devlet görünümündedir. Öyle ki, uclardaki beyler, zaman zaman Osmanlı pâdişâhına danışmadan gaza yapabilmekte, elde edilen toprakları maiyetinde bulundurdıkları askerlere timar veya mülk olarak verebilmektedirler.

b) Bu durum tâ II. Mehmed'in icraatını uygulamaya koyabildiği zamana kadar sürmüştür. II. Mehmed'le birlikte merkezî – mutlak bir imparatorluğun temelleri atılmış, yönetim örgütünün dayandırıldığı sistemin, teorik temeli oluşturulmuştur. Bu teorik temelde, eski Orta-Doğu imparatorluklarının, Orta-Asya Türk hakanlıklarının ve islâmiyetin fikrî katkıları meczedilmiştir. II. Mehmed kendinden önce kurulmuş olan merkez askerini, genelleştirerek doğrudan doğruya kendisine bağlı kul sistemi ile, askerî ve mülkî yönetimde kendisini son söz sahibi kılmak istemiştir. Ancak buna rağmen, başlangıçtaki adem-i merkeziyet hususiyetleri, devrin teknolojik ve ekonomik şartları nedeni ile tamamen ortadan kaldırılmamıştır.

c) Timar sistemi, esas itibari ile para ekonomisinin çok gelişmemiş olmasından ve ulaşım olanaklarının sınırlılığından doğmuştur. Ülkenin ekilebilir topraklarındaki üretimden, devletin vergi olarak aldığı pay, aynı mahsul olarak toplandığından, merkezî hazîneye aktarmak çok güçtü. Bu yüzden, bu gelirlerin toplanması ve tasarruf hakkı devlete karşı yükümlenilen bazı hizmetler karşılığı, devlet görevlilerine bırakılıyordu. Pâdişâh ile reâyâ arasında yer alan bu görevlilerin, hükümdarın mutlak iradesine bağlılığı, kuvvetli bir kul sistemi ile gerçekleştirilmek istenmişti. Fakat bölgelerinde bu yöneticilere de zaman ve mekâna göre geniş yetkiler verilmek zorunda kalınması, desantralizasyon (adem-i merkeziyet) özelliğini, bir ölçüde sistemin içinde saklı tutmuştur.

d) Ayrıca, Osmanlı devletinde hem yönetim birimleri, hem de toprakların tamamı timar rejimi uygulamasına tâbi tutulmamıştır. Taşra yönetiminde, sâlyâneli eyâletler diye anılanların yanında, yurtluk, ocaklık olarak, irsî sancakbeylerinin yönetimine bırakılan sancaklar ve hükümet adı ile Doğu Anadolu'da kabile beylerinin yönetimindeki bölgelerin, merkezî hükümet ile ilişkileri, timar sistemi içindekilere nazaran daha serbesttir. Timar rejiminin uygulandığı

topraklarda, selâtin ve vüzerâ hâsları, vakıf toprakları da, “serbest” dirlikler olmaları nedeni ile, buradaki reâyâ, merkezî hükümetten önce, bu dirlik sahiplerinin iradesi ile karşı karşıya idi. Buradakilerin güvenliğinin sağlanması, vergilerin toplanması doğrudan doğruya dirlik sahiplerinin ve vakıf mütevellilerinin yetki ve görevi içinde idi.

e) Maliyede uygulanan iltizam usulü ve bu usulün XVII. yüzyılın sonlarında “malikâne” sistemine dönüşmesi, büyük ölçüde adem-i merkeziyet eğilimlerini kuvvetlendirmiştir, Mukataa adı verilen vergi kaynaklarının, zengin tüccarlara, ki çoğu gayri müslimdir, verilmesi, reâyâ üzerinde söz sahibi ayrı bir zümrenin oluşmasına neden teşkil etmişti. Mültezimlerin de ikinci şahıslara görev ve yetki vermeleri sonucu, aslında kâr hedefi güden ve birer özel teşebbüs erbabı olan bu zümre mensuplarının, servetlerinin yanında sosyal yönden de üstünlük sağlamaları sonucunu doğurmuş, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren de, bu mukataaların kayd-ı hayat şartı ile iltizama verilmesi, çok kapsamlı sonuçları beraberinde getirmiştir.

Timar rejiminin de bozularak bu dönemde iltizam usulüne dönüşmesi, mültezimlerin daha da kuvvetlenmelerine sebep olmuştur.

f) Mukataaları elinde tutan, askerî sınıftan gelen görevlilerin en yakın yardımcısı görünen ve sosyal hayatta, taşıdıkları değerlerle, evlenmeler yolu ile onlarla bütünleşen bu zümre, toplum içinde “eşrâf ve ayân” adı ile yer almış, çok önemli fonksiyonlar yüklenmiştir. Eşrâf ve ayân’ın başlangıçta reâyâ’nın devlet ile ilişkilerinde, bir önder, bir temsilci fonksiyonu var iken, sonradan bunlar, reâyânın asıl yöneticisi durumuna geçmişler ve sosyal-siyasal statülerini, kuşaktan kuşağa aktarmışlardır.

g) Bu görünümün ışığı altında, Osmanlı imparatorluğunda katı merkeziyetçi bir düzenin varlığından söz etmek hatalıdır. Çünkü Osmanlı sosyo-ekonomik oluşumunda merkezin en güçlü görüldüğü dönemlerde, düzenin merkezci olmayan önemli unsurları içerdiği hiçbir zaman unutulmamalıdır. Nitekim bu unsurların varlığından ötürüdür ki, XVII. yüzyıldan itibaren merkezci olamayan bir sistem, oldukça kolaylıkla düzenin hakim biçimi haline gelebilmiştir.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

A) Arşiv belgelerinden bazıları:

Başbakanlık Arşivi, Mâliye defterleri 6101 (H. 1000-1001/1592-92 M. tarihli Mukataat defteri)

————— ———, 4706 (Zi'l-ka'de 1002 – Ramazan 1009 tarihli Konya Sultan Selim İmareti evkaf defteri)

————— ———, 1529 (H. 1001/1592 M. tarihli Konya sancağı timar tevcih defteri)

————— ———, 125 (Kanunî devri, Karaman mukataat defteri)

————— ———, 7348 (H. 1002/1593 M. tarihli Konya timar defteri)

————— Tapu defterleri, 117 (I Zi'l-hicce 929/11 Ekim 1523 tarihli Ankara Mufassal tahrir defteri)

————— ———, 489 (H. 977/1569 M. tarihli Ankara timar icmal defteri)

————— ———, 63 (II. Bayezid devri Karaman tahrir defteri)

————— ———, 438 (Kanunî devri Anadolu mufassal defteri)

Tapu Kadastro Gen. Müd. Kuyûd-ı Kadime Arşivi 558 (H. 979/-1571 M. tarihli Ankara evkaf defteri)

————— ———, 570 (Hüdâvendigâr sancağı evkâf-ı selâtin defteri)

————— ———, 67 (Bursa mufassal tahrir defteri)

————— ———, 104 (H. 992/1584 M. tarihli Konya mufassal defteri).

Ankara Etnoğrafya Müzesi, Ankara Şer'îye sicilleri V, VI, VII, VIII, IX, X.

Konya Müzesi, Konya Şer'îye sicilleri I, II, III, IV, V, XXII, XXX. numaralı defterler.

B) Kaynaklar ve İncelemeler:

Akdağ, Mustafa. Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi. I-II. Ankara 1959-1971.

———. Timâr rejiminin bozuluşu. *DTCFD* III/4, s. 419

———. Celâli isyanları. Ankara 1963.

———. Türkiyenin iktisadî vaziyeti. *Belleten* 51 (1949) s. 497-568, 55 (1950) s. 319-411.

———. Genel çizgileriyle XVII. yüzyıl Türkiye tarihi. *Tarih Araştırmalar Dergisi* IV/6-7 (1966) s. 201-247.

———. Osmanlı İmparatorluğunun yükselişi devrinde esas düzen. *Tarih Araştırmaları Dergisi* III/4-5 (1965) s. 139-156.

———. Türkiye tarihinde içtimâî buhranlar serisinden: Medreseli isyanları. *İÜİFM* XI/1-4 (1949-50) s. 361-387.

———. Celâli isyanlarından büyük kaçgunluk (1603-1606) *Tarih Araştırmaları Dergisi* II/2-3 (1964) s. 1-49.

———. Yeniçeri ocak nizamının bozuluşu. *DTCFD* V/3 (1947).

Aktepe, Münir. Tuzcuoğulları isyanı. *İÜEFTD* III/5-6 (1951-52) s. 21-52.

Âli. Kühü'l-Ahbâr. Üniversite Ktp. T. Y. Nr. 5959.

———. Fusûlü'l-halli ve'l-akd ve usûlü'l-harcı ve'n-nakd. Nuru Osmaniye Ktp. Nr. 3399.

———. Nasihatü's-Selâtin. Üniversite Ktp. Nr. 4098, Fatih Ktp. Nr. 3522.

Altınay, Ahmed Refik. On altıncı asırda İstanbul hayatı. (1553-1591). İstanbul 1935.

———. Türk idaresinde Bulgaristan. İstanbul 1933.

Allen, W. E. D. Problems of Turkish power in the sixteenth century. London 1963.

Anhegger, R. Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı devlet teşkilatına dair mülâhazaları. *TM* X (1951-53) s. 365-393.

Anonim Tevârih-i Âl-i Osman. F. Giese nşr. Breslau 1920.

Âşık Paşa-zâde. Tevârih-i Âl-i Osman. Âli nşr. İstanbul 1332.

Aynî Ali. Kavânin-i Osman der hülâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvân. İstanbul 1280.

Barkan, Ömer Lütfi. Osmanlı İmparatorluğu kuruluş devrinde toprak meseleleri. Ankara 1937.

———. Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıflarının hukukî statüsü. *Ülkü mecmuası* 49-50, 53 (1937), 56, 57, 59, (1937-38).

———. Türk-İslâm toprak hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda aldığı şekiller I. Mâlikâne-divânî sistemi. *THİTM* II (1932-39) s. 119 - 187.

———. Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler. *VD* II (1942) s. 279-353.

———. XV. Asır sonunda bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tesbit ve teftişi hususlarını tanzim eden kanunlar. *TV* I/5 (1942) s. 326-340.

———. Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri. *İÜİFM* II (1939-1942).

———. XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve mâlî esasları I. Kanunlar. İstanbul 1945.

———. Tarihî demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi. *TM* X (1955) s. 1-36.

———. Quelques observations sure l'organisation economique et sociale des villes Ottomanes, des 16e et 17e siècles. Recueil Societe Jean Bodin VII (1955) s. 289-311.

———. Türkiye'de "Servaj" var mı idi? *Bellekten* 78 (1956) s. 237-246.

———. Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. Journal of Economic and Social History of the Orient I (1957).

———. Research on the Ottoman fiscal surveys. Studies in the Economic History of the Middle East, ed. M. A. Cook, London 1970, s. 163-171.

———. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'de fiat hareketleri. *Bellekten* 136 (1970) s. 557-607.

———. Avâriz, Timar madd. İA.

———. Şehirlerin teşekkül ve inkişafı tarihi bakımından Osmanlı İmparatorluğunda imaret sitelerinin kuruluş ve işleyişleri. *İÜİFM* XXIII/1-2 (1962-63).

Baer, Gabriel. The Administrative, Economic and Social functions of Turkish Guilds. *International journal of Middle East Studies*, I/1 (1970) s. 28-50.

Bartold, W. İlhanlılar devrinde malî vaziyet. Çev. A. İnan. *THİFM* I (1931) s. 135-159.

Baykal, Bekir Sıtkı. A'yânlık müessesesinin düzeni hakkında belgeler. *T.T.K. Belgeler* II/2 (1964) s. 221-225.

Behrnavur, F. A. Das Nasihatnama. Dritter Beitragezur osmanischen Gesellschaft. *SDMG* XVIII (1864) s. 699-740.

———. Koğabeg's Abhandlung über den verfall des osmanischen Suleiman dem Grossen. *ZDMG* XV (1861) s. 272-332.

Berkes, Niyazi. Türkiye iktisat tarihi. I-II. İstanbul 1970.

Bowen, H. A'yân madd. EI.

Burian, Orhan. Türkiye hakkında dört İngiliz seyahatnamesi. *Bellekten* 58 (1951) s. 223-245.

Cevdet (Ahmed Cevdet Paşa). Tarih-i Cevdet. Dersaadet 1309.

Cezar, Mustafa. Osmanlı tarihinde Levendler. İstanbul 1965.

Cin, H. Mirî arazi ve bu arazinin mülk haline dönüşmesi. Ankara 1969.

Coles, P. The Ottoman Impact on Europe. London. 1968.

Cook, M. Population pressure in rural Anatolia 1450-1600. London 1972.

Ergenç, Özer. Ankara ve Konya, 1580-1596. Ankara 1973 (Başılmamış doktora tezi).

Çadırcı, Musa. Tanzimata girerken Türkiye'de şehir idaresi. Ankara 1972 (Başılmamış doktora tezi).

Çağatay, Neş'et. Osmanlı İmparatorluğunda reâyâdan alınan vergi ve resimler. *DTCFD* V (1947) s. 483-511.

Ergin, O. N. Mecelle-i Umûr-i Belediye I. İstanbul 1922.

Faruqi, Süreyya. Die vorlagen (telhis) des Grosswesirs Sinan paşa an Sultan Murad III. Hamburg 1967.

———. 16-78. yüzyıllarda Orta Anadolu'da şeyh aileleri. *Türk İktisat Tarihi Semineri* (8-10 Haziran 1973).

Fekete, L. Berat madd. EI².

Genç, M. Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi. *Türk İktisat Tarihi Semineri* (8-10 Haziran 1973).

Gökbilgin, T. XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa livâsındaki hâs-mukataa, mülk ve vakıflar. İstanbul 1952.

———. Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyâleti, livaları, şehir ve kasabaları, *Bellekten* 78 (1956) s. 247-294.

———. XVI. Asırda Karaman eyâleti ve Larende (Karaman) vakıf ve müesseseleri. *VD VII* (1968) s. 35-37.

Güçer, L. XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda hububat meselesi ve hububatdan alınan vergiler. İstanbul 1964.

Hadrovics, I. Le peuple Serbe et son église sous la domination turque. Paris 1947.

Hadzizahic, M. Die privilegierten stadte zur zeit des osmanischen Feudalismus, *Südost-Forschungen*, XX (1961) s. 130-158.

Hasan Kâfi-i Akhisârî, Usûlü'l-hikem fi nizâmî'l-âlem. Esat Efendi Ktp. Nr. 1823.

Horster, P. Zur Anwendung des islamischen Rechts im 16. Jh. Die juristischen Darlegungen (ma'ruzât) des Schejch ül-Islam Ebu Su'ûd, Stuttgart 1935.

İnalcık, H. Bursa şer'îye sicillerine göre Fatih Sultan Mehmed'in fermanları. *Bellekten* 44 (1947) s. 693-703.

———. Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle *Bellekten* 60 (1951) s. 629-684.

———. XV. Asırda Rumeli'de hırsyitan sipahiler ve menseleri, Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna. İstanbul 1953 (Fuat Köprülü Armağanı Kitabı).

———. 15. asır Türkiye iktisadî ve içtimaî tarihi kaynakları. *İÜİFM XI/1-4* (1953-54) s. 51-75.

———. Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. Ankara 1954.

———. Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arnavid. Ankara 1954.

———. -R. Anhegger Kanunnâme-i sultanî ber müceb-i örf-i Osmanî. Ankara 1956.

———. The Land surveys in the Ottoman Empire as a source of placenames. *Belleten* 78 (1956) s. 228-230.

———. Osmanlı hukukuna giriş. *Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi* XIII/2 (1958).

———. İslâm arazi ve vergi sisteminin teşekkülü ve Osmanlı devrindeki şekillerle mukayesesi. *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* I/1 (1959) s. 1-18.

———. Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu. *Belleten* 92 (1959) s. 575-610.

———. Bursa, XV. Asır sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar. *Belleten* 93 (1960) s. 45-102.

———. Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkileri. *Belleten* 112 (1964) s. 623-690.

———. Adaletnameler. *T.T.K. Belgeler* II/3-4 (1965) s. 49-165).

———. Capital formation in the Ottoman Empire. *The Journal of Economic History* XIX (1969) s. 97-140.

———. The Ottoman decline and its effects upon the reaya. *Rapport to the second International Congress of Studies South-East Eupre*, Athens 1970.

———. The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy. *Studies in the Economic History of the Middle East*. ed. M. A. Cook, London 1970, s. 207-218.

———. The Foundations of the Ottoman economica-social system in cities. *Studia Balcanica* 3 Sofya 1970. s. 17-24.

———. The Ottoman Empire, the classical age 1300-1600. London 1973.

———. Örf. Mahkeme, Murad II., Mehmed II. madd. İA.

———. İmtiyazât, Cizye madd. EI².

İz, F. Hüseyin b. Sefer Tûgi: Vak'a-i Sultan Osman Han. *TDAT* 1967, s. 119-164.

Kanun-nâma-i Âl-i Osman. Mehmed Ârif nşr. İstanbul 1329.

Kâtib Çelebi. Düstûrü'l-amel li-ıslahî'l-halel. İstanbul 1280.

- . Mizânü'l-hakk. İstanbul 1280.
- . The Balance of truth. Çev. H. L. Lewis, London 1957.
- Karal, Enver Z.** Selim III'ün hattı hümayunları, Nizam-ı Cedit 1789-1807. Ankara 1946.
- . Osmanlı Tarihi. V, VI. Ankara 1947, 1954.
- Kaynar, Reşat.** Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat. Ankara 1954.
- Koçi Bey.** Risâle-i Koçi Bey. İstanbul 1277.
- Kun, H.** Avrupadaki Osmanlı yer adları. *Türk Dili ve Tarihi hakkında araştırmalar*, Ankara 1951.
- Lapidus, Ira M.** Muslim cities and Islamic societies. Middle Eastern cities. California 1969.
- Lewis, B.** Some reflections on the decline of the Ottoman Empire *Studia Islamica* (1958)
- . Ottoman observers of Ottoman decline. *Islamic Studies* I-II (Karachi 1962) s. 71-87.
- . The Emergence of modern Turkey. London 1966.
- Lütfi.** Târih-i Lütfi V. İstanbul 1302.
- Lütfi Paşa.** Tevârih-i Âl-i Osman. İstanbul 1341.
- Mantran, R.** İstanbul dans le seconde moitié du XVII siècle. Paris. 1952.
- . Sauvaget, J. Reglements fiscaux Ottomans. Beyrut 1951.
- Mustafa, Selânikî.** Tarih. İstanbul 1281.
- Naimâ.** Tarih-i Naimâ. İstanbul 1280.
- Orhonlu, Cengiz.** Osmanlı İmparatorluğunda göçbeleri iskân teşebbüsleri. İstanbul 1960.
- . Osmanlı İmparatorluğunda Derbent teşkilatı. İst. 1967.
- . Telhisler (1597-1607). İstanbul 1970.
- Oruç,** Tevârih-i Âl-i Osman. F. Babinger nşr. Hannover 1925.
- Osmanlı devlet düzenine ait metinler I. Kitâb-ı Müstetâb. Yay. **Yaşar Yücel**, Ankara 1974.

Peçevi, İbrahim. Tarih. İstanbul 1283.

Perrot, G. Souvenirs d'un voyage. Paris 1867.

Raşid, Mehmed. Tarih-i Raşid. İstanbul 1282.

Sertoğlu, Mithat. Tuğî tarihi. *Belleten* 43 (1947) s. 489-514.

Slade, A. Records of travels in Turkey. London 1833.

Tevki'i Abdurrahman Paşa kanunnâmesi. *Millî Tetebbular Mecmuası* I/3 (1331), s. 497-544.

Turan, Şerafeddin. Kanunî'nin oğlu şehzade Bayezid vak'ası. Ankara 1961.

———. XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun idarî taksimatı. *Atatürk Üniversitesi Yıllığı* (1961) s. 201-232.

Turan, O. Türkiye Selçuklularında toprak hukuku. *Belleten* 47 (1948) s. 549-574.

———. Ikta madd. İA.

Togan, Z. V. Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti. *THİTM* I (1931) s. 1-42.

Tuncer, H. Osmanlı İmparatorluğunda toprak kanunları. Ankara 1965.

Tschudi, R. Das Asafnâme des Lutfi Pascha. Berlin 1910.

Uluçay, Ç. XVII. Asırda Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri. İstanbul 1944.

———. 18 ve 19 yüzyıllarda Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri. İstanbul 1955.

Uzluk, F. N. Fatih devrinde Karaman eyâleti, vakıflar fihristi. Ankara 1958.

Uzunçarşılı, İ. H. Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı. Ankara 1965.

———. Kapıkulu Ocakları. I-II, Ankara 1943-44.

———. Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. Ankara 1948.

———. Ondört ve onbeşinci asırlarda Anadolu beyliklerinde toprak ve halk idaresi. *Belleten* 5-6 (1938) s. 99-106.

———. Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dair. *Belleten* 17-18 (1941) s. 101-157.

———. Gazi Orhan Bey vakfiyesi. *Belleten* 19 (1941) s. 277-288.

———. Alemdar Mustafa Paşa. İstanbul 1942.

———. Şehzâde Selim'in babasına muhalefet ederek muharebe ettiği esnada Amasya valisi şehzâde Ahmed'in vezir-i âzama mektubu. *Belleten* 96 (1960) s. 595-596.

———. Osmanlı devleti teşkilâtına medhal. Ankara 1941.

———. Çapanoğulları. *Belleten* 150 (1974) s. 215-261.

———. A'yân madd. İA.

Ülgener, F. S. İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri. İstanbul 1951.

Ünver, A. Süheyl. Notlar. I. Yıldırım Bayezid'in İvaz Fakih'e verdiği tımar. II. Yıldırım Bayezid oğlu İsa'nın bir emri. III. Yıldırım Bayezid oğlu Musa Çelebi'nin bir hükmü. Emir Süleyman'ın tuğrası hakkında. *Belleten* 42 (1947) s. 335-339.

Vladimirtsov, B. Y. Moğolların içtimaî teşkilatı. Moğol göçebe feodalizmi. Çev. Abdulkadir İnan. Ankara 1944.

Wright, W. Ottoman Statcraft Nasâihü'l-vüzera ve'l-ümera of Sarı Mehmed Paşa, the Defterdâr, Princeton 1935.

T A H S İ N Ö Z

(1887 — 1973)

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

Türk Tarih Kurumu üyesi, Topkapı Sarayı Müzesinin eski müdürü Tahsin Öz, 20 Eylül 1973 günü aramızdan ayrıldı¹. Türk müzelerine, bilhassa Topkapı Sarayı Müzesine büyük hizmeti geçen, yayınladığı halka hitap eden yazıları ile Türk sanat tarihinin geniş ölçüde tanıtılmasında gayretleri inkâr edilemeyen Tahsin Öz, bilhassa Türk sanatının süsleme ve küçük sanatlar olarak adlandırdığımız kollarındaki çalışmaları ile de tanınmıştı. Nihayet o, uzun yıllar üyesi bulunduğu ve bir süre başkanlığını yaptığı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu dolayısıyla bütün yurdun her çeşit eski eseri ile yakından ilgilenmek imkânını da elde etmişti. Bu yazımızda, esas yetişmesi dışında olarak Türk sanatına bağlanan ve Türk Sanat tarihinin yurdumuzda doğmasına, gelişmesine yardımcı olan T. Öz'ün kısa hayat hikâyesini² ve çalışmalarını özetlemeğe gayret edecek, bu vesile ile başlıca yayınlarını da bir bibliyografya denemesi halinde bu yazımızın sonunda derleyeceğiz³.

¹ T. Öz'ün ölümü üzerine basınıımızda sadece şu iki yazının yayımlandığını tesbit edebildik: Bedi Şehsuvaroğlu, *Cumhuriyet devri müzecilerinin pâri: Tahsin Öz* (1887-1973), "Tercüman" gazetesi, 24 Eylül 1973; sayı 4318; Erdem Yücel, *Tahsin Öz'ün hatırası*, "Türk Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni" sayı 41/320 (Ocak-Mart 1974) s. 17-20, üç resim ile. Bunların dışında daha başka yazıların olup olmadığı hususu bilgimiz dışındadır.

² Bize T. Öz'ün hayatı ve yayınları hakkında bazı notlar ile birkaç resmini veren oğlu Yük. Mim. İlban Öz'e teşekkürü bir borç bilirim.

³ Tahsin Öz'ün bibliyografyası Ankara Üniversitesi, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi asistanlarından Dr. Mahmut Şakiroğlu tarafından düzenlenmiş ve tarafımızdan da bazı eklemeler yapılarak bu listenin imkân olduğu kadar eksiksiz olmasına çalışılmıştır. Bu bibliyografya yazımızın sonunda yer almaktadır.

I

HAYATI VE GÖREVLERİ

Esas âile lâkabı Kadioğlu olan Tahsin Şükrü, Mehmed Şükrü Bey ile Hüsniye Hanımın oğlu olarak İstanbul'da 18 Mart 1303 (1887)'de doğmuştur. İlk tahsilini Fatih Çarşambası'ndaki Benlizade sıbyan mektebinde yapmıştır. Konuşmalarında, Çarşamba - Fethiye semtlerinde büyüdüğünü anlatır ve burada uzun yıllardır boş ve harap bir halde duran, eski bir kiliseden çevrilme Hıramî Ahmed Paşa mescidinin, eski mahallesinin bir hatrasını yaşatmak için ihya edilmesini temenni ettiğini açıklardı. Son yıllarda bu isteğini gerçekleştirebilme imkânını elde edebilmiş ve bu çok harap mescid ihya edilerek yeniden namaza açılmıştır. Uzun yıllar Bartın'da ortaokul olarak kullanılan, bu kasabanın varlıklı Rum iş adamlarından Bodosaki'nin ahşap konağının, artık çok harap olduğu için, yıktırılması konusu Anıtlar Yüksek Kurulu'na geldiğinde, Tahsin Öz, içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında, babasının bu konağın sahibi Bodosaki ile iş yaptığını anlatmıştı. Tahsin Şükrü, orta öğrenimini, 9 teşrinievvel 1317'de girdiği Vefa Mülkiye İdadisinde sürdürmüş, 10 eylül 1328'de de Darülfunun'un Hukuk Fakültesine kaydını yaptırmıştır. Ancak burada öğrenimini bitirip bitirmediğini kesin olarak tesbit edemedik. Daha önce, Maarif Nezareti evrak kalemine ufak bir memur olarak giren Tahsin Şükrü, burada 20 temmuz 1320 (= 1903')den itibaren çalışmağa başlamış, 1 mart 1323 (= 1907)'den itibaren de İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri muhasebesi memurluğuna tayin edilmişti. Osman Hamdi Bey (1842 - 1910) tarafından Batı ölçülerine uygun bir düzenle kurulan İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri kadrosuna katılan Tahsin Şükrü artık ölümüne kadar eski eserlerden ayrılamayacaktır.

Osman Hamdi Bey, oğlu Edhem Bey'i ileride müzelerin başına geçmek üzere yetiştirmişti. Kendi yanında Müdür muavini olan kardeşi Halil Edhem (Eldem) Bey, onun 1910 da ölümü üzerine müdür olmuş, ve muavinliğine de Edhem Bey getirilmişti. Fakat müdür amca ile müdür muavini yeğen beraberliği sonuna kadar sürmemiş ve bir süre sonra Edhem Hamdi Bey (1882 - 1957) müdür muavinliğinden ayrılınca, boşalan bu yere 1 Nisan 1339 (= nisan 1923)'de Tahsin Bey atanmıştır. Halil Edhem Bey'in başında bulunduğu, Türkiye'nin ilk müze teşkilâtı, 3 Nisan 1340 (= 1924) tarihli Heyet-i Vekile (= Bakanlar Kurulu) kararı ile müze haline getirilen

Topkapı Sarayını da devr aldığına burası Mehmed Refik Bey'in idaresinde bulunuyordu. Bütün personel eski saray hademeleri olup, Refik Bey, *Hazine Kethüdası* ünvanı ile buranın başında idi. Saray, 1924'de müze olunca, Refik Bey'in ünvanı da *Hazine müdürü*'ne çevrilmişti. Refik Bey dört yıl sonra, 1928'de emekli olmuş ve yerine 94 Kânunevvel (aralık) 1928'de Tahsin Bey getirilmiştir. İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri Müdürlüğünün bir bölümü olan Topkapı Sarayı Müzesi, böylece Tahsin Bey'in idaresine geçmiş oluyordu.

Tahsin Şükrü Bey, soyadı kanunu çıktıktan sonra aldığı soyadı ile Tahsin Öz, Türkiye'nin bu önemli ve değerli müzesinin başında emekli olduğu 1953 yılına kadar kalmıştır. Bu süre içinde burasının tanzimi, kataloğunun iki dilde hazırlanıp bastırılması, 1939-1945 yılları arasında İkinci Dünya Savaşı sırasında Müze ve Hazinenin taşınması, 1945'den sonra tekrar herşeyin yerleştirilmesi, nihayet bu uzun geçmişli yapılar topluluğunun XIX. yüzyıl ortalarından beri sürüp giden ihmallerden dolayı harap olan bölümlerinin büyük ölçüde tamirlerine başlanması gibi büyük işler onun zamanında yapılmıştır. Tahsin Öz, Topkapı Sarayı Müzesini, önce Arkeoloji Müzelerine bağlı, 1938'den itibaren ise Arkeoloji müzelerinden ayrı ve Genel Müdürlüğe bağlı bir müdürlük halinde idare ederken, Türkiye'nin bu en önemli eski eserinde başta Atatürk olmak üzere Devlet ileri gelenleri ile pek çok karşılaşmaları ve hatıraları olmuştur. Bu müze müdürlüğünden yaş haddi dolayısıyla emekli olduktan sonra ise Vakıflar Genel Müdürlüğünün, İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü teşkilâtında Eski Eserler Baş müşaviri olarak görevlendirilmiştir.

Tahsin Öz, müze müdürlüğü süresince, İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni'nin tabii üyesi idi. Arkeoloji Müzeleri binasında bir salonda toplanan ve şehrin eski eserlerinin korunmasında inkâr edilemeyecek hizmetlerde bulunan bu Encümene, bazı şahsi sebeplerle devam etmediği de bilinir⁴. Sultanahmet'de, eski hapishane binası olan tarihî yapının yıktırılması sırasında çıkan tartışmalar üzerine, 5805 sayılı kanunla Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Kurulu kurulduğunda, buraya 27 ekim 1951'de Tahsin Öz de üye olmuştu. Bu kurulun başkanlığına 19 Nisan 1956'da seçilmiş ve her iki yılda bir

⁴ Topkapı Sarayı müzesinin, Arkeoloji müzeleri idaresinden ayrılması ile, bu sonuncu müze müdürü Aziz Ogan (1888-1956) ve T. Öz arasında bir gerginlik baş göstermiş ve bu durum yıllarca sürüp gitmiştir.

tekrarlanan seçimlerde başkanlıkta kalarak 13 eylül 1969'a kadar bu ünvanını sürdürmüştür. Başkanlıktan ayrıldıktan sonra da, üye olarak Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'ndaki görevine devam etmiştir. Kurul'un idaresini yeniden düzenleyen 1741 sayılı Kanun yayınlandığında, üyelerin yaşlarını sınırlayan madde uyarınca 16 Haziran 1973'de Anıtlar Kurulu'ndan 22 yıllık bir hizmetten sonra ayrılmak zorunda kalmıştır.

Tahsin Öz, 1946 yılından itibaren iki yıl kadar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin Sanat Tarihi Bölümünde öğrencilere her hafta serbest konferanslar da vermiş, bunlarda bilhassa Türk küçük sanatları üzerinde durarak, genellikle az tanınan bu sanat dalının çeşitli konularını öğretmiştir. Bu konferansları, sayıları o tarihlerde 5-10'u geçmeyen Sanat Tarihi öğrencileri ile Tarih öğrencilerinden bazı meraklılar tarafından dinleniyor ve anıtlar ile müzede tatbiki olarak da sürdürülüyordu⁵. Böylece 1946-1948 yılları arasında, henüz görülmesi çok zor olan bazı anıtlar (türbeler gibi) ile Topkapı Sarayı Müzesindeki koleksiyonlar ve kütüphanelerdeki minyatürlü elyazmalarının öğrenciler tarafından yakından görülüp tanınmaları imkânı sağlanmıştı⁶.

Tahsin Öz, ilerlemiş yaşına rağmen enerjisini ve çalışma azmini sonuna kadar sürdüren bir insandı. Anıtlar Kurulu'nun her vakit pek yumuşak bir hava içinde geçmeyen uzun, yorucu ve yüklü oturumlarında bu yaşlı müzeci ve eski kuşaktan idarecinin mücadele gücüne hayran olmamağa imkân yoktu.

Kendisine iki evlât (Bülbün ve Yük. Mim. İlban Öz) veren eşi Ayşe İsmet Hanımı kaybettikten sonra, önce Cağaloğlu'nda Molla Fenarî sokağında eski Vatan Gazetesi ve basımevi bitişiğindeki mütevazi ve eski bir evde yaşıyordu. Hayatının son yıllarında Cihangir'de

⁵ Bu sıralarda Edebiyat Fakültesinde Sanat Tarihi öğretim üyesi Prof. Dr. E. Diez (1878-1961) ile de üzücü bir polemigi olmuş ve bu fikir çatışması gazete sayfelerinde sürdürülmüş, hatta her iki cephenin taraftarlarının katılması ile de polemik hayli genişlemiştir.

⁶ O sıralarda henüz kapalı olan türbeleri görmek mümkün olduktan başka, Topkapı Sarayının en bilinmeyen köşeleri dolaşmış (İkinci Kızlarağası dairesi, III. Osman köşkü altındaki havuz gibi); Türk minyatür sanatının eşsiz eserlerinden *Hünernâme* yakından incelenmiştir. Bu sıralarda Topkapı Sarayı'nın eski Meşkhanesi de T. Öz tarafından minyatür çalışmaları için öğrencilere tahsis edilmişti. Burada Prof. Dr. A. Süheyl Ünver tarafından minyatür ve tezhip öğretimi yapılıyordu.

başka bir eve geçmişti. İki ameliyat ve yaşlılığın verdiği rahatsızlıkları atlatan Tahsin Öz, son yıllarda konuşmalarında dostlarına artık ölümü özlediğini açık açık söylemekten kaçınmıyordu. Nihayet mukadder son, 20 eylül 1973 günü geldi. 20-21 eylül gecesi hayata gözlerini yuman Tahsin Öz, 22 eylül günü Fatih camiinde kılınan namazından sonra toprağa verildi. Türk müzeleri ve eski eserleri hizmetinde geçen uzun bir ömür de böylece kapanmış oldu.

II

TAHSİN ÖZ VE TOPKAPI SARAYI MÜZESİ

Tahsin Öz'ün müzeci olarak bütün çalışmaları Topkapı Sarayı Müzesi müdürlüğü süresine toplanır. Cumhuriyet devrinde 3 nisan 1924'de resmen müze haline getirilen Saray-ı Cedîd yani Topkapı Sarayı, uzun yıllardır ihmal edildiğinden hayli harap bir halde bulunuyordu⁷. Bizzat T. Öz'ün ifadesine göre: “*Balkhane kasrı, Gülhane kasrı, Şevkiye, Serdab, Silâhdar, Telhis köşkleri, Sinan Paşa kasrı, deniz kenarındaki Topkapısı sarayı, Kalfa köşkü, Kâğıt Emîni kulesi, Bostancıbaşı köşkü, Arslanhane ve benzerleri yok olmuş ve yanmış, İncili köşk harabe halinde, Hâs Ahır tâdile uğramış ve pek nefis bir eser olan Hamlacılar Ocağı da Meşrutiyetten sonra yıktırılmıştı. Bu muhteşem sarayın diğer unsurlarının da ekserisi perişan halde idi*”. Tahsin Öz sözlerine şöyle devam eder: “*Binaların harabîsi Sultan Reşad'ın saltanatı zamanında dikkati çekmiş ve cidden perişan halde olan Harem dairesi tahliye ettirilmiş ve bir çok kıymetli eser de Anadolu'da korunma mahallinde olduğundan Hazine binasından başlanarak bir çok kısımların tamiri ele alınmıştı. Maalesef bu onarımlar, binaların hüviyetini bozacak mahiyet almış, hatta Fatih devrine ait Ağalar camii de yıktırılmak üzere kurşunları alınarak harabe haline getirilmişti. Bu elim durumu Muhafaza-i Asar-ı Atîka Encümeni tafsilâtı ile belirterek 1914 (1333) tarihli bir broşür ile hükûmete bildirmişti⁸. Topkapı Sarayının müze haline koyulması takarrur ettiği*

⁷ Bu bölümdeki bilgiler, T. Öz'ün Refik Ahmet Sevengil tarafından yayınlanan *Sanat Yılığı 1950*'e söylediklerinden, ve Tıp Tarihi Enstitüsünde yaptığı bir konuşması'nın bizzat kendi eliyle kaleme aldığı metninden çıkarılmıştır. Bu metnin aslı elimizde bulunmamaktadır. T. Öz'den aldığımız cümleler italik olarak dizilmiştir.

⁸ Bu rapor 10 Teşrinivevvel 1333 tarihli olmakla beraber ancak dört yıl sonra basılmıştır, bkz. *Topkapı Saray-ı Hümayûnunun tamirâtı münasebetiyle Encümen'in Hükümet-i seniyenin nazar-ı dikkatine arz eylediği rapor suretidir*, 10 Teşrinievvvel 1333, İstanbul, Cemaziülevvel 1339 - Kânunevvel 1337. Bu onbir sahifelik broşürde metin dışı altı fotoğraf da bulunmaktadır.

sırada birçok bina, fena tamirler ile bozulmuş veya ele alınmamış, bir kısmı da birer harabe halindeydi. Başta Hazine eşyası olmak üzere bir çok eser de Ankara'da bulunuyordu. Bu kıymetli eserler hakkında türlü düşünceler hüküm sürmekteydi. Halil Bey'in pek enerjik teşebbüsleriyle bu eserler peyderpey gelmeğe başladı Kubbealtında ufak bir tamir yapılmış, bazı köşklele Harem dairesinin bir kısmı hazırlanarak ziyarete açılmış idi". Tahsin Öz bu ilk çalışmalar hakkında başka bir yazısında şunları bildirmektedir : "Senelerce ihmal görmüş bu binalarda ilk olarak ufak ve tez tamir ve temizlemeler yapılmış, Kubbealtı, Arz Odası, bir miktarı teşhire konulmuş olan Çin porselenleri dairesi, Mustafa Paşa Köşkü, Mecidiye Köşkü ve Bağdat Köşklere halka açılmıştı. Birinci Dünya Harbi dolayısıyla Anadolu'da bulunan Hazine eşyası gelince 1927 senesinde üç salon açıldı. 1928 senesinde Gümüş Dairesi, bundan sonra Hazine Dördüncü ve Beşinci Salonlar, 1929 yılında Silâh Dairesi ve 1930 yılında Harem'de bir takım daireler de bunlara katılmıştı. 1940 senesinde eski Hazine koğuşunun alt katında Türk işlemleri ve yukarı katında Hükümdar resimleri teşhir edilmişse de, İkinci Dünya Harbi başlarında bütün eserler kaldırılmış ve bir kısmı da Anadolu'ya korunma mahallerine gönderilerek müze kapatılmıştır".

Tahsin Öz, yayınlanan bir başka konuşmasında Topkapı Sarayı binalarında yapılan işleri ise şu surette özetlemektedir: ". . . İşte Halilfenin hudut harici çıkarıldığıın belki ferdası, o vakit İstanbul Valisi Haydar Bey ile temas ettim. Bana bu karışık devrede sarfedilmek üzere bin lira avans verdi. Osmanlı hanedanının beş asırlık ocağı hakikaten korkunç ve perişandı. Bilâ mübalâğa Harem Dairesinin mühim odalarında altı yüz kadar kırık cam veya çerçevesiz pencere bulunuyordu. İşte bu avans ile ilk adım cam takdirmek ve çerçevesi olmayan yerlere camı çıtalara mihlatmak veya tahta ile örtmek suretiyle işe başlandı. 1924-28 yıllarında verilen 20.000 lira ile çatı, kurşun ve çerçeve gibi daha ziyade binaların hayatlarını kurtaracak en acil tedbirler alındı. Açık söylemek lâzım gelir ki, ondan sonraki seneler, onarım için ya hiç veyahut pek az tahsisat verildiğinden binalar göçmeğe başladı. Bizzat Ankara'ya giderek vaziyeti o vakit Maarif Vekili olan merhum Saffet Arıkan'a anlattım. . . . O sırada Atatürk de eski eserlerin korunması emrini vermiş ise de, bazı ukalâ, "restorasyon yapmak zordur" diye bu hayırlı işe mani oldular. Bu da bazı binaların hayatına mal oldu. Mamefih o sırada 10000 lira kadar bir ödenek almak mümkün oldu. Nihayet 1938 yılında Topkapı Sarayı Müzesi, Çinili Köşk, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul türbeleri bir grup halinde ayrıldı. Maliye Vekili Fuat Ağralı da müzeyi gezmeye geldiğinde durumu görerek cidden büyük bir kavrayış ile Topkapı Sarayı, millî emlak meyanında

bulunduğu cihetle, maliyeden para vermeği kabul etti. İşte bu sayede beş asırlık tarih yuvası, mimarî anıtlar serisi hayatını kurtardı. Maliyenin verdiği tahsisat şudur : 1940'da 32 000, 1941'de 184 000, 1942'de 301 000, 1943'de 275 000, 1944'de 217 000, 1945'de 127 000, 1946'da 100 000, 1947'de 250 000, 1948'de 400 000, (250.000 lirası Çinili Köşk için), 1949'da 250.000 (150.000 lirası Çinili Köşk için), 1950 senesi için 250.000 i Çinili Köşk'e, 250.000 i Topkapı Sarayına sarfedilmek üzere 500.000 lira istedik.

Bu ödeneklerle hayata kavuşan binalar şunlardır : Dört duvar halinde bulunan Baltacılar koşuşu (Has Ahır), Raht hazinesi, Beşirağa camii, Perde kapısı, Meyyit kapısı, ve cephe duvarı, Babüsselâm (Orta Kapı), revakları, Kubbealti, Divit odası, İç hazine, Ağa vekili dairesi, Yirmi kubbeden müteşekkil mutbakkalar ve Helvahane, Yağhane, Aşçılar dairesi, ve Aşçılar camii, Enderun mektebi, Arz odası, Seferli Koşuşu, Akağalar koşuşu, Hırka-i Saadet koşuşu, Gece memurlarının dairesi, Yangın ihbar dairesi, Hazine (Fatih köşkü) Sofa köşkü, Harem'de Altun yol, Valide dairesi, Ocaklı Sofa, Çeşmeli Sofa, Başkadın dairesi, Gözdeler dairesi, Hamid-i evvel dairesi, Asma bahçe, Havuzlu Köşk, III. Osman koridoru, Cariyeler dairesi ve hamamı, Dolaplı kubbeli müsahiban dairesi, Kızlarağası dairesi, vs. Onarımlarda prensipler, harap ve tehlikeli durumda olan binaları sıra ile ele almak, hayatlarını kurtarmak, iç süsleme kabilinden bazı işleri âtiye bırakmak, Türk mimarisinde bir varlık halinde olan binaları da mümkün olduğu kadar aslı şekline koymaktı". T. Öz, bir konuşmasında İkinci Dünya savaşı içinde ve onu takip eden yıllarda müzenin kapalı oluşundan faydalanılarak yapılan büyük tamirde, Maliye Bakanı ile Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in yardımlarını anar. F. Ağralı'dan sonra, Dışişleri Bakanı Necmeddin Sadak'ın delâletiyle Maliye Bakanı Halid Nazmi Kışmir ve son olarak da Başbakan ve Türk Tarih Kurumu Başkanı Şemseddin Gülnaltay'ın ilgilerini belirtir.

Topkapı Sarayı, geçen yüzyılın ikinci yarısından itibaren artık Padişahların yeni saraylarda yaşamağı tercih etmeleri ve 1863'de de Sarayburnundaki blokların yanması ile gözden düşerek ihmale başlandığında, burada az sayıda eski Saray emektarlarından bir kadro kalmıştı. Hatta T. Öz, kendisinin Asar-ı Atika müzesinde ufak bir memur olduğu sırada, Meşrutiyet ilân edildiğinde top atışı ile bu kutlandığında, o ana kadar içeride insan yaşadığı bilinmeyen Harem pencerelerinin açılıp meraklı başların görüldüğünü anlatırdı. Saray'ın ayrıca Ferik Rıza Paşa idaresinde ufak bir muhafız kuvveti de vardı.

Topkapı Sarayı müze haline getirildikten sonra buraya yeni personel sağlamak yoluna da gidilmiş ve bunun için de hayli çabalar sarfetmek gerekmiştir. İlk teslim alındığında 120 kişilik eski Saray mustahdemlerinden meydana gelen kadro yavaş yavaş gençleşmiş ve zamanla sarayın idaresi müzecilikten yetişenlere devredilmiştir.

Bu arada, bilhassa 1939'dan itibaren müzenin eşyasının toplanmasından faydalanarak, bazı çok harap bölümlerin tamiri yapılırken, şurada burada yığılmış kalmış eski eşya ayıklanıyor, bunların envanterleri yapıyor ve başlıbaşına bir grup meydana getirenler seksiyonlar halinde düzenleniyordu. Bu surette doğan seksiyonların veya koleksiyonların hepsinin başarılı olduğu söylenemez. Meselâ Topkapı Sarayı gibi beş yüz yıllık bir tarihe sahip bir topluluğun en önemli dairelerinden biri olan *Kubbealtı* yanında Türk çini sanatını en eski devirden itibaren Selçuklu devri dahil bütün safhaları ile ortaya koymak gayesini güden bir çini bölümü açılması lüzumsuz ve yerersizdi. Kanaatimizce Saray ancak kendi eşyası ile tarihi hüviyetine uygun bir düzenleme ile içinde bir vakitler insanların yaşadığını gösterecek surette "müzeleşebilirdi". Yoksa burayı bir müze teşhir salonu olarak düşünmek ve düzenlemek, esas hüviyetine zarar verirdi. Ne yazık ki T. Öz'den sonra da bu hususlara pek dikkat edilmemiş ve bu çeşit gözü rahatsız eden düzenlemeler arttırılmıştır. T. Öz'ün kurduğu ve saray hayatı ve Hanedan ile ilgili resimleri bir araya getiren makul ölçülü galeri, sonraları böyle bir galeride yer almaları çok tuhaf karşılanabilecek bir takım tarihî şahsiyetlerin yeni yaptırılmış tabloları ile doldurulmuştur. Aynı ölçüsüzlük içinci avlunun revaklarının altını tamamen kaplayan ve şehrin başka bir yerinde kurulması gerekli bir *Lapidarium* yâni bir "kitabeler müzesi" için de söylenebilir. Saray avlusunun mimarî ruhunu bozan bu koleksiyonun esas gayesi Saray'a ait bazı dağınık kitabeleri toplamak ve korumak iken, burası ölçüden çıkılarak bir kitabeler deposu halini almıştır. T. Öz de esasında Sarayın esas hüviyesinden uzaklaşmasına taraftar değildi. Ancak ne var ki eski müzeci kuşağının görüşüne uygun olarak eldeki eserlerin çokluğundan bir zenginlik gösterisi olarak faydalanmağı uygun görüyordu. Bu arada aynı sınıfa giren eserleri bir araya toplamak yoluna da gidiyordu. Halbuki genellikle tarihî saraylarda bu çeşit düzenlemelerden kaçınılmakta ve her eşya, sarayın oda, salon, koridor ve sofalarında tabii yerinde, hâlâ kullanılmaya veya görevine devam etmeğe hazır bir halde teşhir edilmektedir.

T. Öz'ün Saraydaki çalışmaları hakkındaki bu özetimizin ölçüsü dışına çıkmamak için onun kendi görüş veya zevkine dayanan icraatlarından burada bahs edilmeyecektir. Yalnız şu kadarını belirtelim ki T. Öz hayata gözlerini yumuncaya kadar Topkapı Sarayı sınırları içinde yapılan bütün işler ile yakından ilgileniyor ve kendi görüşlerine uymayan şeyler ile karşılaştığında bunları önlemek için mücadeleden kaçınmıyordu. T. Öz'ün inkâr edilemeyecek en büyük hizmeti, Topkapı Sarayı gibi, içinde Osmanlı tarihinin pek çok büyük olaylarının cereyan ettiği bir büyük kompleksin, XIX. yüzyıl içlerinden itibaren artık gözden düşmesi sonunda başlayan harabiyetini durdurmağa çalışması ve kurtulabilecek bazı önemli kısımları daha fazla çökmeğe meydan vermeden ayakta tutması ve hatta bunları ihya etmesidir. Bu hususda mutfaklar ile bunlara bağlı bir çok daire, Raht hazinesi, Kubbealtı gibi bölümler hatıra gelen başlıca yerlerdir. Bu arada bu eşsiz değerdeki kompleksi bir felâketten kurtarmak için sıcaklık ile otomatik çalışan bir yangın haber verme tesisatı da kurdurmuştur. Evvelce "... bir kaç el tulumbasından başka hiç bir araca sahip bulunmayan..." Sarayda önce "on iki yerde 30 m. irtifaında su verecek otomatik yangın muslukları yaptırılmış, bilhassa Harem'de ve ahşap dairelerde hararet ile harekete geçecek yangın ihbar tesisatı, onu müteakip duman ile işleyen daha hassas ihbar aletleri konmuş, otomatik musluklar çoğaltılmış, itfaiyeye haber verilmek üzere bir de telsiz telefon tesisatı yapılmış, ayrıca bir itfaiye ekibi vücuda getirilmiştir."

T. Öz'ün üzerinde durduğu bir yapı Çinili köşk olmuştur. Esasında Saray'ın bir pavyonu olmakla beraber, 1890'lardan itibaren önüne Asar-ı Atika yâni Arkeoloji müzeleri binasının yapılması ile ana binadan ayrı düşen Çiniliköşk'ün sonraki devirlerin eklerinden ve değişikliklerinden ayıklanarak, mimari hüviyetini ortaya koyacak bir görünüşle tamiri T. Öz'ün himmetiyle olmuş ve burası çok güzel bir düşünceyle Fetih yıldönümünde Fatih müzesi olarak açılmıştı⁹. Fakat az sonra her nedense bu kullanışdan vaz geçilerek Çiniliköşk başka bir gayeye uydurulmuştur. Halbuki bizce Çiniliköşk'de başlamış olan çalışmalar devam ettirilmeli, bu çok değerli ve tek yapı esas

⁹ Millî Eğitim Vekâleti - Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü - Topkapı Sarayı Müzesi yayınlarından, *Fatih Müzesi*, İstanbul 1953. Çinli köşkün Fatih müzesi olmaktan çıkarılması ve bir süre sonra Türk Çini ve Seramikleri Müzesi haline getirilmesi ile ilgili olarak bkz. Kemal Çığ, *Topkapı Sarayı Müzesi*, "Türkiyemiz", yıl 4, sayı 11 (ekim 1973) s. 37.

mimarisine uygun bir şekle sokularak, içi teşhir salonu olarak değil, fakat çağının özelliklerine göre döşenerek eski bir Türk enteryörü olarak yaşatılmalı idi. Bu arada bu binayı yaptırtmış olan Fatih II. Mehmed'in hatıralarına da yer verilmeli idi.

T. Öz'ün Topkapı Sarayı dışında hizmet ettiği diğer bir eski eser topluluğu da İstanbul'un tarihî türbeleridir. 20 Teşrinisani 1341 tarih ve 677 sayılı "*Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin seddine ve türbedarlıklarla bir takım ünvanların men ve ilgasına dair kanun*"un yayınlanması ile kapatılan türbelerini uzun bakımsızlık yıllarından sonra bir elde toplanması ve bunların imkân olduğu kadarı ile korunma ve bakımlarının sağlanması T. Öz'ün himmeti ile olmuştur. Tarihî ve mimarî değeri olan 125 türbe Topkapı Sarayı müzesine bağlanarak bunların yıkılmaması için T. Öz'ün 1950'deki bir beyanına göre, o sırada 200.000 lira harcanmıştı. "*Fakat 125 türbe, 20 bekçi ile idare olunduğundan durum elîmdir*" diyen T. Öz, çaresizlikleri de dile getiriyordu. Fakat T. Öz'ün İstanbul'un sahipsiz kalan, tarihî şahsiyetlere ait veya sanat değerine sahip türbelerini idaresi altında toplaması onların ömürlerini uzatmak yolunda önemi azımsanmayacak büyük bir hizmet olmuştur.

III

ARAŞTIRMA VE YAYINLARI

T. Öz'ün kendisi tarafından yazılan bibliyografyasında karşılaşılan ilk yayını 1324 (= 1908) de basılmış küçük bir broşürdür. Dr. Alfred Fournier adında o yılların çok tanınmış bir Fransız hekiminin tavsiyelerini özetleyen bu 24 sahifelik önemsiz kitapçığın, o yılların gençlerinde moda olduğu üzere fransızca bildiklerini göstermek üzere giriştikleri tercüme – adaptasyon denemelerinden biri olmalıdır¹⁰. Bunun ne derecede başarılı olduğu ancak eserin aslı ile Türkçesinin karşılaştırılması suretiyle anlaşılabilir. Tahsin Öz'ün yazı hayatı bu ilk denemeden sonra uzun süre verimsiz kalmıştır. Onun Topkapı Sarayı müdürlüğünde hayli eskidikten sonra yazı yazmağa başladığı dikkati çeker.

T. Öz, beş yüz yıl içinde Osmanlı İmparatorluğunun mukadderatının tayin edildiği Topkapı Sarayının, müze haline getirildikten

¹⁰ Hüseyin Cahit Yalçın'ın gençliğinde böyle fransızca bir kitabı Türk diline çevirmesi ile ilgili hatırası için bk. *Edebî hatıralar*, İstanbul 1935, s. 18-19 ve 26-28.

sonra başına geçtiğine göre, bu büyük kompleksin henüz saray olduğu çağı hatıralarına en yakın olan kimse idi. Zaten, eski saray görevlilerinden bir çoğu da müze memuru olarak işlerine devam ettiklerine göre, bu tarihi yapılar topluluğunun geçmişine âit bir çok bilgileri, buradaki hayatın çeşitli izlerini, geleneklerini öğrenmek imkânı vardı. Ne yazık ki T. Öz büyük bir Topkapı Sarayı tarihi yazmağa bir istek göstermedi. Evvelce basılmış olan ve metni fazla önemli olmayan bir rehberin yerini tutmak üzere 1933'de basılan *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi* başlıklı kitapta onun imzası yoktur. 1936'da ingilizce olarak da yayınlanan bu güzel düzenli, temiz baskılı ve iyi resimlerle süslenmiş kitabın kendi eseri olduğunu T. Öz söyler ve bibliyografya referanslarında öylece gösterirdi. Halil Edhem Eldem'in Topkapı Sarayı hakkında daha önce iki ufak kitap yazmış olması, *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi*'nin kabında bir yazar adının bulunmaması, bu kitabın tamamının T. Öz'ün kaleminden çıkmış olabileceğinde tereddüt yaratmaktadır. Üzerinde *İstanbul Asarı Atika Müzeleri* kaydı bulunan bu güzel eser, T. Öz'ün müdürlüğü sırasında yayımlandığına göre, hazırlanmasında onun payının hiç de az olmadığı söylenebilir. Fakat şunu da açıkca belirtmemiz yerinde olacaktır ki, 1933'den bu yana, Topkapı Sarayının yapıları ve içerideki eserleri hakkında toplu bilgi veren daha iyi Türkçe bir rehber ortaya çıkarılabilmiş değildir. Kitabın ilk sahifesinde görülen *Üçüncü Tabı* yazısı da bibliyografya bilgilerini karıştırmaktadır. Bu kitabın birinci ve ikinci baskısı sayılabilecek kitapları bilmiyoruz. 1341'de *Topkapı Sarayı muhtasar rehber* başlığı ile 36 sahifelik bir broşür halinde bir plân ile beraber basılan kitap ilk baskılarından biri mi sayılmaktadır¹¹. Bu takdirde diğer ön baskı hangisidir? Bu garip durumu ancak Müzeler idaresindeki

¹¹ İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri, *Topkapı Sarayı muhtasar rehber*, İstanbul 1341 in üzerinde *ikinci tabı* kaydı vardır. Aynı rehberin fransızcası da bilinir: Musées d'Antiquités de Stamboul, *Palais de Topkapou-Vieux Sérail - Guide Sommaire*, deuxième édition, İstanbul 1925. Bu küçük rehberin Halil Edhem (Eldem) tarafından yazıldığı kendisi tarafından açıklanmıştır, bkz. H. Edhem ve G. Migeon, *Les collections du Vieux Sérail à Stamboul*, "Syria" IX (1930) s. 91; Halil Edhem, *Le Palais de Topkapou (Vieux Sérail)*, İstanbul 1931, önsözünde: ". le guide officiel que nous avons composé sur le Sérail a paru en 2 éditions en 1925 en turc et en français" (= . . . tarafımızdan düzenlenen Saray hakkındaki rehber 1925'de türkçe ve fransızca iki baskı halinde yayımlandı). Bu kadar açık beyanına rağmen Halil Edhem'in yazıları arasında bu rehber yer verilmemiştir, kşl. Füzuzan Kınal, *Halil Edhem Bibliyografyası*, Halil Edhem Hâtıra Kitabı, Ankara 1947, I, s. 299-302.

eski kayıtların yardımıyla belki çözümlenmek mümkün olacaktır¹². Bu kitabın sonundaki plânın, uzun yıllar müzelerde görevli olan ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nda çalışırken ölen Yük. Mim. Mazhar Altan tarafından çizilmiş olduğunu evvelce kendisinden öğrenmiştik. Bu plânın önemli bir eksik tarafı, o sırada ziyaretçilere kapalı olan bölümlerin iç bölümlerinin çizilmeden bırakılmasıdır. Bu yüzden plân, Sarayın tamamını gösteren bir çizim sayılamaz. Bu kitabın ikinci bir eksik tarafı da içeride Topkapı Sarayı kompleksinin Saray alanı olarak bütün Sur-u Sultanî içindeki yapıları gösteren bir plân veya krokisinin olmayışdır¹³.

T. Öz, Topkapı Sarayı müdürlüğü sırasında önemli bir kitabın hazırlanmasında yardımcı olmuştu. Bu, N. M. Penzer adlı bir İngiliz'in *Harem* hakkındaki yayınıdır. Önsözünde yazar, T. Öz'ün bizzat kendisine pek çok değerli bilgiler verdiğini, plânı düzelttiğini bildirmektedir¹⁴. Adının sınırını çok aşarak Topkapı Sarayının bir tarifi ve bölümlerinin anlatılması olan bu güzel ve değerini günümüze kadar koruyan büyük eser, sonundaki plân bakımından da ayrıca dikkate değer. Bu plânda, bu büyük yapılar topluluğunun ilk defa olarak bütün bölümleri iç taksimatları ile işaretlenmiş, herbir bölümün adları belirtilmiştir. Herhalde T. Öz'ün sağladığı imkânlar ile meydana getirilen bu plân uzun süre, Topkapı Sarayı'nın bütününe detayları ile gösteren tek çizim olarak kalmış ve kullanılmıştır¹⁵.

¹² L. A. Mayer, *Annual Bibliography of Islamic Art and Archaeology, II-1936*, Jerusalem 1938, s. 29'da kitabın İngilizce baskısı T. Öz adı altında kaydedilmiştir.

¹³ Bu eserin İngilizcesi hakkında bkz. Y. Béquignon, *Musée d'Antiquités d'Istanbul*, "Revue Archéologique" IX (1937) s. 256.

¹⁴ N.M. Penzer, *The Harem, An Account of the Institution as it existed in the Palace of the Turkish Sultans with a History of the Grand Seraglio from its foundations to the present time*, London 1936. Harem'in halka açılması üzerine, herkesin merakını çeken bu bölümün geniş çapta tanıtılması için, Fransa'nın o yıllarda en tanınmış dergisinde de, Sebah ve Joaillier fotoğrafhanesinin iyi resimleri ile süslü bir yazı yayımlanmıştı, bkz. E. Mamboury, *Le Harem des Sultans*, "L'Illustration" yıl 88, sayı 4553 (7 Haziran 1930) s. 226-232.

¹⁵ Bu kitaptaki plân şu yayınlarda kullanılmıştır: Reşat Ekrem Koçu, *Osman Gazi'den Atatürk'e 600 yılın tarih panoraması (Cumhuriyet'in ilâvesi)*, İstanbul tz. (1954 ?) s. 105-106; Semavi Eyice, *Istanbul, petit guide à travers les monuments byzantins et turcs*, İstanbul 1955, lev. XXVII; Reşat Ekrem Koçu, *Topkapı Sarayı*, İstanbul tz. Topkapı Sarayı hakkında en yeni yayın olan, Fanny Davis, *The Palace of Topkapı in Istanbul*, New York 1970, s. 32 ve 210'daki planlar daha doğru olmakla beraber iki parça halinde olduklarından bütünü gözler önüne sermez.

T. Öz, Topkapı Sarayı Müzesi'nin tamirleri ile buradaki çeşitli eşyalar ve koleksiyonlar hakkında pek çok yazı ve araştırma yayınladıktan başka, burada minyatürlü elyazma kitaplar, ve arşivdeki vesikalara dair de yazılar yayınlamıştır. Bunların içinde *Güzel Sanatlar Dergisi*'nde çıkan *Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları* başlıklı, bazıları renkli 140 kadar resimli 68 büyük sahifelik yazı, bu önemli tarihi yapıda 1940-1949 yılları arasında yapılan işleri resimleri ile ortaya koymakta ve böylece Saray yapıları topluluğunun tarihçesine büyük yardım sağlamaktadır. Saray kütüphanesindeki elyazmalardan ise bilhassa *Hünernâme* hakkında tanıtma yazıları yayınlayan T. Öz, Basın-Yayın-Turizm Genel Müdürlüğü için İngilizce olarak, *Topkapı Sarayındaki Elli Şaheser* başlıklı küçük bir kitap da hazırlamıştı. Bunda küçük bir cilt içinde Topkapı Sarayı'nın tarihçesi özetlenerek çeşitli bölümleri ve içlerindeki koleksiyonları hakkında bilgi verilmekte ve sonunda Saray'a ait veya koleksiyonlarda bulunan elli eserin resimleri yer almaktadır. En sondaki iki plândan biri ise Sur-u Sultanî içindeki Saray arazisini göstermekte, diğeri Saray'ın bütün bölümlerini tamam olarak vermektedir. Böylece yukarıda bahsi geçen *Rehber*'deki aksaklık giderilmiş bulunmaktadır. İstanbul Fethinin 500. yıldönümünü anmak üzere basılan *Topkapı Sarayında Fatih Sultan Mehmed II. ye ait eserler* ise, Fatih ile ilgili olan veya olduğu sanılan çeşitli eserlerin etraflı bir tanıtması ve katalogudur. Türk Tarih Kurumu tarafından basılan bu büyük kitap, önce Topkapı Sarayının Fatih devrindeki mimarisi ve o devre ait kısımlardan günümüze kadar gelenler hakkında bilgi vermektedir. Bu arada Çiniliköşk'ün mimarisi, tarihçesi ve çini süslemesi üzerinde özellikle durulmuş, bunlar renkli resimleri ile tanıtılmıştır. Bu kitapta ayrıca Fatih'in fermanları, vakfiyeleri, elbiseleri, silahları, üzerlerinde onun mührü bulunan kitapları v.s. üstünde durulduktan sonra son olarak Fatih'in resimleri konusu ele alınmaktadır. Bu bölümde Topkapı Sarayı koleksiyonları dışına çıkılmakta ve kanaatimizce lüzumsuz olarak başka yerlerdeki Fatih portrelerinden de bahsedilmektedir. Yalnız şu var ki, T. Öz bu bölümde Fatihle ilgisi şüpheli bazı resimleri de bölümün çerçevesi içine katmıştır ki, bu husus ayrıca tartışma konusu olabilir¹⁶. Nihayet üzerinde şimdiye kadar pek çok durulan, Topkapı Sarayı'nın meşhur derleme yazı -

¹⁶ Bu kitap hakkında bir tahlil-tenkit yazısı olarak bkz. Bahaeddin Ögel, "İlahiyat Fakültesi Dergisi" III, sayı 3/4 (1954) en sondaki sahifeler (numarasız!).

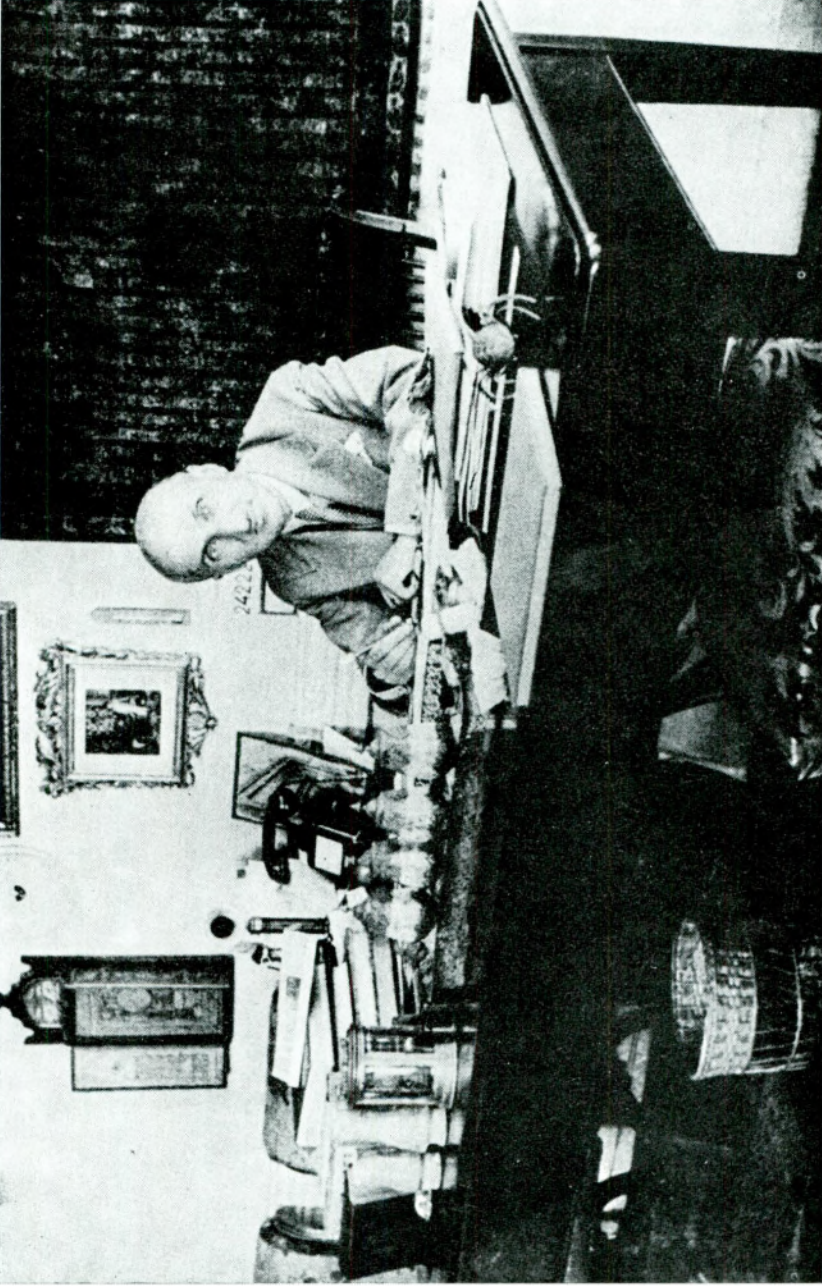
resim albumleri de *Fatih albumleri* olarak adlandırılmış olduklarından, bu kitabın sonunda yer almışlardır. İçinde tesadüfen Fatih'in de portresi bulunan bu albumlere *Fatih albumleri* demenin hiç bir sağlam dayanağı olmadığı açıkça bellidir. Saray'da toplanmış olan dağınık çok çeşitli menşeli yazı, tezhip, minyatür, resim, ve Batı baskı yapraklarının korunması için levhalar halinde gelişi güzel yapıştırılmaları ve bunların ciltlenmeleri suretiyle meydana gelen bu çok değerli *corpus*'lerin Fatih ile ilgisi kesinlikle ortaya konulamamıştır.

T. Öz'ün Topkapı Sarayı müdürlüğünden emekli olduktan sonra *Tarih Dünyası Dergisi* yayınlarının ikincisi olarak 1953'de basılan *Hırka-ı Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese* adlı ufak eseri ise 1953 yılında günlük gazetelerde "*Dünya Müslümanlarını heyecana getirecek ve gasyedecek, ilim adamlarına yepyeni bir memba verecek emsalsiz bir eser*" olarak tanıtılarak piyasaya çıkmış, fakat az sonra, Hilâfetin kaldırılmasından bu yana kapalı olan bu dairenin eşyasının resimlerinin yayınlanmasında anlaşılabilir bir sebeple bir suç unsuru bulunarak kitabın satışı yasaklanmıştır. Emanet-i Mukaddese eşyasının resimli basit bir kataloğu olan ve yazar tarafından;

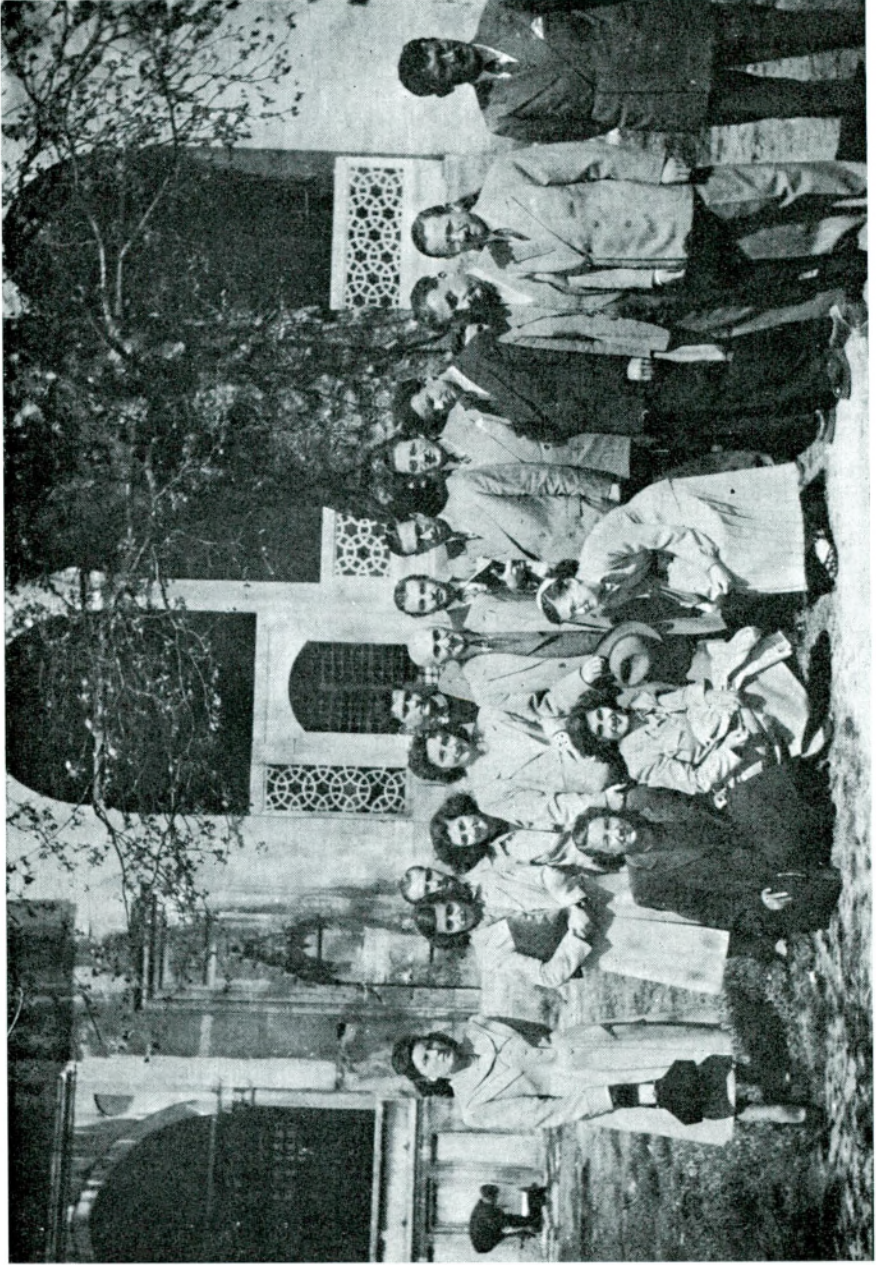
1. Hazreti Muhammede ve Eshâbına ait olması itibariyle tarihî kıymeti olan eserler;
2. Herhangi bir zata ait olduğundan tarihî bir kıymeti olmamakla (olmak şeklinde dizilmiş!) beraber sanat değeri olan eserler,
3. İzafe edilen zat veya devri ile münasebeti bulunmayan eserler, şeklinde gruplandırılan eşyayı kısaca tarif eden bu kitap sonra serbest bırakılmış ve yeniden satışa çıkmıştır.

Topkapı Sarayı'nın zengin arşivi ile ilgili çalışmalarda ise T. Öz, önce bu arşivin alfabetik bir bulduru (indeks)'sünü yaptıрмаğa girişmiş, ilk fasiküllerin baş tarafına yazdığı bir önsözde (s. I-XI) kendi kalemi ile *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinin Tarihçe ve Mahiyeti*'ni belirtmiştir. İçinde bazı hatalar veya yanıltıcı hususlar olmakla beraber, araştırma yapanlara çok büyük hizmette bulunan bu kılavuzların *Aba-Cemile Kalfa* adlarını içine alan ilk fasikülü 1938'de basılmış, *Cemile Sultan-Hançerli Bey-zâde* adlarını içine alan ikinci fasikülü ise 1940'da çıkmıştır¹⁷. Ne yazık ki bu güzel tasarı, oldukça ilerlemiş bir safhada bitirilmeden

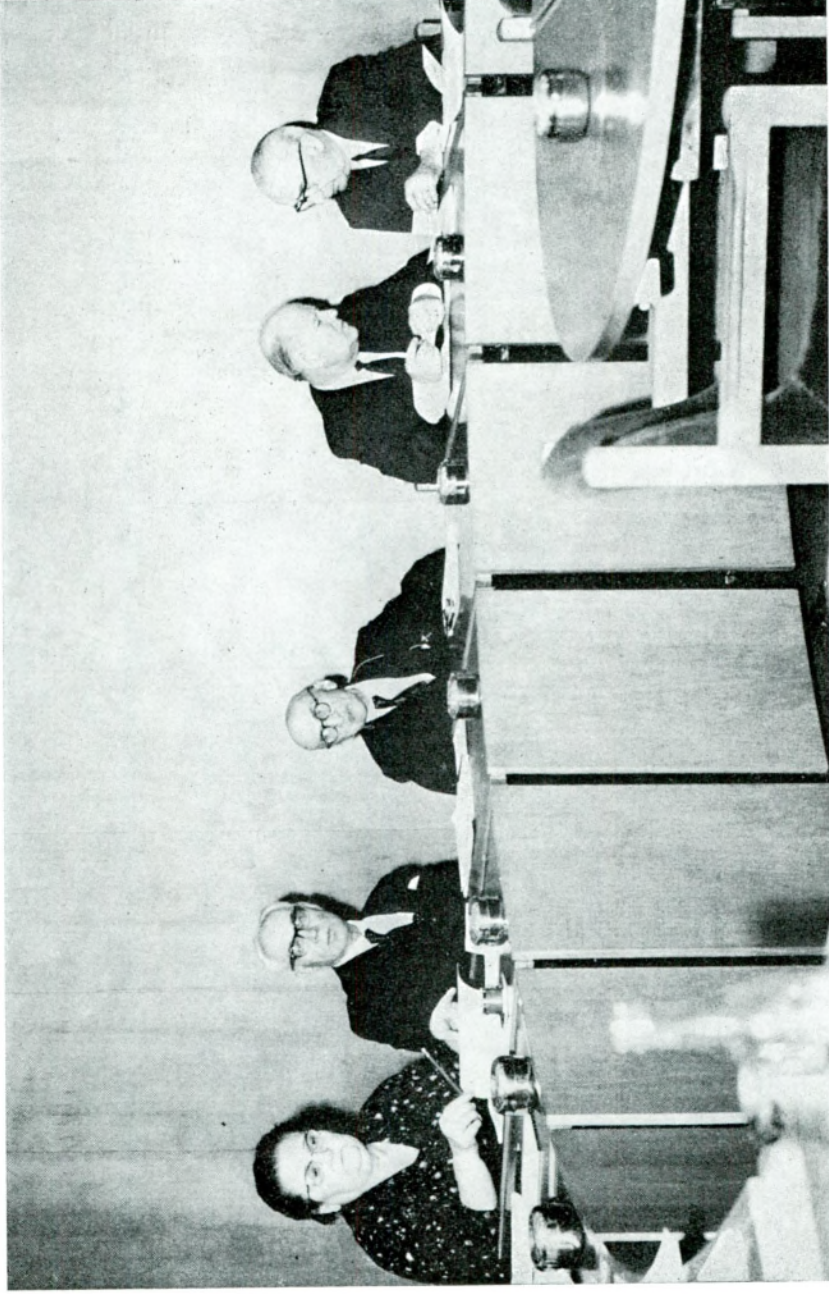
¹⁷ Bu kılavuzların ilk fasikülü çıktığında yazılmış bir tanıtma yazısı için bkz. P. Wittek, *Les archives de Turquie, "Byzantion"* XIII (1938) s. 691-699.

Res. 1 — T. Öz, Topkapı Sarayı Müzesi müdürü olarak makamında

Res. 2 — T. Öz, Süleymaniye Camii önünde Edebiyat Fakültesi asistan ve öğrencileri ile (1949'da)

Res. 3 — T. Öz, Türk Tarih Kurumu'nun genel kurul toplantısında

S. Eyice

Res. 4 — T. Öz, son yıllarında evinde

kalmış ve fasiküllerin arkası basılmamıştır¹⁸. Saray arşivindeki Fatih'in iki vakfiyesinin arapça suretleri ise daha 1934'lerde dikkati çekmiş ve bunların Alman Arkeoloji Enstitüleri İstanbul şubesinin yayınları arasında tercümeleri ve açıklama notları ile bastırılmaları tasarlanmıştı. Bu iş aslında T. Öz ve Paul Wittek tarafından beraberce yapılacaktı. Fakat Wittek'in 1933'den sonraki Alman rejimi ile bağdaşmaması yüzünden İstanbul Arkeoloji Enstitüsünden ayrılarak Belçika'ya (sonra İngiltere'ye) yerleşmesi ile bu tasarıdan dönülmüş, bu çok değerli iki vakfiye tercümesiz ve açıklamasız yalnız fak-simile metin olarak basılmış, sadece kitabın baş tarafına sekiz sahifelik (s. VII - XIV) almanca bir giriş konulmuştur¹⁹. Kitabın takdim sahifesinde yayınlayan ve önsöz yazarının Tahsin Öz (*Herausgegeben und eingeleitet von Tahsin Öz*) olduğu bildirilmekte ise de, önsözün sonunda (s. XIV) bu kısa girişin yazılmasında Wittek'in yardımcı olduğu açıklanmaktadır. (*Zur ersten Orientierung soll die vorstehende Einleitung dienen, bei deren Abfassung mir Herr Wittek, freundschaftlich behilflich war*)²⁰.

Diğer taraftan T. Öz, Topkapı Sarayı arşivinde bulunan Çin ve Moğol dillerinde yazılmış 8 Ocak 1453 tarihli, bir takım ipekli

¹⁸ Bir "kitapseverlik" (*bibliophilie*) özelliğine de burada işaret etmeyi yerinde buluyoruz; *Arşiv Kılavuzu*'nun her iki fasikülünün de sonlarında yer alan vesika tıpkıbasımları, pek az nüshada eski aharlı kâğıt tabakalarına basılmıştır. Böylece vesikalar âdeta asıl tesiri bırakırlar. Böyle baskılı ve daha kalın görünümlü nüshalar satışı çıkmamış bazı ileri gelenlere hediye edilmiştir.

¹⁹ Bu yayın Avrupa'da çok ilgi uyandırmış ve hakkında birçok tanıtma yazısı çıkmıştır. Biz burada bunlardan bazılarını işaret ediyoruz: V. Laurent, "*Echos d'Orient*" XXXIV (1935) s. 224-227; W. Björkman, "*Deutsche Literaturzeitung*" 3. seri, 6. yıl (1935) süt 1943-45; Mehmed Ağaoğlu, "*Ars Islamica*" III, sayı 2 (1936) s. 215-216; T. Menzel, "*Orientalistische Literaturzeitung*" XXXIX, sayı 3 (1936) s. 170-171, F. Taner, "*Archiv Orientalni*" IX (1937) s. 265-267; bunlara şu yazıyı da ekleyebiliriz: Halil Edhem (Eldem), *İstanbul'da iki irfan evi, Alman ve Fransız Enstitüleri ve bunların neşriyatı*, İstanbul 1937, s. 24-25. H. Edhem Eldem'in işaret ettiği başka aynı çeşit yazmaları da içine almak suretiyle Fatih Sultan II. Mehmed vakfiyeleri başkaları tarafından da yayınlanmıştır, bkz. Vakıflar U. Müdürlüğü, *Fatih Mehmet II. Vakfiyeleri* Ankara 1938; Osman Ergin, *Fatih İmareti Vakfiyesi*, İstanbul 1945.

²⁰ V. Laurent, "*Echos d'Orient*" XXXIV (1935) s. 227'de, bu kısa önsözün her sahifesinde P. Wittek'in usta kaleminin izlerini ima eden bir dil kullanmaktadır. Buna karşılık bizzat Wittek, *Les Archives de Turquie, "Byzantion"* XIII (1938) s. 698, not 6'da eserin hazırlayıcılığını tamamen T. Öz'e bırakır bir dil kullanır (... *nous lui devons . . . la publication en facsimilé de deux importantes chartes du Conquérant . . .*)

kumaşların gönderilmesi ile ilgili bir fermanı kısmen tercüme ettirerek *Türk Kumaş ve Kadifeleri* adlı kitabında (s. 17-19) kullanmıştı. Çin İmparatorunun Lâr emirine gönderdiği bu iki dildeki yazı, sonra Ankara Üniversitesinin Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesinde Sinoloji Kürsüsü öğretim üyesi Prof. W. Eberhard tarafından da tanıtılmış²¹ ve daha sonra Harvard Üniversitesinden F. Woodman Cleaves tarafından yeniden işlenerek, her iki metin İngilizce tercümeleri ile yayınlanmıştır²². Bu vesile ile de evvelce yanlış okunan tarihin düzeltiltiğini ve vesikanın 1453 tarihli olduğu da dikkati çeker. T. Öz'ün müdürlüğü sırasında Saray arşivindeki çeşitli Türk Hanlarına ait yarlıklar da onun izniyle incelenerek okunmuş ve metinleri ile birlikte bugünkü dile çevrilerek Akdes Nimet Kurat (1903-1971) tarafından yayınlanmıştır²³.

Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi, Belleten ile *Tarih Vesikaları Dergisi*'nde basılan yazılarında T. Öz, arşivde raslanan bazı vesikaları yayınlamış veya belirli bir grup teşkil eden vesikaları katalog halinde tanıtmıştır ki, bilhassa bu sonuncu yayınların önemi azımsanamaz. *Türk Tarih Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*'nde basılan *Bir Harp Plânı* adlı yazısı, Malta kuşatmasının gerek adanın topoğrafyası gerek Türk donanmasının savaş düzenini göstermesi bakımından son derecede ilgi çekici bir plânını ortaya koymakta, aynı dergide çıkan başka bir yazısı ile Barbaros Hayreddin Paşa'nın bilinmeyen ve gerçekliği bakımından çok değerli bir portresini tanıtmaktadır. Renkli olarak yayınlanan bu minyatürün yanındaki dörtlükten, bunun kendisi de bir denizci olan Nigârî mahlûslı Haydar tarafından yapılmış olduğu öğrenilmektedir²⁴. *Tarih Vesikaları Dergisi*'nde epey sayıda vesika yayınlandığı bilinir. Bunlardan *Selîm III, Mustafa, IV ve Mahmud II zamanlarına ait birkaç vesika* başlıklı olanında, III. Selim'in öldürül-

²¹ W. Eberhard, *Ein chinesisches Dokument in Istanbul*, "Monumenta Serica-Journal of Oriental Studies of the Catholic University of Peking" XI (1946) s. 334-335, yazar çince metni aynen vermekte moğulcanın okunamadığını bildirmektedir.

²² F. W. Cleaves, *The Sino - Mongolian Edict of 1453 in the Topkapı Sarayı Müzesi*, "Harvard Journal of Asiatic Studies" XIII, 3-4 (1950) s. 431-446, lev. I-VIII.

²³ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler* (A.Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Tarih serisi, I) İstanbul 1940, T. Öz'ün yardımı hususunda bkz. önsöz s. VI.

²⁴ Bu Türk denizci ve ressam hakkında sonra bir monografya yayınlanmıştır, bkz. A. Süheyl Ünver, *Ressam Nigârî, hayatı ve eserleri*, Ankara 1946, s. 13-15'de Barbaros resmi ele alınmıştır.

mesi ile çıkan karışıklıklar hakkında Alemdar Mustafa Paşa'nın bir telhisi, IV. Mustafa'nın kendisine yardımcı olduğu takdirde birini Kaptan paşa yapacağına dair kendi elyazısıyla bir mektubu ve IV. Mustafa'nın idamına yol açan isyan ile ilgili bir tarihçe ortaya konulmuştur. *Fransa kralı Louis XVI. nin Selim III e nâmesi* hakkındaki yazıda Fransa kralı XVI. Louis'nin 28 eylül 1789'da, Paris'deki Türk temsilcisi İshak Bey ile yolladığı fransızca nâme ve o vakit yapılmış tercümesi yayınlanmıştır. Bu tercüme 1938'de İ. Hakkı Uzunçarşılı tarafından da yayınlanmış ise de esas fransızca metin o sırada henüz bilinmiyordu²⁵. *Murad I. ile Emir Süleyman'a ait iki vakfiye*'de, Çarşıkapı'daki Sinan Paşa türbesinde bulunarak, Topkapı Sarayı Müzesi arşivine getirilen vesikalar arasında ele geçen I. Murad Hüdavendigâr'ın H. 767 recebi guresi (= 1366) tarihli vakfiyesinde Malkara'daki evkafından bahsedildiği gibi onun Ahî olduğu da öğrenilmekte ve tuğrası ile de karşılaşılmaktadır²⁶. T. Öz'ün aynı dergide çıkan vesika yayınlarından bir başkası değişik bir konuyu ortaya koyar. *Yerköy mükâlemelerinde murahaslar için gönderilen büyüler* başlıklı bu yazıda Osmanlı - Rus savaşları arkasından İbrail (Romanya) yakınında Yerköy'de, 1772 temmuzunda yapılan görüşmelerde, Rus heyetinden Abreşkof ile Orlof'un geçecekleri yerlere gönderilmesi istenen büyülerden bahsedilmektedir²⁷. T. Öz'ün *Tarih Vesikaları Dergisi*'nde basılan önemli bir yazısı, üç sayı (13, 14, 15) süren, *Selim III'ün sırkatibi tarafından tutulan rûzname* hakkında olanıdır. Sırkatibi Ahmet Efendi tarafından yazılan bu 227 sahifelik *Ruznâme*'de H. 9 receb 1205 (= 15 mart 1791)'den ramazan 1217 (26 aralık 1802)'e kadar her gün III. Selim'in ne yaptığı anlatılmıştır. T. Öz, bu eseri tarayarak önemli gördüğü kısımları aynen veya özet olarak yayınlamıştır. Ne yazık ki çok önemli yayın işi, *Tarih Vesikaları Dergisi*'nin uzun süre durması ile bitirilmeden kalmış, *Dergi* 1955'de yeniden basılmağa başladığında nedense sürdürülmemiştir.

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Selim III'ün veliaht iken Fransa kralı Lui XVI ile muhabereleleri*, "Belleten" II, sayı 5/6 (1938) s. 243-245.

²⁶ Bu yayının bir tenkidi için bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Kitap tenkitleri: Tarih Vesikaları*, "Çınaraltı" II, sayı 33 (21 Mart 1942) s. 10-11, burada okunuşlar ve transliterasyon hatalı görülmektedir.

²⁷ Burada akla takılan bir husus, bu büyülerin neden Saray Arşivinde bulduklarıdır. Rus elçilerine mahsus olan büyülerin Yerköy'e gitmiş olmaları gerekirdi. T. Öz bu bakımdan bir açıklama yapmamaktadır.

Belleten'de basılan *Bizans İmparatorunun bir nâmesi* başlıklı yayınında T. Öz, Topkapı Sarayı arşivindeki yabancı dilde yazılmış vesikalardan, rumca bir nâme üzerinde durmaktadır. Bu yazıda son Bizans İmparatorlarından VIII. Ioannes Palaiologos (1425-1448) olduğu sanılan bir Ioannes'in, Saruca Bey (veya Paşa)'e yolladığı kısa bir mektubu ile onun o sıralarda yapılmış tercümesi yer almaktadır. Bu vesika T. Öz tarafından çok yetersiz bir biçimde yayınlanmakla beraber Batıda hayret verici bir ilgi uyandırmış ve hakkında aynı yıllarda çok etraflı ve ilmî iki ayrı araştırmanın hazırlanmasına yol açmıştır²⁸. Yine *Belleten*'de T. Öz, Yemen Fatihi olarak başkalarından ayırd edilen Sadrâzam Sinan Paşa'nın evkafı ile ilgili ve Çarşıkapı'da bu vezirin türbesinin bir köşesine yığılı durumda bulunarak, Topkapı Sarayı arşivine mal edilen bir çok vakfiye ve fermanın bir kataloğunu meydana getirmiştir. Aynı şekilde Fatih II. Mehmet ile ilgili Topkapı Sarayındaki vesikaların da bir kataloğunu yayınlamıştı. Bu kataloglar, vesikalar üzerinde çalışacaklara bir kılavuz olarak büyük yardımda bulunmaktadır. *Arkitekt* dergisinin 1944 yılı sayılarında yayımlandıktan sonra, ayrıca büyük boyda 27 sahifelik bir broşür halinde de basılarak satışa çıkarılan *Mimar Mehmet Ağa ve Risale-i Mimariye* adlı eseri ise Türk Sanat Tarihi bakımından özel bir değere sahiptir. Topkapı Sarayı'nda bulunan tek nüsha halindeki H. 1023 (= 1614/15) tarihli bu yazma, sanıldığına göre Cafer Çelebi (veya Bey) tarafından kaleme alınmıştı ve varlığı en azından 1918'den beri biliniyordu²⁹. T. Öz, yazmadan parçalar derleyerek meydana getirdiği bu yayınında, Sultan Ahmed Cami'inin yapıcısı, Mimarbaşı Sedefkâr Mehmed Ağa'nın hayatına dair olan bölümler üzerinde durmuştur. Gerek

²⁸ P. Wittek, *Ein Brief des Kaisers Johannes VIII. an den Osmanischen Wesir Sarığa Pascha vom Jahre 1432*, "Byzantion" XXI (1951) s. 323-332. Wittek'in vesikayı 1432'e tarihlemesine karşılık başkaları onun 1447 tarihli olacağı görüşündedirler, bkz. F. Babinger - F. Dölger, *Ein Auslands-Brief des Kaisers Johannes VIII vom Jahre 1447*, "Byzantinische Zeitschrift" XXV (1952) s. 20-28, ve 1 lev.

²⁹ Prof. J. H. Mordtmann, üzerinde durulması gerekli bir yazma olarak bu esere dikkati çekmişti, bkz. J. H. Mordtmann, *Ungarisches Wissenschaftliches Institut in Konstantinopel*, "Turan, Zeitschrift für osteuropäische, vorder-und innerasiatische Studien", sayı 4 (Budapest 1918) s. 238; Bursalı Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, III, s. 41-42; F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, s. 122-123; yazmanın genel özellikleri için bkz. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi - Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, s. 632-633 no. 1950 (Y. 1122).

önemli bir Türk mimarının hayatını anlattığı için, gerek içeride yapı sanatı ile ilgili pek çok teknik bilgiler ile ölçülerin ve terimlerin açıklanmalarının yer aldığı bu yazmanın geniş çapta tanıtılmış olması Türk Sanat Tarihi literatürü bakımından büyük bir kazanç olmuştur.

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde 1952'de yayınlanan *Türk Minyatür kaynaklarına bir bakış* başlıklı yazısı ise, varlığı ötedenberi bilinen, hatta içindeki bazı resimler yabancılar tarafından incelenen, Topkapı Sarayı'ndaki albümlerde görülen bazı resimler hakkındadır³⁰. İçlerinde minyatür, yazı, batı ağaç oyma gravürü gibi çeşitli eserlerin gelişi güzel toplanmış olduğu albümler, 1950 yılına doğru birdenbire âdeta "hücum" uğramış ve üzerlerinde çalşımağa başlanmıştır³¹. T. Öz, bu albümdeki yazıların tarihli olanlarının en yenisinin H. 888 (= 1483) tarihini geçmediğine işaretle bunların Fatih Sultan II. Mehmed yıllarında derlendiklerini akla yatkın bulmakta ve dolayısıyla bu "albümlere", *Fatih albümleri* adını vermektedir. Ancak ikinci albümde en son tarihin H. 917 (= 1511/12) olması ve ayrıca I. Selim (1512 - 1520) 'in tuğrası bulunması dikkate değer. Bu albümlerdeki en ilgi çeken eserler Asya karakterindeki bazı resimlerdir. T. Öz, bazılarının Çin resimleri olarak gördükleri bu desenlerin Orta Asya Türk resimleri olduğu kanaatindedir³². Bunların Saraya nasıl geldikleri hususunda ise herhangi bir tahmin ileri sürmez.

T. Öz'ün Topkapı Sarayı'nın sahip olduğu değerli Türk sanatı eşyaları dolayısıyla üzerine eğildiği diğer konular Türk küçük sanatları ile Türk çini sanatı olmuştur. Daha 1934'de, İngiltere'de yayınlanan *Oriental Ceramic Society*'nin yıllığında Türk çinilerine dair bir makale yazarak bu konu ile ilgisini ortaya koyan T. Öz, sonraları aynı konuya

³⁰ Topkapı Sarayı'nda ilgi çekici bazı resimlerin varlığından, Armenag Sakı-
sian, *La Miniature Persane du xiv au xvii siècle*, Paris - Bruxelles 1929, res. 65, 68-75;
Halil Edhem - G. Migeon, *Les collections du Vieux Sérail à Stamboul*, "Syria" IX (1930)
s. 95'de bahsedilmiştir. Sonra 1930'da bu albümlardan üçü Londra'ya bir sergiye
gönderilmiş (Anonim, *A rich contribution from Turkey*. . . "The Illustrated London News"
3 ocak 1931), daha sonraları da 1953'de Paris'deki bir sergide yer almışlardır (Musée
des Arts Décoratifs, *Splendeur de l'art Turc*, Paris 1953, lev. 42, 43).

³¹ Bu eserler hakkında Oktay Aslanapa (1954), R. Ettinghausen (1954), M.
Loehr (1954); Mazhar Şevket İpşiroğlu (1955), R. Ettinghausen (1959), Beyhan
Yörükân - Karamağaralı (1965) tarafından yayımlar yapılmıştır.

³² T. Öz'ün yazısının tahlil ve tenkiti olarak bkz. Bahaeddin Ögel, *Topkapı
Sarayı müzesinde bulunan iki minyatür albümü hakkında notlar*, "Tarih Vesikaları" yeni
seri I, sayı 1 (16) (1955) s. 135 - 140.

dair bir kaç defa türkçe olarak da makaleler yayımlandıktan başka, Türk çini sanatını geniş bir çalışma halinde de işlemek ve Basın Yayın Genel Müdürlüğünün yardımıyla İngilizce büyük bir kitap halinde bastırmak imkânını da elde edebilmiştir. *Turkish Ceramics* başlıklı bu kitapta Türk çini sanatı, güzel renkli baskılı reproduksiyonlar ile başlangıcından son safhasına kadar tanıtılmış ve çini süslemeye sahip olan başlıca binalar hakkında bilgi verilerek Türk çiniciliğinin bir repertuarı meydana getirilmiştir. Yazar Osmanlı devri için İstanbul'daki yapılar ile Topkapı Sarayı üzerinde durmuş ve bunun dışına pek çıkmamış, yabancı müzelerdeki örnekleri ise pek sınırlı olarak anmıştır. Bu yüzden aralarda bazı boşluklar kalmıştır. Metin bakımından bu çok zengin konunun sadece ana çizgilerini ortaya koymakla beraber, iyi kâğıda basılmış, siyah-beyaz ve renkli pek çok fotoğraf ile reproduksiyon ve çini motifi deseni bu kitaba Türk çiniciliği hakkında bir başvurma eseri durumu kazandırmıştır. Kitabın sonunda yer alan Türk kap-kacağı hakkındaki kısa bölüm (s. 43-45) ve resimlerin (lev. LXVI-LXXV, res. 120-144), ise Türk duvar çiniciliğine ayrılmış olan bu kitapta lüzumsuz ve yetersiz kalmış olduğu söylenebilir. Bu eser muhakkak ki Türk duvar çini sanatı hakkında tamam bir liste ortaya koymamaktadır. İlk olduğuna göre koyması beklenemezdi de, fakat Türk çini sanatı ile ilgili gelecek çalışmaların öncüsü olmuş, onlara yolu açmıştır.

T. Öz'ün önemli bir eseri de Türk küçük sanatlarının başka bir dalı olan kumaş ve kadifelere dairdir. Kitabın önsözünde (s. III), yazar bu çalışmalara A.J.B. Wace'ın teşviki ile başladığını ve evvelce İstanbul Arkeoloji Müzelerinin bir memuru iken, emekli olunca Atina'da Benaki müzesinde görev alan Th. Makridis (1872-1940) ile beraber yürüttüklerini bildirir³³. Makridis bu sahanın bir uzmanı

³³ T. Makridis hakkında bkz. Aziz Ogan., *Th. Makridis'in hatırasına*, "Belleten" V, sayı 17-18 (1941) s. 163-169, lev. LXI, Makridis'in Atina'ya giderken pek çok şeyi de beraber götürdüğü yolunda bir söylenti de vardır. Diğer taraftan bu şahsın tutumu ile ilgili olarak bk. Topkapı Sarayı Müzesi yayınlarından, No. 7, *Ruşen Eşref Ünyadın Arşivi*, İstanbul 1958, s. 5-6. Th. Makridis hakkında çok sert bir hüküm Ludwig Curtius tarafından verilmiştir. Curtius'un *Deutsche und Antike Welt* adlı eserinde yazılan bu satırlar C.W. Ceram (asıl adı Marec), *Enge Schlucht und Schwarzer Berg-Entdeckungen des Hethiter-Reiches*, Hamburg 1955, s. 50, türkçesi, *Tarırların vatanı Anadolu* (çev. Esat Nermi), İstanbul 1974, s. 67-68'de tekrarlanır: Ludwig Curtius, "Almanlar ve Antik Dünya" adlı beşyüz sayfalık anılarında tek bir kişiyi bile hoşla gitmeyecek çizgilerle tasvir etmediği halde, bu "sinek kaydı

olmamakla beraber, başında bulunduğu Benaki müzesi, bu çeşit eserler bakımından kıskanılacak bir zenginlikte olduğundan, son yıllarında bunları yakından tanımak imkânını elde etmişti³⁴. Bu müşterek çalışma ile üç ciltlik bir eser ortaya konulması ve üçüncü ciltte yalnız Sakız adası kumaş ve işlemlerinin ele alınması düşünülmüştü. Makridis'nin 1940'da ölümü ile duran bu çalışma T. Öz tarafından yürütülerek, *Türk Kumaş ve Kadifeleri* başlıklı bu büyük eserin Ekonomi ve Ticaret Bakanlığının yardımıyla önce XIV-XVI. yüzyıllara dair olan birinci cildi 1946'da, arkasından da XVII-XIX. yüzyıllara dair ikinci cildi 1951'de yayınlanmıştır. Bu iki güzel baskılı ve pek çok siyah-beyaz ve gerçekten iyi hazırlanmış renkli resimlerle süslü ciltde Türk küçük sanatlarının bu dalı hakkında kaynak ve vesikalara dayanan kısa tarihçeler verildikten başka, başlıca örnekler birer katalog halinde tarif edilmiştir. Bunlar arasında Benaki müzesine ait parçaların da yer alması Makridis'nin yardımının belirtileridir. Türk Sanat Tarihine çok büyük bir hizmet olan bu kitabı başlangıçta Wace, İngiltere'de bastırmağı teklif etmişti. Fakat nedense bu düşünce gerçekleşmemiş ve sadece birinci cilt, Basın-Yayın Genel Müdürlüğünce İngilizceye çevrilerek 1950'de yayınlanmıştır. T. Öz bazı ufak yazılarında da Türk kumaş ve işleme sanatlarına dönerek, bu konularda makaleler yayınlamıştır. Türk Tarih Kurumu'nun Yıllık Konfe-

traşlı, sıtımadan benzi solmuş yüzünde ne ifade ettiği kestirilmiyen siyah gözleri ışıldayan" adam hakkında şunları yazar: Macridy Bey, hem bilgin geçinen bir yarı aydın, hem coşkulu heyecanların adamıydı; hem amiri Halil Bey'e derin sadakatla bağlı bir memur, hem sinsi sinsi çıkarını kollayan bir tüccardı, Kimi zaman kâşiflere özgü huzursuzluklarla kıvranır, kimi zaman da hiç bir şeye aldırış etmez. keyfine bakardı. Bir bakarsınız bugün cömert ve kibar olmuş, bir bakarsınız ertesi gün şüpheli entrikalara yönelmiş. Gün olurdu, kendisini Otello-daki Yago'ya benzetirdim".

³⁴ Bu hârikulade zenginlikteki müze E. Benaki'nin evinde düzenlenmiş, oğlu A. Benaki'nin koleksiyonları da katılıp 22 nisan 1931 'de açılışı yapılarak binası ile beraber Devlet'e bağışlanmıştır. Bu müzede Türk Sanatı ile ilgili pek çok şey bulunmakla beraber bunlar Türk değil *Küçük Asya* (!) eseri olarak gösterilmiştir. Diğer taraftan İstanbul'dan götürülme pek çok eser de bulunmakta olup, bunların Atina'ya nasıl geçtikleri gerçekten gariptir. Bu hususta bir kaç örnek olarak şunları gösterebiliriz. Sadrâzam Hafız Ahmed Paşa'nın at koşumu; Sadrâzam Hadım Hasan Paşa'nın altın yaldızlı miğferi, Kara Ahmed Paşa'nın çadırının parçası; Bayezid camii'nden alınmış H. 1186 (= 1772) tarihli türkçe bir tıp elyazması v.s. Rahmetli T. Öz, İstanbul'dan götürülen pek çok eserin Makridis ile ilgisi hususunda önemli bazı hatıralara sahipti.

ransları dizisi içinde basılan *Türk Dokumacılığı ve Selçuklular Devrine ait bazı kumaşlar* gibi, 1943'de toplanan III. Türk Tarih Kongresinde sunulan, *Türk Kumaş tarihi üzerinde araştırmalar*, 1956'da toplanan V. Türk Tarih Kongresinde sunulan, *Osmanlılar Devrinde resimli Türk kumaşları* başlıklı bildirimleri bu arada sayılabilir.

T. Öz, Topkapı Sarayı müdürlüğünden emekli olduktan sonra Vakıflar Genel Müdürlüğünde müşavir olarak görev aldığı İstanbul camileri ile meşgul olmağa başlamıştı. Türk Tarih Kurumu yayınları arasında 1962 ve 1965 yıllarında basılan iki cilt halindeki *İstanbul Camileri* adlı eseri ve bunun özetlenmesi suretiyle Turizm ve Tanıtma Bakanlığı yayınları arasında yayınlanan aynı başlıklı ince cilt, bu konu üzerinde uzun süredir eksikliği duyulan ve dolayısıyla beklenen eser olamamıştır. Yazarın yaşı, İstanbul camileri için baş kaynak olan Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi'nin *Hadikatü'l-cevâmi'*-sinin bütün yazmalarının bir tenkidli nüshasını hazırlamasını, buna eserin sonraki zeyillerini katmasını, İstanbul Camileri hakkında yayınlanmış çeşitli inceleme ve araştırmaları taramasını, eski vakıf kayıtlarını bulmasını ve nihayet bahsi geçen camilerin herbirinin mimarî ve sanat değerlerini, özelliklerini toplamasına imkân vermeyecek kadar ilerlemişti. Ayrıca son yarım yüzyıl içinde çeşitli sebeplerle ortadan kalkmış cami ve mescitlerin yerlerini belirtmek, bunların fotoğraflar ve plânlarını bulmak da başlıbaşına yorucu bir çalışma gerektiriyordu. T. Öz'ün artık bunları yapabilmesine imkân yoktu. Bu bakımdan *İstanbul Camileri*, istenilen büyük *corpus* olamamış ve *Hadikatü'l-cevâmi'*nin içinde pek çok yanlış bulunan H. 1281 Zilhiccesinde (= 1865) yapılan baskısına dayanan bir derleme olmaktan ileri gidememiştir. Ancak eserin tamamen faydasız olduğu da söylenemez. Çünkü içinde *Hadika'*nın baskısından sonra yapıldıklarından, henüz hiçbir kayda geçmemiş bazı camiler de yer aldıktan başka, *Hadika'*-daki adından başka adları da olan cami ve mescidlere bu ikinci adları ile de işaret edilmiştir. Bu bakımlardan T. Öz'ün bu kitabı, İstanbul Camileri hakkında çalışacaklara faydalı olabilir.

T. Öz'ün bütün çalışma ve araştırmaları İstanbul üzerinde toplanmış olmakla beraber, onun Türk Tarih Kurumu'ndan sağladığı ödenekle İstanbul dışında bir kazı yaptığını da bilmekteyiz. 18 Ağustos - 15 Eylül 1956 tarihlerinde Edirne'de Sarayıçi'nde 1877'de tahrip edilen Eski Saray yerinde bazı sondajlar yapmıştır. Bu araştırma hakkındaki çok kısa resimli bir rapor, *Edirne, Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü armağan kitabı*'nda 1965'de yayınlanmıştır.

T. Öz'ün en eski müzecilerden biri olarak, Türk müzeciliğinin geçmişine dair de yazıları olmuştur. Bunların içinde en önemlisi, *Türk Arkeologya ve Etnografya Dergisi*'nde çıkan *Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler* adlı olanıdır. Bunda yazar, Türk müzeciliğinin başlangıçları hakkında, kaynaklara dayanan ilgi çekici bilgiler vermek suretiyle Türk müzecilik tarihine katkıda bulunmaktadır.

Türk müzecilik tarihinde önemli bir yeri olan bu idare hizmetine gençliğinden emekliliğine kadar bütün bir ömrü veren T. Öz, pek çok hatıralara sahipti. Bunlardan Atatürk ile ilgili olanlarını *Bellekten*'deki bazı yazılarında yayınlamıştı³⁵. Esas hatıralarına dair notlarını temize çekilip yayına hazırlanmak üzere İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Bedi Şehsuvaroğlu'na vermişti. Türk müzecilik tarihi bakımından değeri çok büyük olan bu hatıraların yayınlanması şüphe yok ki hatıra sahibinin ruhunu şâd edeceği gibi, kültür tarihimize de büyük bir hizmet olacaktır.

*
* *

T. Öz, yetişmesi bakımından bir müzeci ve sanat tarihçisi değildi. Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında yetişmiş Türk idarecilerinin sonuncularındandı. Bu bakımdan onda İmparatorluk idarecilerinin çoğunda raslanan bazı idareci meziyetleri bulunuyordu. Yıllarca Topkapı Sarayı müzesi gibi çok önemli bir tarih ve sanat merkezini otorite ve anlayış ile yürütmüş³⁶, bir taraftan da bakılması ve yaşatılması gerçekten çok zor olan bu büyük kompleksi kurtarmak yolunda gayretler harcamıştır. T. Öz'ün herşeyden önce, Topkapı Sarayı ile İstanbul türbelerinin kurtulmasına çok büyük himmeti geçmiş bir idareci olarak, Türk Tarihi ve sanatının ona minnettarlığı sonsuzdur. Eserlerine gelince, bunların düzen ve yazılışlarında yazarın bu sahanın içinden yetişmediği için usul eksikliği ve aksamalar bulunuyordu. Fakat bilhassa Türk iç süsleme sanatları ve küçük sanatlarına gösterdiği büyük ilgi, büyük sanat dallarının dışında kaldığından ihmale

³⁵ Kemal Çığ, *Topkapı Sarayı Müzesi*, "Türkiyemiz" [50. yıl özel sayısı] yıl 4, sayı 11 (ekim 1973) s. 32, Tahsin Öz'ün Atatürk ile ilgili hatıraları hakkında "... doküman olmaktan uzak bazı hatıralar..." demektedir.

³⁶ P. Wittek, *Arşiv kılavuzu* münasebetiyle yazdığı bir yazıda (*Byzantion*, XIII [1938] s. 698) T. Öz'ün bilgi, idareci kabiliyeti ve enerjisini över.

uğrayan bu dalların tanınmasında çok büyük bir hizmet olmuştur. T. Öz otoriter, hatta bazen sert bir idareci olmakla beraber mücadeleci bir sanatseverdi³⁷. Yıllarca Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurul'unda bu mücadelesini sürdürdüğüne, aynı Kurulun 1958'den itibaren üyesi olan bu satırların yazarı da şahit olmuştur. Her şeyin üstünde sevgi ve saygı duyduğu Türk sanatının ve onun irili ufaklı her çeşit eserinin yaşatılmasının tek gayesi olduğu davranışlarında, konuşmalarında ve sayıları yüzleri bulan dergi ve gazetelerdeki yazılarında açıkça belli oluyordu. Bilhassa bu sonuncularla geniş okuyucu kitlesine eski eserleri tanıtmaya, onları sevdirep onlara karşı saygı duymaya alıştıрмаğa çabalamıştı. Türk sanat tarihine hizmetleri inkâr edilemeyecek olan Tahsin Öz, bu dünyadan ayrıldı fakat adını hatıralarda tutacak şeyler bıraktı. Allah'ın Rahmeti üzerine olsun.

³⁷ Bu yazımızda T. Öz'ün yerli ve yabancı bazı meslekdaşları ile olan çekişmeleri ve bu çekişmelere yol açan sebepler üzerinde durulmasına, hemen hepsi artık fâni âleme göç ettiklerinden, lüzum görülmemiştir.

TAHSİN ÖZ BİBLİYOGRAFYASI

Derleyen: MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

Türk medeniyet tarihine dair çalışmalara muhtelif kitap ve makaleleri ile katkıda bulunmuş olan T. Öz beyin ardından kısa bir derleme yapmak arzusuna vefat haberini gazetede okuduktan sonra karar verdim. Yazılarımı seneler evvel henüz bir ortaokul öğrencisi iken “Resimli Tarih Mecmuası”, “Aylık Ansiklopedi” ve “Yeni İstanbul” gazetesi sütunlarında okuduğum ve sonra da İstanbul Câmileri hakkındaki araştırmalarını edindiğim rahmetlinin saptadığım kitaplarından sonra makalelerini de kısa bir zaman zarfında derleyeceğimi ümit etmiştim. Elimdeki dağınık notları bir araya getirip çalışmalarımı ilerlettikçe fişlerim bir hayli çoğaldı. *Türkiye Bibliyografyası* ile *Türkiye Makaleler Bibliyografyası* bu çalışmamda bana pek yararlı olmadı. Hazırladığım ilk listede 173 aded künye saptadıktan sonra derlemeyi bitirdiğimi zannedip beni bu çalışmaya başından beri teşvik eden sayın Uluğ İğdemir beye teslim ettim. Ancak bu sırada T. Öz’ün faaliyetine dair daha yetkiyle çalışmasını sürdüren Prof. Semavi Eyice vaktiyle kendisinden aldığı listeyi çalışmalarımı tamamlamak üzere bana verdi ve bu liste dışında saptadığı daha başka yayınlardan da beni haberdar etti. Böylece daha başka süreli yayınların da kontrol edilmesi gerektiğine şahit oldum. Çalışmanın uzamasından yılmadım ve yapılması muhtemel atlamalardan ve yanlışlardan azamî derecede sakınmağa dikkat ettim. Sonunda da Prof. S. Eyice listesi ile benimkinin bir araya getirilmesi ile tamama yakın bir liste elde edilmiş oldu. Beni böyle bir araştırmaya yönelten ve her türlü teşviki esirgemeyen sayın İğdemir ile sayın Eyiceye teşekkürü kaçınılmaz bir borç bilirim.

Bibliyografya çalışmalarında yıllara göre sıralanma teamül ise de, burada bu kaideye uyulmadı. Yaptığımız görüşmeler sonucu kitapları en başa koyup, süreli yayınları ayrı bir sıralamaya tabi tutmak uygun görüldü. Yayınlara sıra numarası koymadık. Makaleler, ilmi dergilerde yayınlanan ve sair süreli yayınlar olmak üzere iki kısma ayrıldı ve düzenlendi. Bu arada kitaplar kısmen tarih sırasına konul-

du. Makaleler yayınlandıkları dergilerde yayın sırasına göre düzenlendi. Gazetelerdeki yazıların esas başlıklarını da ihmal etmeden aynen kaydettik. Kitap ve makalelerdeki imlâların aynen bırakılması ve değişiklik yapılmaması da yerinde görüldü. En son kısma yayınlanmasında emeği geçen eserlerin derci ile bu bibliyografya çalışmamızı tamamladık.

I

KİTAP HALİNDEKİ YAYINLARI

- Dr. Fournier'den Tahsin, *Bir doktorun gençlere nasihatı*, İstanbul, Matbaa ve Kütübhâne-i Asır, 1324, 24 sayfa.
- Mimar Mehmet Ağa ve Risale-i mimariye*, İstanbul 1944, 27 Sayfa. Arkitekt Yayınları 16.
[*Arkitekt* dergisinde çıkan bir seri makalenin düzenli ayrırmasıdır. bk. II. A]
- Türk Kumaş ve Kadifeleri. XV-XVI. Yüzyıl*. Fasikül 1. İstanbul 1946, VI+125 Sayfa, 36 resim.
- Türk Kumaş ve Kadifeleri*. 2. Kitap. İstanbul 1951, VI+263 Sayfa, 101 resim 1 pl.
- Turkish textiles and velvets. XIV-XVI centuries*, Ankara 1950, 12 renkli, 24 siyah-beyaz tablo.
- The Topkapı Sarayı Museum. 50 Masterpieces*. İstanbul 1952, 31-4 Sayfa, 36 pl. 2 levha.
- Topkapı Sarayında Fatih Sultan Mehmet II.'ye ait eserler*, Ankara 1953, 38 Sayfa, 88 resim. Türk Tarih Kurumu yay. XI. seri no. 3.
- Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese*, İstanbul 1953, 47 Sayfa, 35 resim.
- Tarih Dünyası Mecmuasının Tarih Kütüphanesi Serisi: 2.
- Turkish Ceramics, XIII-45-75 plates, 144 drawings (85 coloured)*, Published by the Turkish Press, Broadcasting and Tourist Department. İstanbul, 1955.
- İstanbul Camileri I*. Cilt, Ankara 1962, 191 Sayfa 116 resim.
Türk Tarih Kurumu yay. VI. seri. No. 5.
- İstanbul Camileri II*. Cilt Ankara 1965, 90 Sayfa 45 resim. T.T.K. yay.
- İstanbul Camileri*, y.y. 1964, 117 Sayfa 115 şekil 1 pl.
- Turizm ve Tanıtma Bakanlığı yay. No. 5.

II

İHTİSAS DERGİLERİ VE ANSİKLOPEDİLERDEKİ
YAZILARI

A. Dergilerdeki Yazıları:

ARKİTEKT:

Mimar Mehmet Ağa ve Risale-i Mimariye, sene XIII (1943)'de bir seridir. Kısım I s. 179-186, Kısım II s. 228-234, Kısım III s. 276-282, Kısım IV [sene XIV] s. 37-41. [not. kitap halinde de yayınlanmıştır, bk. I.]

Yıldız Çini Fabrikası XV (1945)/5-6 s. 107-110.

Türk Mimarî Tarihi Neden Yazılmıyor XV. (1945)/157-158 s. 3-4, 37.
Şehzade Mehmet Türbesi XVI. (1946) /9-10 s. 221-225.

Türk Anıtlarının Kubbeleri Sultanın emrile mi yükseldi? XVI/3-4 (1946) s. 77.

Kâbenin tamirleri, 1947 s. 129 vd.

500 Sene Evvel İstanbul Nasıl İmar Edildi, XXIII (1953) 255-258 s. 3 vd.

Süleymaniye İnşasınının 400 üncü Yıldönümü, XXVII (1957) s. 167-174.

ARS ISLAMICA:

Publications on Turkish and Islamic Arts in Turkey 1939-1945, XIII-XIV (1948) s. 174-179.

BELLETEN [TÜRK TARİH KURUMU]:

Topkapı Sarayı Müzesinde Yemen Fatihî Sinan Paşa Arşivi, X/37 (1946) s. 171-193.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Fatih II. Sultan Mehmete Ait Belgeler, XIV/53 (1950), s. 49-56.

Bizans İmparatorunun Bir Nâmesi, XV/58 (1951) s. 219-222, 3 resim (lev. XX-XXI).

Atatürk ve Türk Sanatları, XX/80 (1956), s. 585-598.

Ulu Önder Ata'nın 30. ölüm yıldönümü dolayısıyla sanat varlıklarımıza dair görüş ve direktifleri, XXXII/128 (1968), s. 468-472, 2 resim.

GÜZEL SANATLAR :

Hünername ve Minyatürleri, I (1939) s. 3-9,2 renkli 4 siyah-beyaz tablo.

Çinilerimiz, II (1940), s. 5-26, metin içi 19 resim.

Türk El İşlemeleri ve Resim Dairesi, III (1942), s. 29-52, resim ve tablolar ile.

Tavanlarımız, V (1944)*s. 29-38.

Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları, VI (1949) s. 6-74, 134 siyah-beyaz resim, 7 renkli tablo, 3 plân.

Yüksek Mimar Zühtü Başar, VI (1949) s. 159 vd.

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ:

Türk Minyatür Kaynaklarına Bir Bakış, I (1952) s. 30-43.

TARİH VESİKALARI:

Selim III., Mustafa IV., ve Mahmut II. Zamanlarına ait Vesikalar, I/1 (1941) s. 19-29.

Fransa Kralı Louis XVI.'nın Selim III.'e Nâmesi, I/3 (1941), s. 198-202
2 fotk.

Murad I. ile Emir Süleymana Ait İki Vakfiye, I/4 (1941), s. 214-244.
Yerköy Mükâlemelerinde Murahhaslar İçin Gönderilen Büyümler, II/8 (1942), s. 101-103, 1 fotk.

Selim III.'ün Sirkâtibi Tarafından Tutulan Ruznâme, III/13 (1944)
s. 26-35 10 resim, III/14 (1944) s. 102-116, III/15 (1949)
s. 183-199 15 resim.

THE JOURNAL OF THE PALASTINE ORIENTAL SOCIETY:

Hünernamé, Tome I, XVIII (1938) s. 167-171.

TRANSACTION OF THE ORIENTAL CERAMIC SOCIETY:

Les Faiences turques (1934) s. 48-61 [not; Türkçesi için bk. IV *Geçit-Review*].

TÜRK TARİH, ARKEOLOJYA VE ETNOGRAFYA DERGİSİ:

Bir Harp Plânı, II (1934) s. 254-257.

Barbaros'un Otantik Resmî, III (1936), s. 155-158, 3 res.

En Nâdir Türk Çinileri, IV (1940), s. 131-138.

Ahmet Fethî Paşa ve Müzeler, V (1949), s. 1-15.

VAKIFLAR DERGİSİ:

- Sultan Ahmed Camii*, I (1938), s. 25-28, 14 resim
Sultanahmet Camii'nin Tezyinî Hususiyetleri, II (1942) s. 209-212,
 12 resim.
Yurdumuzda Tesis (Vakıf), X (1973) s. 133-135.

B. Ansiklopedilerdeki maddeler:

AYLIK ANSİKLOPEDİ:

- Süleymaniye Camisi*, II (1946) s. 600 vd.
Sultanahmet Camisi, III (1947) s. 1024 vd.
Türkiye Müzelerinin Kuruluşunun Yüzüncü Yıldönümü, IV (1948) s. 1132.
Türk Çiniciliği, IV (1948) s. 1270-1272.
Yenicâmi, V (1949) s. 1705 vd.
Hattatlarımız, II. seri (1949) s. 67-70.
Emanatı Mukaddese, II. seri (1950) s. 81-84.
İstanbul'da İlk Bina Tahriri, II. seri (1950) s. 135, 140.

SANAT ANSİKLOPEDİSİ:

- [not: Celâl Esad Arseven tarafından çıkarılmıştır, bkz. S. Eyice,
 "Celâl Esad Arseven (1875-1971)", *Bellekten XXXVI/142*, s. 173-
 201, burada s. 193].
Topkapı Sarayı Müzesi, IV (1952) s. 2015-2028.

III

KONGRE KİTAPLARI İLE ARMAĞANLARDAKİ YAZILARI

A. Armağanlar :

- "Muallim M. Cevdet (İnançalp)'in hayatı ve eserleri hakkında hazırlanan bir ankete cevap", Şu eserde: *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*. Derleyip toplayan Osman Ergin İstanbul 1937, s. 597-599.
 "Bursa Kumaşları", Şu eserde : *Bursa, Yapı ve Kredi Bankası Bursa Şubesinin Açılış Hatırası 4 - Haziran - 1948*, s. 29-32.
 "Mühim Bir San'at Varlığı. Topkapı Sarayı Müzesi. Üstad Tahsin Öz'ün Verdiği Değerli Mâlûmat.", *1950 Sanat Yıllığı*, çıkaran Refik Ahmed Sevengil, s. 81-89.

“İstanbul Fatih Külliyesi” Şu eserde: *Eretz-Israel c. 7. L.A. Mayer Memorial Volume, Israel Exploration Society, Jerusalem 1963, s. 88 vd., 2 foto.*

“Edirne Yeni Sarayında Kazı ve Araştırmalar” Şu eserde: *Edirne. Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı, Ankara 1965, s. 217-222. Türk Tarih Kurumu yay. VII. Sa. 43.*

“İstanbul Câmileri” Şu eserde: *İstanbul İl Yıllığı 1967, İstanbul 1969, 628 Sayfa, s. 229-240.*

[not: Yıllığın hazırlama komitesinde de bulunuyordu. Baş tarafındaki fotoğrafta ve listede görülüyor].

B. Konferanslar :

“Türk Dokumacılığı ve Selçuklular Devrine Ait Bazı Kumaşlar”, *Türk Tarih Kurumu Yıllık Konferansları I. Atatürk Konferansları, Ankara 1964, s. 155-161, Türk Tarih Kurumu yay. Se. XVII n. 1*

“İstanbul'da Fatih Tophanesi”, *Atatürk Konferansları II (1964-1968,)* s. 131-138. Ankara 1970, Türk Tarih Kurumu yay. Se XVII n. 2

“Türk Okçuluğu ve Atatürk”, *yuk. cilt. s. 139-146.*

C. Tebliğler :

“Türk Kumaş Tarihi Üzerinde Araştırmalar”, *III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 15-20 Kasım 1943, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1948, s. 556-563.*

“Yıldız Marûzat Dairesi Arşivi”, *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1952, s. 451-463.*

“Osmanlılar Devrinde Resimli Türk Kumaşları”, *V. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-17 Nisan 1956, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1960, s. 442-452.*

“Yurdumuzda Müzeler Nasıl Kuruldu. Neler Yapıldı? Neler Yapılması Gerekli?” *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 25-29 Eylül 1970, Kongreye Sunulan Bildiriler c. II, Ankara. 1973 s. 951-960,*

IV.

GENİŞ ÇEVRELERE MAHSUS DERGİLERDEKİ YAZILAR

[not. Dergiler alfabe sırasına göredir.]

ÇİĞİR

Müzelerimize Ait Bir Hatıra, n. 106 (Eylül 1941) s. 62-66.

Anadolu Çinileri, n. 110 (Ocak 1942) s. 17 vd.

Türk Tezyinî Sanatları I., n. 112 (Mart 1942) s. 62-69.

Türk Tezyinî Sanatları II., n. 113 (Nisan 1942) s. 95-106.

FESHANE AYLIK MENSUCAT MESLEK MECMUASI

[not: şimdiki adı *Mensucat Meslek Mecmuası*]:

Eski Türk Dokumacılığı; Türk Dokumacılık Tarihine Bir Bakış, III/1 (Ocak 1950) s. 7 vd.

Türk Kumaşçılığı Tarihinden: XVI. asır Türk Kumaşçılığı, III/5 (Mayıs 1950) s. 110 vd.

GEÇİT-REVIEW

Türk Çiniciliği Tarihi I., n. 1 (Sonkânun 1945) s. 14-16

Türk Çiniciliği Tarihi II., n. 2 (Şubat 1945) s. 13-16

Türk Çiniciliği Tarihi III., n. 4 (Nisan 1945) s. 13-16

[not. Transaction of the Oriental Ceramic Society 1933-34 bülteninde neşredildiği kaydı vardır Bk. II. A]

Londra'da Fatih Topu, n. 5 (Mayıs 1945) s. 2-4.

İSTANBUL (İstanbul Halkevleri Dergisi)

Topkapı Sarayı Müzesi, n. 9 (1 - Nisan - 1944) s. 7 vd.

Topkapı Sarayı Mutfaqları ve Yemekleri, n. 30 (15 - Şubat - 1945) s. 6 vd.

İstanbul'da Türk Sanatları I. 450 yıl Önce İstanbul'da Yaşayanlar-Evler Dükkanlar, n. 55 (1 - Mart - 1946) s. 5 vd.

PANORAMA

Çırağan Sarayı, Tahsin Öz'e göre, n. 1 (1 - Mayıs - 1954) s. 18

[not. aynı sütunlarda S. H. Eldem ve N. Demirağ'a göre yazıları da vardır]

- İstanbul, Bunu Affetmiyecektir*, n. 2 (Haziran 1954) s. 20 vd.
Anıtlarımız I. Çemberlitaş, n. 7 (Kasım 1954) s. 12.
Edirne ve Selimiye camii, n. 8 [Edirne ilâvesidir] s. 8 vd, 26.
Dikili Taşlar, n. 10 (Şubat 1955) s. 18 vd, 49.

RADYO

- Geçmişte Türk Zevki: Halılarımız*, III/29 (15 - Nisan - 1944) s. 2 vd.

RESİMLİ TARİH MECMUASI

- Kapalıçarşının Tarihi*, I (1950) s. 248 vd.
Hazine-i Hümayun Kasaları Açılırken II (1951) s. 902-905.
Sadrızam Yunus Paşa ile Karısının Portreleri, II (1951) s. 1071-1073,
 1077.
Fatih Külliyesi. İlk Türk Üniversitesi, n. 41 (1953) s. 2300-2302, 2305.
350 yıl Evvel İstanbul'da Eşya Fiyatları, V (1954) s. 3088-3090.

SALON

- 200 Senelik Sümbüller*, n. 29 (1949) s. 67-70.
Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Tahsin Öz Anlatıyor [not. dergi muharriri Sermet Sami Uysal tarafından kaleme alınmış], n. 36, s. 571.

TARİH DÜNYASI

- Türbeler Açılırken*, 2 (Mayıs 1950) s. 47-49.
İstanbul'un Fethi ve Üstün Türk Silâhları, "Fatih Özel Sayısı" (Mayıs 1953) s. 4-6.

TARİH HAZİNESİ

- Nakkaş Levni Sergisi*, n. 1 (15 - Kasım - 1950) s. 12-14.
Osmanlı Hükümdarlarının Resimleri, n. 2 (1 - Aralık - 1950) s. 55-57.
*Topkapı Sarayı Müzesinde Yeni Daireler. Yazı, tezhib, cild ve minyatür-
 lerimiz*, n. 5 (15 - Ocak - 1951) s. 230 vd, 241 vd.
Osmanlı Padişahlarının Büyüleri, n. 7 (Şubat 1951) s. 331, 333.

TARİH KONUŞUYOR

- Emanat-ı Mukaddese, Emanat-ı Mübareke*, V/25 (Şubat 1966) s. 2024 vd.
Yurdumuzun En Eski Saraylarından. Alâeddin Köşkündeki Süslemeler, V/26 (Mart 1966) s. 2104.

TÜRK DİLİ

Fatih Devri Sanatları, II/20 (Mayıs 1953) s. 513-517.

La TURQUIE KEMALISTE

La Broderie turque, n. 44 (1941) s. 9-16

La Bibliothèque du Palais de Topkapı, n. 45 (1941) s. 7-11

La TURQUIE MODERNE

La miniature turque islamique, n. 196 (1963) s. 7-11.

TÜRKİYE TURİNG VE OTOMOBİL KURUMU BELLETENİ

[not: Bu dergideki makaleler genellikle başka yerde yayınlanmış olanların aynen basımıdır. Derlememizi uzatmamak için karşılaştırma yapmadık].

450 Yıl Önce İstanbul'da Yaşayanlar -Eöler- Dükkânlar, n. 51 (Nisan 1946) s. 17-19.

Topkapı Sarayı Müzesi n. 59 (Aralık 1946) s. 15-17.

Bizans Sarayları, n. 70 (Kasım 1947) s. 17 vd.

Bursa Gezisi, n. 67 (Ağustos 1947) s. 9 vd.

İstanbul Çeşmeleri ve Sebilleri, n. 68 (Eylül 1947) s. 6-8.

Türk Halıları, n. 70 (Kasım 1947) s. 9-11.

La Bibliothèque du Palais de Topkapı, n. 72 (Ocak 1948) s. 22-24.

La Musée de Topkapı, n. 80 (Eylül 1948) s. 37 vd.

Çemberlitaşın Tamirine Başlarken Düşünceler, 136 (Mayıs 1953) s. 22 vd.

Turkish Decorative Arts and Turkish Shoes, n. 182 (Mart 1957) s. 22-25.

Süleymaniye Camii, 206 (Mart 1959) s. 1.

Türbeleri Mahvolmaktan Kurtaralım, n. 208-209 (Mayıs - Haziran 1959) s. 10.

Bursa'da Murad II. Camii, n. 232-233 (Mayıs - Haziran 1961) s. 9.

Restoration of the Topkapı Palace Museum n. 238 (Kasım 1961) S. 23-25.

Turkish decorative arts and Turkish shoes, n. 240 (Ocak 1962) s. 29 vd.

Şah İsmail Tahtı, 5-284 (Mart 1966) s. 2 vd.

TÜRKİYE

- Turkish decorative arts and turkish shoes*, I (1952) s. 47-52.
The arts in the age of Mehmet the Conquerer, II (1954) s. 34-37.

ÜLKÜ

- Fatih Devri Yapıları : Çinili Köşk*, n. 58 (16 - Şubat - 1944) s. 7-9

YAPI

- Abidelerimizi Koruyalım*, yıl I, sayı 1 (15 İkinci Teşrin — Kasım) 1941) s.2.
 -*Abidelerimizi nasıl Korumalı?*, yıl I, sayı 3 (15 Birinci Kânun-Aralık, 1941) s. 2.
 -*Bir Münakaşa ve İki Konferans*, yıl I, sayı 6 (1 Şubat 1942) s. 13-14.
 -*Türk İşlemeleri Sergisi ve İşlemelerin Ehemmiyeti*, yıl 2, sayı 40 (1 Temmuz 1943) s. 5.

YEDİGÜN

- Eski Cami Plânları ve Mimari Vesikalar*, VII/172 (1936) s. 3 vd, 25.
Türk Çinileri, VIII/199 (30 - Kânun II - 1936) s. 5-7. resimli
Mektup Zarfı Türk İcadıdır, IX/214 (1937) s. 9. resimli.
Saray Düşünü, IX/224 (1937) s. 7-9.
Cumhuriyeti Padişahlar Nasıl Bilirdi, XII/294 (1938) s. 13, 25.

YENİ İNCİ

- Fatih Devri Sanatları. İlk Üniversiteyi Kuran Fatih Sultan Mehmet, Arapça ve Farsçadan Başka, Yunanca ve Sırpça da biliyordu*, n. 40 (28 - Mayıs - 1953) [500. Fetih Yılı Sayısı] s. 31-33, 41.

YENİ TARİH DÜNYASI

- Kanunî Sultan Süleyman'ın Damadı İbrahim Paşanın Mektupları*, 3 (1953) s. 128 vd.
Atatürk'ün Topkapı Sarayı Müzesini Ziyaretleri. [Atatürk Özel Sayısı.] (1953) s. 54-58.

V

GÜNLÜK GAZETELERDEKİ YAZILARI

AKŞAM

Türk Sanatı Kitabındaki Sayısız Yanlışlar, 20 - I - 1947.

CUMHURİYET

“*Türk Sanatı*” adlı eser dolayısıyla, Prof. Diez İddialarını İsbat Etmedir, 25 - XII - 1946, s. 2.

[not: 27 - Aralık - 1946 tarihli sayıda: “Türk Sanatı adlı” eser dolayısıyla: Profesör Ernst Diez cevap veriyor.]

TAN

Kadıköy Halkevinde açılan sergi münasebetiyle, Türk işlemleri sergisi ve işlemlerin ehemmiyeti. 25 - Haziran - 1943, [not. Aynı yazı Yapı n. 40 (1 - Temmuz - 1943) s. 5 vd.]

TANİN

- 15 - Nisan - 1947 tarihinden başlamak üzere “*Sanat Eserlerimizi Tanıyalım*” genel başlığı altında bir seri. Hepsi 5. sayfadadır. *San’at eserlerinin milletlerin medeniyet tarihindeki mevkii.* 15 - Nisan
Kültür müesseselerimizde kendi elimizle çalışalım. 1 - Mayıs
Edirne gezisi. 6 - Mayıs
Müzelerimize düşen vazife. 13 - Mayıs
İstanbul türbeleri. 20 - Mayıs
Yine İstanbul türbeleri. 10 - Haziran
Fatih zamanında İstanbulun imarı. 17 - Haziran
Amca Zade Hüseyin Paşa yalısını kim kurtaracak. 24 - Haziran
Yine Amca Hüseyin Paşa yalısı, fakat tehlikede. 1 - Temmuz
Bursa gezisi. 8 - Temmuz
Yine Bursa gezisi. 15 - Temmuz
Bursa gezisinin sonu. 22 - Temmuz
Bir Türk kadını Amerikada müze muhafızı. 29 - Temmuz
Topkapı Sarayında 10.000 parça Çin porseleni ne maksatla getirtilmiş.
 5 - Ağustos
İbni Sinanın Hemedandan, Fuzulünün Bağdattan kemikleri getirtilmek istenirken, Kâtip Çelebinin mezarı ne halde... 12 Ağustos
Bizans sarayları. 26 Ağustos

- Yeni açılan artezyen kuyuları dolayısıyla eski İstanbul sularına bir bakış.*
2 - Eylül
İstanbul çeşmeleri ve sebiller. 9 - Eylül
İstanbul sebilleri. 16 Eylül
Türk halıları, meşhur ressamlar. 23 - Eylül
Halularımız. 30 - Eylül
İbrahim Paşa sarayı yıkılmaz. 7 - Ekim
Askerî müze ve Türk silahları. 14 Ekim
Konya ânıdları ve müzeleri. 21 - Ekim
Türk kumaşı ve kadifeleri. 4 - Kasım
Türk Kumaş ve kadifeleri. 11 - Kasım

VATAN

Türk Sanatı Kitabı Dolayısıyla, 22 - Ocak 1947

YENİ İSTANBUL (sene, 1950 - 1951 - 1952)]

- Sanat Dostları Haremde. 40 Basamaklı Merdivenden Karanlıklar İçinde Varılan Havuz, Haremin Meşhur Eğlencelerinin Tertip Edildiği Yerdir*
[not: Gazetenin muharrirlerinden Fikret Âdil'e verilen bir beyanatın metnidir] 24 - Eylül - 1950, n. 298 s. 5
Eski Sanatlar ve Müzeler. Halen Esaslı Bir Müze Programımız Yoktur,
6 - Kasım - 1950, n. 341. s. 5
Eski Sanatlar ve Müzeler. Efeste Meryemin Merkadi. Topkapı Sarayı Müzesinde de Yahya'nın Kafatası ve Eli Bulunuyor, 16 - Kasım 1950,
n. 351, s. 5
Sanat Bahisleri. Eski Eserler ve Müzeler. Ankarada Muazzam bir Müze Kurmanın Zamanı Gelmiştir, 17 - Kasım - 1950, n. 382 s. 6
Topkapı Sarayında Açılan Yeni Daireler. Eski Yazılar, Ciltler, Minyatürler ve Kumaşlar İçin Hazırlanmış Olan Daireler, Türk Sanatının Bu Sahadaki Değerini Tebarüz Ettiren Güzel Örnekleridir,
[not: Bir beyanatın metnidir. fa (Fikret Âdil olmalı) imzalıdır]
25 - Aralık - 1950, n. 390, s. 5
Eski Sanatlar ve Müzeler. Topkapı Müzesinde Saat Koleksiyonu. İstanbulla Saat Hangi Asırda Geldi?, 28 - Aralık - 1950, s. 5
Eski Sanatlar ve Müzeler. Topkapı Sarayı Müzesinde Türk Saatleri,
22 - Ocak - 1951, s. 5

YENİ İSTANBUL (Sene, 1952)

- Fatih Külliyesi I. Cami ve Türbe.* 1 - Ekim
Fatih Külliyesi II. Medreseler ve İmaret. 9 - Ekim
Sanat Âbidelerimiz. Eyüp Camii ve Fıskıye. 25 - Ekim
Tarihî Eserlerimiz: Türbeler. 30 - Ekim
Tarihî San'at Eserlerimiz. Yine Türbeler. Nasıl Açıldı, Nasıl Geziliyor.
 14 - Kasım
İstanbul'un İmarı ve Anıtlarımız. 23 - Kasım
Çemberlitaşın Tamirine Başlanırken Düşünceler. 14 Aralık

YENİ İSTANBUL (Sene, 1953)

- Tarihte Kervansaraylar,* 4 - Ocak
Emanat-ı Mukaddese Tetkik Ediliyor. Tahsin Öz'ün Tetkikleri Bu Sahada Yeni Ufuklar Açıyor [gazetenin muharriri Fikret Âdil'in yaptığı röportaj] 19 - Mayıs
Tarihimizin En Mutlu Gününde: 500 üncü Fetih Yılı Kutlama Hazırlıkları Nasıl Başladı ve Nasıl Nihayete Erdi?, 29 Mayıs
 'yukarki makalenin ikinci kısmı', 30 - Mayıs
Konya'nın İmarı. Mevlâna ve Selçuk Hükümdarları Türbelerinin Acıklı Durumu. 18 Temmuz

YENİ İSTANBUL

- 1958 senesinde genel başlığı "Ramazaniye" olan bir dizi. Bütün yazılar 4. sayfadadır.
Camilerimiz, 22 - Mart
Fatih Camii, 23 - Mart
Eyüp Camii, 24 - Mart
Eyüp Sultan Türbesi, 25 - Mart
Eyüp'te Kılıç Alayları, 26 - Mart
Mahmutpaşa Camii, 27 - Mart
Murat Paşa Camii (Aksaray), Rum Mehmet Paşa Camii (Üsküdar), Davut Paşa Camii, 28 - Mart
Yatağan Camii (Tekfur Sarayı, Balat), Yavaşca Şahin Paşa Camii (Uzunçarşibaşı), 29 - Mart
Atikalipaşa Camii (Çemberlitaş), Zincirlikuyu Camii (Karagümrük Atik Ali Paşa), 30 - Mart
Sultan Selim Camii, Ayşe Hafsa Sultan türbesi, Şehzadeler türbesi, Abdülmecit türbesi, 31 - Mart

- Firuzğa Camii* (Divanyolu), *Bali Paşa Camii* (Husrev Paşa çarşısı civarı), *Cezeri Kasım Paşa camii* (Eyüp). *İbrahim Paşa Camii* (Sivrikapı), 1 - Nisan
- Beyazıt Camii*, 2 - Nisan
- Beyazıt Camii sergileri*, 3 - Nisan
- Mahya ve mahyacılık*, 4 - Nisan
- Hırka-i Saadet ziyareti*, 5 - Nisan
- Emanat-ı mübareke* [hz. Ebubekir'in kılıcının fotoğrafı ile] 6 - Nisan
- Şehzade Camii*, *Rüstem Paşa türbesi*, *Bosnalı İbrahim Paşa türbesi*, *Şehzade Mahmut türbesi*, *Hatice Sultan türbesi*, *Destarı Mustafa Paşa türbesi*, *Fatma Sultan türbesi*, 7 - Nisan
- Süleymaniye Camii*, 8 - Nisan
- Mihrimah Camii ve Üsküdar İskelesi*, *Rüstem Paşa camii* (Mısırçarşısı ilerisi), 9 - Nisan
- Sokollu Mehmet Paşa Camii* (Kadırga civarı), *Azapkapı Camii* (Galata) 10 - Nisan
- Yeni Cami*, 11 - Nisan
- Sultan Ahmet Camii*, 12 - Nisan
- Sinan Paşa Camii* (Beşiktaş), *Kılıç Ali Paşa Camii* (Tophane), 13 - Nisan
- Ahmet Paşa Camii*, *Takkeci Camii* (Topkapı harici), *Ramazan Efendi Camii* (Koca Mustafa Paşa), 14 - Nisan
- Hekimoğlu Ali Paşa Camii* (Davutpaşa civarı) *Nuruosmaniye Camii*, 15 - Nisan
- Kadir Gecesi ve "Mushaf-ı Şerif"*, 16 - Nisan
- Ayazma Camii* (Üsküdar), *Lâleli Camii* (Aksaray). 17 - Nisan
- Nusretiye Camii* (Tophane), *Dolmabahçe Camii*, *Ortaköy Camii*. 18 - Nisan
- Hırka-i Şerif Camii ve Hazret-i Peygamberin Hırkaları*. 19 - Nisan

. . .

Bursa'nın yanan çarşı ve hanları, 26 - Ağustos. n. 3151, s. 2

YENİ İSTANBUL

1959 senesi Mart - Nisan aylarında "Türbeler" genel başlığı taşıyan bir seri. 3. sayfalarda.

- I - *Türbeler*, 11 - Mart
- II - *Hazret-i Ebu Eyyûb-il Ensârî Türbesi*. 12 - Mart
- III - *Mevlâna Türbesi* - "Kubbe-i Hadrâ". 13 - Mart

- IV – *Yeşil Türbe*. 14 - Mart
 V – *İstanbul'da Eshab Türbe ve Merkadleri*. 15 - Mart
 VI – *Bursa Muradiye Türbeleri*. 16 - Mart
 VII – *Mahmutpaşa Türbesi*. 17 - Mart
 VIII – *Fatih Sultan Mehmet II. Türbesi*. 18 - Mart
 XI – *Sultan Bayazıt II. Türbesi*. 19 - Mart
 X – *Yavuz Sultan Selim I. Türbesi*. 20 - Mart
 XI – *Şehzade Camii Türbeleri*. 21 - Mart
 XII – *Yine Şehzade Camii Türbeleri*. 22 - Mart
 XIII – *Kanunî Sultan Süleyman Türbesi*. 23 - Mart
 XIV – *Ayasofya Hazîresindeki Türbeler*. 24 - Mart
 XV – *Sultan Ahmet I. Türbesi*. 25 - Mart
 XVI – *Hatice Turhan Sultan Türbesi (Yeni Cami avlusunda)*. 26 - Mart
 XVII – *Sultan Abdülhamit I. Türbesi (Dördüncü Vakıf Han karşısında)*. 27 - Mart
 XVIII – *Kaptanpaşa Türbeleri. Barbaros Hayreddin Türbesi (Beşiktaş iskelesi)*. 28 - Mart
 XIX – *Yahya Efendi Türbesi (Çırağan Sarayı karşısında sed üzerinde)*. 29 - Mart
 XX – *Yemen Fatihi Sinan Paşa Türbesi (Çarşıkapı'da)*. 30 - Mart
 XXI – *Sünbüleferdi Türbesi (Kocamustafapaşa Camii avlusunda)*. 31 - Mart
 XXII – *Mihrişah Sultan Türbesi (Eyüp, Camii arkasında)*. 1 - Nisan
 XXIII – *Zal Mahmut Paşa Türbesi (Eyüp Sultan Defterdar Caddesi)*. 2 - Nisan
 XXIV – *Sultan Mahmut II. Türbesi (Divanyolu'nda)*. 3 - Nisan
 XXV – *Sultan Yine Mahmut II. Türbesi*. 4 - Nisan
 XXVI – *Köprülü Mehmet Paşa Açık Türbesi (Çemberlitaş karşısı)*. 5 - Nisan
 XXVII – *Sultan Mustafa III. Türbesi (Aksaray Lâleli Camii yanı)*. 6 - Nisan
 XXVIII – *Cerrah Mehmet Paşa Türbesi (Meşhur semtte camii avlusunda)*. 7 - Nisan
 XXIX – *Türbeleri Mahvolmaktan Kurtaralım*. 8 - Nisan

YENİ İSTANBUL

1960 senesi 28. Şubat - 28. Mart ayları arasında "İslâmiyetin Kuruluşundan Bu yana, Cami ve Mescitler" genel başlığında bir yazı serisi. 4. sayfada

- I - Mekke'de : Hane-i Saadet.
- II - Medine'de : İlk Mescit.
- III - Konya'da : Alâeddin Camii.
- IV - Konya'da : Kubbe-i Hadrâ, Mevlâna Türbesi.
- V - Niğde'de : Alâaddin ve Sungur Bey Camileri.
- VI - Kayseri'de : Ulu Cami, Gülük Camii.
- VII - Kayseri'de : Huvana ve Hacı Kılıç Camileri.
- VIII - Divriği'de : Ulu Cami.
- IX - Beyşehir'de : Eşref oğlu Camii.
- X - Ankara'da : En Eski Camiler.
- XI - Ürgüp, Damse Köyünde : Taşkın Paşa Camii.
- XII - İznik'de : Yeşil Cami.
- XIII - Bursa'da : Alâeddin Bey ve Orhan Bey Camileri.
- XIV - Bursa'da : Murad Hüdavendigâr Camii.
- XV - Bursa'da : Yıldırım Bayezit Camii.
- XVI - Bursa'da : Ulu Câmi.
- XVII - Bursa'da : Yeşil Cami.
- XVIII - Bursa'da : Murad II. Camii.
- XIX - Bursa'da : Emîr Sultan Camii.
- XX - Bursa'da : Hamza Bey, Kanberler ve Umurbey Camileri.
- XXI - Bursa'da : Kaplıcalar.
- XXII - İnegöl'de : İshak Paşa Camii.
- XXIII - Afyon'da : Gedik Ahmet Paşa Camii.
- XXIV - Edirne'de : Yıldırım Camii, Eski Cami.
- XXV - Edirne'de : Muradiye Camii.
- XXVI - Edirne'de : Üç Şerefeli Cami.
- XXVII - Edirne'de : 2. Beyazıt Camii.
- XXVIII - Edirne'de : Beylerbeyi, Şahneler ve Sarıcapaşa camileri.
- XXIX - Edirne'de : Selimiye Camii.
- XXX - Edirne'de : Yine Selimiye Camii.

VI

HAZIRLANMASINDA YARDIMCI OLDUĞU YAYINLAR

— *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi*, İstanbul 1933, 80 s. ve 48 res.

— *Guide to the Museum of Topkapı Saray*, İstanbul 1936, 90 s. ve 48 res.

— *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II. Fatih*, İstanbul 1935, XIV + 149 Sayfa. İstanbuler Mitteilungen. Herausgegeben von der Abteilung İstanbul des Archäologischen Institutes des Deutschen Reiches. Heft 4

— *Arşiv Kılavuzu. I. fasikül*, İstanbul 1938, XI + 96 sayfa. [iç kapakta, "Kültür Bakanlığınca neşredilen bu kılavuz Topkapı Sarayı Müzesi Direktörlüğünce tertip ettirilmiştir" başlığı vardır]. Önsöz s. I - IX.

— *Arşiv Kılavuzu. II. fasikül*, İstanbul 1940, 97-192. sayfa. [iç kapakta "Maarif Vekilligince neşredilen bu kılavuz Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğünce tertip ettirilmiş" başlığı]

Her iki fasikülde de 14 er vesikanın fotokopisi ve özeti vardır.

— F. W. Cleaves, *The Sino - Mongolian Edict of 1453 in the Topkapı Saray Müzesi*, Harvard Journal of Asiatic Studies, XIII/3-4 (1950) s. 431-446, ve lev. I - VIII.

BİBLİYOGRAFYA

URIEL HEYD, *Studies in Ottoman Criminal law (Osmanlı ceza kanunu hakkında incelemeler)*, edited by. V. L. Ménage, Oxford at the Clarendon Press 1973, XXXII 340.

Osmanlı teşkilât ve idare sisteminin en temel kaynaklarından biri kanunnamelerdir. Kanunnameler, bunların da üstünde olarak birer hukuk belgesidirler. Osmanlı devleti ikili bir hukuk sistemine sahiptir. Biri şeri hukuk diğeri idare, maliye, ceza ve muhtelif hukuk sahalarına ait olan örfi hukuk. Osmanlı devlet adamları bu iki ayrı hukuk sahasını birleştirmeye mümkün olduğu kadar gayret etmişler ve hiç olmazsa her ikisini ilgilendirebilecek konularda tezada düşülmemesine çalışmışlardır. Devletin kuruluşundan beri suç işleyenler için şeriat ile tam bir uygunluk halinde bulunan kanunlar vazedilmiştir. Diğer yandan, vazedilmiş bazı kanunnameler de, reayanın mahallî idareciler ve timar sahiplerinden vukubulacak şikâyetlere göre cezaî mahiyette hükümler ihtiva ettiği de dikkati çekmektedir.

Osmanlı ceza ve mali kanunnamesinin en eski metni ilk defa Friedrich Kraelitz-Greifenhorst tarafından yayımlanmıştır (Kanun-name Sultan Mehmeds des Eroberers, Die ältesten Osmanischen Straf-und Finanzgesetze, MOG, 1 (1921-1922), 13-48). Fatih kanunnamesi 1453 de İstanbul'un fethinden hemen sonra tertip edilmiş, fakat elde bulunan metin 1488 Haziran ayının 2 si ile 10 u arasında kopya edilmiştir. Bazı araştırmacılar bu hususta farklı görüşler ortaya atmışlardır. Buna göre, Kraelitz'in yayınladığı metindeki kanunlardan hiç birinin 1453 tarihinde veya civarında yazılmış olduğunu tespit edecek ip uçları mevcut değildir. Bu bakımdan Fatih kanunnamesini tarihlemek şimdilik mümkün değildir. Fatih kanunnamesinin ilk üç faslı ceza hukukuna dair hükümleri ihtiva etmektedir. Dördüncü fasıl vergi ve rüsumlarla ilgilidir.

Elimizdeki eserin müellifi olan Uriel Heyd Osmanlı ceza hukukunun en önemli metinlerini yıllar süren araştırma sonucunda tespit etmiş ve çok titiz bir çalışma sonunda XVII. yüzyıl sonlarına kadar mevcut metinleri incelemiş, fakat bu çalışmasının sonuçlarının yayın alanına intikal ettiğini göremeden vefat etmiştir. Bu eserin ortaya çıkmasında ve yazarın tamamlamaya vakit bulamadığı eksiklikleri tamamlayarak ortaya çıkmasında V. L. Ménage en az U. Heyd kadar gayret sarfetmiştir.

Eser, kullanılan eserlerin kısaltma listesi (XV-XXVIII), görülen kanunname metinlerinin bulunduğu kütüphanelerin listesi (XXIX-XXX) ve metinde uygulanan transliterasyon (XXXI-XXXII) ile başlamaktadır. Burada Türkçe yayınlanan İslâm Ansiklopedisinde uygulanan sistem uygulanmıştır.

Karadağ ve Kefalonya hristiyanları için kanunnamelerde bulunan ceza hükümlerinin II. Bayezid devrinde vazedildiği hakkında kesin bir bilgi söylenememektedir. Burada zikredilen vergi cinsleri Fatih ve II. Bayezid kanunnamelerinde bulunanların aynıdır. Bu şekilde ceza maddeleri bulunan bir diğer vilâyet Karadağ olup buna ait kanunname metni 1523 tarihli Karadağ tahrir defterinde bulunmaktadır. Ceza kanunnamelerine ait maddeleri ihtiva eden bir diğer malzeme de çoğu

nişan şeklinde verilmiş hükümlerden ibaret olan siyasetnamelerdir. Bunlar bir idâri bölgede kanunu ihlal eden kimselerin nasıl cezalandırılacakları hususlarına ait talimatnameleri ihtiva etmektedirler. Ceza kanunnameleri malzemelerinden birini II. Bayezid'in ceza kanunu teşkil eder. Buna Kanunî Sultan Süleyman— ve XVII. yüzyıla ait bir ceza kanunnamesi metinleri ilâve edilmelidir. İşte Osmanlı ceza kanunnamesine esas olan kanunname metinleri Fatih, II. Bayezid, Kanunî ve XVII. yüzyıla ait metinlerdir. Bu 6 kanunname metninin Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde bulunan çeşitli nüshaları (s. 33-37) bu kısmın ekini teşkil ediyor.

Osmanlı ceza kanunnamesi, Osmanlı İmparatorluğunun her tarafında yürürlükte olduğu sırada bazı ceza maddelerinde eyâlet kanunnamelerine dercedildiği görülmektedir. Sancak kanunnameleri, ait oldukları sancakların tahrir defterleri içinde bulunmaktadır. Evvelce Dülkadirli, Akkoyunlu ve Memlûk devletleri hâkimiyetinde bulunmuş olan eyaletlerde bazı malî ve idâri metinler muhafaza edilmekle beraber, kısa bir geçiş devresini takiben Osmanlı ceza kanunu uygulanıyordu. Keza, bazı Balkan memleketlerinde başlangıçta mahallî hıristiyan kanununun yürürlükte bırakıldığı görülüyor. Eyâlet kanunnamelerinde dercedilmiş olan ceza listesinin bazı hususları Osmanlı ceza kanunnamesinde zikredilmemiştir. Farklı ceza nizamlarını ihtiva eden yegâne eyalet kanunu Mısır kanunnamesidir. Fakat Anadolu'da Osmanlı olmayan yegâne ceza kanunu kaynağı, Dülkadirli kanunnamesi metni içinde bulunmaktadır. Bununla beraber Dülkadirli kanunu ilk bakışta Osmanlı ceza kanunnamesi ile dikkate şayan bir benzerlik gösterir.

Bunu takiben ortaya konan kanunname metnine esas olarak Manisa Genel kütüphanesindeki nusha alınmıştır. Kanunî devrine ait olan bu kanunname metni için aynı gruptan diğer (Üniversite, Münih, John Rylands kütüphanelerindeki) nüshalar kullanılmıştır. Bu suretle meydana getirilen tenkidli metin bu hususta yapılacak araştırmalara sağlam bir temel teşkil edecektir (s. 56-93). Eski Türkçe kanunname metnini müteveffa Uriel Heyd'in uzun bir zaman sarfından sonra İngilizce'ye yaptığı metnin tercümesi takip etmektedir (s. 95-131). Keza Dülkadir ceza nizamlarının tercümesi de Başbakanlık Arşiv genel müdürlüğünde bulunan tapu defterlerindeki kanunname metinlere dayanılarak yapılmıştır (s. 132-147). Osmanlı ceza kanunnamesi zaman zaman bir takım değişikliklere uğramıştır. Şerî kanun ile çelişki halinde olan hususlarda, "emr-i şerif" muteberdir kanunu yoktur ibâresi bazı kanun maddelerinde açıklama olarak verilmiştir. Bunlar daha sonra yapılmış ilâveler ve düzeltmelerdir; fakat, Kanunî'den evvelki ceza kanunname metinlerinde bulunmaktadırlar. Bununla beraber XVI. yüzyılın ikinci yarısında ceza umdelerinin fazla rağbet görmediği dikkati çekiyor. Ceza kanunnamelerini yerleştirmek için adaletnameler de bulunan hükümet beyânları bu konuda yapılan çalışmalarını göstermektedir. Diğer bir deyim ile adaletnameler hükümet otoritesinin aynı zamanda ceza hukukunun kesin bir şekilde yerleşmesi hususunda devletin gayretlerinin ifadesidir. Ceza kanununun itibarını kaybetmesi ceza hukuku sahasında şeriatın itibar kazanmasına sebep oldu. Osmanlı ceza kanunnamesindeki ceza hukukunun çeşitli maddeleri Kraeitz'in yayınladığı metin, Mehmed Arif'in yayınladığı metin ve Başbakanlık Arşivinde Dülkadirli kanununa ait metinler karşılaştırılmak sureti ile ceza hukuku maddeleri bir dizin halinde tertip edildiği zaman, bu hukukun, devrin

şartlarına göre ceza hukukunun hangi mes'eleleri kapsamına aldığı ve muhtevası daha iyi anlaşılmalıdır (s. 158-163).

Osmanlı imparatorluğunda ceza kanunu ve hukuku ile ilgili olarak bunu uygulayan teşkilât ve organların da üzerinde durmak yerinde olacaktır. Osmanlı imparatorluğunun ceza hukukunun idaresinde ilk mütalâa edilecek husus kanun'un bizzat kendisidir. Burada önce kanun kelimesinin Osmanlı cemiyetinde ve kaynaklarında hangi şekillerde kullanıldığı ve ne gibi manalar aldığı üzerinde durulmak icab eder. İlk olarak, burada kaydedildiği gibi kanun anlamında kullanılışı, ikincisi hükümdarın hükmü, talimatı, emri anlamına gelişi, üçüncü olarak muayyen mes'eleler hakkında düzenlenmiş mecmua veya kanun külliyyatı, dördüncüsü şer'e aykırı olan lâik devlet kanununun bütün müesseseleri kastedilmektedir. Adaletnameler, muayyen hususlarda alışlagelmiş gelenekler demek olan örf, kanun kelimesinin eş manalı olarak kullanılmıştır. Örf kelimesinin bir esas manası "adaletler, inanışlar kanunu" olmakla beraber, bu kanun genel olarak yazılmamış veya ancak gerekli olduğu zaman yazılmıştı. Osmanlı imparatorluğunda kanunlar, prensip bakımından onu vazeden hükümdarın zamanında geçerli idi. Yeni hükümdarın tahta geçişi ile birlikte fermanlar, ahidnâmeler olduğu kadar kanunların da yeniden onaylanması icab etmekte idi. Bununla beraber, siyasi, iktisadî ve içtimai şartların baskısı altında gerekirse değişiklikler yapılabilir veya yeni bir tanesi hazırlanabilirdi. Kanunda önemle belirtilen husus ahalinin idareciler tarafından "zulm ve taaddi" altında tutulmamaları idi. Bunun delillerini, kanunname muhtevasında, aynı zamanda siyasetname ve adaletname metinlerinde görmek mümkündür. Cezaya ait öngörölmüş maddeler diğeri Osmanlı kanunnameleri ile mukayese edildiğinde nisbeten modern kanun kodlarına benzediği görölmektedir. Diğeri kanunnameler gibi olmayarak ceza kanunnamesi, bütün eyaletlerde istisnasız yürürlüktedir. Bu bakımdan ceza kanunu daha iyi tanzim edilmiş ve nisbeten daha iyi teşkil edilmiştir. Bununla beraber muhtelif bölümler arasında tezdalar, tekrarlar, bazı noktalarda tamamlanmamış hissini veren hususların olması bakımlarından diğeri kanunlarla aynı yetersizlikleri paylaşmaktadır. Meselâ bölümler numaralanmamış olduğu gibi, kesin olarak birbirlerinden de ayrılmamışlardır. En önemli olan husus cürüm, cinayet, delil gibi genel ve temel prensiplerde ayrıntılı bir inceliğe sahip değildir. Keza kasdî ve kazaen yapılmış cürümler arasında sistematik bir ayırım yapılmamıştır. Bir diğeri önemli nokta da, Osmanlı ceza kanunu şeriat gibi, diğeri sahalara ait kanunnameler ile açık ve seçik bir ayırım, farklılık göstermemektedir. Bununla beraber, genellikle, cürümlerin ceza nizamı üç veya dört fasla ayrılmıştır. Yalnız ceza kanunnamesinin elde mevcut en son versiyonu onları "siyaset kanunları" adıyla bir başlık altında gruplandırmaktadır. Netice olarak Osmanlı imparatorluğunda ayrı ceza mahkemelerinin olmadığı da belirtilmelidir.

Şeriatı tamamlamak, nazarı olarak, sınırlı sahalarda ilâvelerde bulunmak şeklinde tasavvur edilmiş olup hiç bir zaman onun üstüne çıkması onu bertaraf etmesi düşünölmemiştir. Ceza kanunu, şeriat ile tezdad halinde dahi olsa yerleşmiş âdetleri dikkate almaktadır. XVI. yüzyılın ileri gelen şeyhülişlâmları - İbn Kemal, Ebussuud gibi- kanunların, şeriat ile tam bir mutabakat halinde olması için büyük gayretler sarfetmişlerdir. Şeyhülişlâmlar cezaî maddelerde bile fetvalarını kanunlara istinad ettirdiler. Bununla beraber bazı meşhur şeyhülişlâmlar kanunun bazı

muayyen kaidelerine açıkça muhalefet etmişlerdir. Meselâ, İbn Kemal ceza kanunu ile ilgili olarak verdiği fetvalarından birinde, beyan etmektedir ki, örf'e uygun olarak bir kimsenin idamı için ehl-i örf'e hüccet veren bir kadı, bu cezalandırma şeriata aykırı ise suç işlemektedir; bu şeyhülislâm bazen şeriat ile tezad halinde olan örf menşeli bir kanunu yürürlükten kaldırmaya çalışmıştır; onlara göre, o hiç bir zaman iddia edildiği manada değildir. Osmanlı ceza kanunnamesi cezalandırılacak suçları ve cezaların bir sıralamasına sahip değildir. Onların çoğunluğu ayrı ayrı verilmiş fermanlarda bulunmaktadır. Bunun sebebi belki de kanunname metinlerinin tam bir kanun kodu şeklinde olmamasıdır; bir diğer sebebi de belki onların idarecilerin ve hükümetin diğer icra organları üzerine vazedilmiş nizamlar gibi kabul edilmiş olmalarıdır.

Normal şer'î cezaların ötesine giden cezaların verilmesinde hükümdar ve sadrazam fetva verilmesi için şeyhülislâma müracaat ederlerdi. Ölüm cezasının tasdikinin şeriata uygun olması gerekiyordu. Bu bakımdan bu şekilde verilmiş fetvaların bir kısmı efkâr-ı umumiyenin düşüncelerine aykırı düşmekte; şeyhülislâmlar bazen bu şekilde fetva vermeye hükümdar tarafından zorlanmaktaydılar. Bununla beraber genel olarak şeyhülislâmın hükümdar ve sadrazamın bu şekilde vuku bulan bazı müracaatlarını reddettiklerine de işaret edilmelidir; ağır bir cezanın hukukî gerekçesini tel'in etmek demek olan, fetva verirken bazı hususlardada bu cezayı onaylamayı reddetmektedirler. Meselâ Ebussuud Efendi idam edilmiş kölelerin mallarının müsadere edilmesinin, çocuklarının ve ailelerinin köle yapılmasının kanuna ve şer'e aykırı olduğunu ifade etmiştir.

Osmanlı ulemasının çoğunluğu, şerî olmayan hukuk kaidelerine az rağbet etmişlerdi; aynı zamanda ehl-i örf de kanun nazariyeleri hususunda fazla fikir sahibi değil idiler; diğer bir ifade ile kanunun şeriat ile münasebeti ve kanunun temel prensipleri onların fazla ilgisini çekmemiştir; bu sebeple Osmanlı fikhının gelişmesine yol açmıştır. Meselâ hırsızlık iki bakımdan suçtur; biri şeriata göre Tanrının hakkına tecavüz, diğeri insanın hakkına tecavüz olduğundan dolayı suçtur. Bu bakımdan çalınan mal sahibine iade edilmeli ve suçlu cezalandırılmalıdır. Diğer taraftan adam öldürme ve yaralama ise bir kimsenin hakkına ve hayatına tecavüzdür. Onun için yaralanan kimse veya öldürülenin varisleri kısas istemek veya diyet istemek hakkına sahiptirler. Meselâ kadı önünde birbirlerini tecavüzle itham eden iki kişi de mahkûm edilmektedir. Bu bakımdan adam öldürme, yaralama ve hırsızlık gibi suçlar Allaha karşı olmasa da devlete, cemiyete ve saltanat hakkına tecavüz olarak telakki edilmiştir. Cezaların hükme bağlandığı yerler olarak mahkemeler üzerinde de durmak gerektir. Osmanlı imparatorluğunda kadıların ve idaredeki valilerin fonksiyonları XVII. yüzyıldaki bir kanunname ile temel bir hükme bağlanmıştır. Kadılar şeriatın uygulayıcısı olmakla beraber memleket nizamı ile ilgili maddeleri tespit etmekle de görevlidirler; bunlar reayanın müdafaa ve himayesi, hafif veya ağır cezaların suçlulara tatbikinden sorumlu idarecileri denetlemektedirler. Beğlerbeylerin durumu eyaletlerinde, tıpkı sadrazamların bütün imparatorluk içindeki durumuna benzer; bu bakımdan, onun gibi, zulm ve taaddiyi reaya üzerinden kaldırmak ve şeriat kanununu icra etmektedirler. Beğlerbeğler buldukları eyalet divanlarında gelen davaları bazı hallerde duyarlar, kadıların kararlarının ne şekilde hüküm verdiklerine de şahid olurlardı. Hatalı uygulamaya maruz kalmış kimseler hüküm-

dar müracaat ederek durumlarının teftiş edilmesini isteyebilirlerdi. Bu gaye ile İstanbul'a giderek mahallî salahiyetlilere hitaben haklarının iadesi zımında bir ferman temin etmeye çalışırlardı. Halkın genel şikâyetine maruz kalan sancakbeyi, beylerbeyi, mütesellim v.s. gibi idarecileri hükümdar bazen doğrudan doğruya azleder, bazen de başka yere naklederdi. Kanunların uygulayıcısı olarak kadıların bazı suiistimallerinden bahsedilmektedir. Bu, onların muayyen maaşlarının olmasından ileri gelmektedir. Gayet tabii burada arpalık sahibi yüksek dereceli kadılar bahis konusu değildir. Alelade kadılar yaptıkları muamelelerden hüccet akçesi, sicil akçesi, sicil sureti v.s. gibi tespit edilmiş akçeler alırlardı. Bu bakımdan gelirlerini artırmak için kadılar bir çok davaların kendi mahkemelerinde görülmesine gayret etmişlerdir. Bundan sonraki devirlerde kadıların bölgelelerinde devre çıkmak âdeti bu zaruretle ortaya çıkmıştır. Devre çıktıkları zaman artık aldıkları paralar devrin şartlarına göre verilmesi gerekenin çok üstünde idi. XVII. yüzyılda kadılar büyük şehirlerde bir yıl için, kasabalarda iki yıl için tayin edilmekte idi. Bu kısa zamanda ise mümkün olduğu kadar fazla para kazanmayı hedef tutan bir tutumun belirmeye başladığı görülmektedir. Kadıların suiistimallerinin artması halkda adalet fikrine itimadı sarsan bir durum yaratmıştır.

Gayr-ı müslimlerle ilgili olarak, Osmanlı hukuk mahkemeleri, cemaatların üyeleri ile alakalı ceza hususlarında sınırlı durumda idi. Yani ortodoks patriği ve metropolitleri cemaatları mensuplarına afaroz, dinî cenaze merasimi yapmama, kilise hizmetlerinde ihraç gibi muayyen cezalar verebilirlerdi. Gayr-ı müslim reayayı ilgilendiren muayyen hususlar normal mahkemelerde değil fakat Divan-ı humayun veya Vezir-i azam divanında görüşülürdü. Osmanlı imparatorluğundaki yabancılara, ceza hukuku ile ilgili olarak muayyen muafiyetler verilmiştir. Bir yabancı bir Osmanlı tebaayı yaralarsa onun davası normal mahkemelerde değil sadrazamın veya sadaret kaymakamının başkanlığındaki bir divan önünde görülürdü. Yabancı büyük elçiliklerin kendi hapisaneleri vardı.

Osmanlı ceza kanununa göre bir çok hallerde suçlunun tevkifinde mesuliyet polis görevi yapan görevlilerin değil muayyen şahıslarındı. Cinayet, tecavüz, hırsızlık gibi hususlarda, vakanın cereyan ettiği yer civarında yaşayan halk, mütecavizi bulup teslim etmek mecburiyetindeydi. Daha genel bir diğer kaide; firar halinde bulunan bir cinayet sanığını onun akrabası, taallukatı bulup teslim etmek mecburiyetindeydi. Suçlu aynı şekilde timar sahipleri ve bölge idarecileri tarafından öncelikle aranır; suçlu bir diğer sancağa kaçmışsa gönderilen ases, muh-zır veya yasaqçı onu bulup geri getirmeye memur olurdu. Daha evvel söylendiği gibi, Osmanlı ceza kanunnamesi, çeşitli cürümlerin dereceleri için sistematik bir ayırımı sahip değildir. Yalnız "cürm-i galiz" ile "ta'zir" arasında belli bir ayırım yapılmıştır. Diğerleri "hurde" veya cüz'i cerayim, madun şenayi, madun cerime olarak bir üçüncü grup suç cinsini teşkil ederler; bazı cezalar bedel vererek bertaraf edilebilirdi. Fakat her suç için bu tatbik edilemez. Sürgün, hapis, gemilerde kürek çekmeye mahkûm etme, diyet (kan parası) Osmanlı ceza kanunnamelerinde uygulanan cezaların belli başlılarını teşkil etmektedir.

Bazı islâm kanunları nezdinde "ta'zir" ve hudud cezaları, "zerc ve istislah" yolu ile suçları azaltmak ve cemiyeti ıslah etmek gayesini gütmektedir. Osmanlı kanunları ve emir-nâmeleri bu hususta kesin bir ayırım yapmaktadırlar. Onlara

göre bir mütecevizi kanunun ön gördüğü şekillerde cezalandırmaktan gaye onun nefisini ıslah etmektir. İdam veya suçlunun bir elini kesmek gibi ağır cezalardan gaye bu işe tevessül edecek diğer kimselere ibret olması ve memleketin nizamı için tebaanın emniyeti ve memleketin bu gibi şeylerden temizlenmesi için yapıldığı belirtilmektedir. Bir şahsın hukukî hakkını vermek demek olan kısas, keffare gibi tamamen dinî cezaların konusunu teşkil eder.

Osmanlı ceza hukukunun menfi hususları üzerinde şimdiye kadar ilmi olarak fazla durulmamıştır. Bir şahsın hayatına, haysiyetine ve mülküne az kıymet verilmiştir. Cezalandırma hususu çoğunlukla sert ve haşin bir şekilde icra edilmekteydi. Şüphe çoğunlukla bir delil vasfını kazanmaktadır. Bir batılı seyyahın haklı olarak işaret ettiği gibi Osmanlı adaleti, bir suçtan dolayı itham edilen iki sanıktan, suçlu ve müteceviz olan kaçar, fakat masum cezalandırılırdı; bu telakki de sanık masum da olsa gerçekten suçlu ise bu misal teşkil eder diye katledilirdi.

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız, eserin ikinci bölümünü teşkil eden Osmanlı imparatorluğunda ceza hukuku idaresi başlığını taşıyan ve eserin yarısını teşkil eden kısımdır (s. 167-313). Buna "Kaynaklar üzerinde not" (s. 314-316), "Hindistan'da ceza kanunu" (s. 317-318) başlıkları altında iki ek konmuştur. Eser kişi adları (s. 319-323), konu ve terim dizini (s. 324-336) ile tamamlanmakta ayrıca metinde geçen hukukî terimlerin açıklanmasını ihtiva eden bir lugatçe ile sona ermektedir (s. 337-340).

Yukarıda söylendiği gibi bu eserin hazırlayıcısı olan müteveffa Uriel Heyd uzun yıllar süren çalışmalarının sonuçlarını yayın alanına çıktığını görememiştir. Fakat bugün elimizdeki metnin meydana gelişinde ikinci bir müellif olarak kabul edilmesi gereken V. Ménage'ın titiz çalışmasının büyük rolü olmuştur. Eserin birinci kısmını teşkil eden Osmanlı ceza kanunnamesi metinlerini ele alan ve çeşitli devirlerde meydana getirilmiş metinlerin tespiti ve nihayet tenkidli bir metnin meydana getirilişi ve bu metnin İngilizceye tercümesi ile daha geniş ilim âleminin istifadesine sunulması eldeki eserin en başarılı kısımları olarak kabul edilmektedir. İkinci kısım da eserde ele alınan devir kanunname metinleri bakımından XVII. yüzyıl'a kadar geldiğinden bazı hukukî açıklamalarda onu aşan bir tutum içinde bulunduğu görülmektedir. Bununla beraber bu zikrettiğimiz hususlar bu konunun birazda çetrefil olması ve şimdiye kadar ilmi şekilde geniş bir çerçeve içinde ele alınmamış olmasından ileri gelmiştir. Osmanlı hukuku sahasında, araştırmacıların daima müracaat edecekleri vazgeçilmez bir eserdir; bu bakımdan ilme çok ciddi bir katğıdır.

SALAVILLE, SÉVÉRIEN ve EUGÈNE DALEGGIO, *Karamanlidika, Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs, III, 1866-1900*, (= Karamanlidika, yunan harfleri ile basılı türkçe kitapların açıklamalı bibliografyası, III. cilt, 1866-1900), Athènes (Atina) 1974, 347 sayfa. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ», ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑΙ ΔΙΑΤΡΙΒΑΙ 4.

Türkçe konuşan fakat uzun süre yunan harflerini kullanmış “*Karamanlı*”ların yayınladıkları kitaplar üzerinde senelerden beri çalışmakta olan E. Dalleggio beklenen üçüncü cildi de yayınlamış bulunuyor. Bu araştırmaya beraber başladıkları S. Salaville bu arada ölmüş ise de, müellif mesâi arkadaşının ismini ihmâl etmemek kadirşinashğını göstermiştir. İlk cildleri Atina’da ki Fransız Enstitüsü’ne bağlı Küçük Asya Cemiyeti tarafından yayınlanan bu kitabın, bu kez başka bir seride çıkmasına neden, müellifin adı geçen cemiyetden bir kaç sene evvel ayrılmasıdır. Yayınladığı zamandan beri bilim çevrelerince¹ olumlu karşılanan bu çaba, hristiyan ortodoks mezhebinde olmakla beraber türkçeyi ayrı bir Anadolu şivesi ile konuşan, Anadolu’da Selçuklular devrinden beri varlığı bilinen ve İstanbul’un Fatih Sultan Mehmed II. tarafından yeniden imarı sırasında bir bölümü İstanbul ve Galata’da yerleştirilen bu zümrenin menşei hakkındaki sorunla, ayrıca Osmanlı arşiv belgelerinde “*zimmiyan-ı karaman*” veyayalnız “*karamaniyan*” tarzında geçen cemaatin Türk toplumdaki yeri hakkındaki görüşlere rehber olmaktadır.

Türk kültür tarihinin en az incelenen konularından birisi de, türkçenin yabancı diller ve kültürler üzerine yapmış olduğu etkidir. Asırlarca türk dünyası ile yakın ilişkisi bulunan hattâ iç içe yaşamış toplumların etki altında kalmamalarına olanak yoktur. Çok cepheli olan bu konunun, muhtelif bilim adamları tarafından ele alındığına şahit olmaktayız. Türkçeyi ister devletin zoru, ister çok sık temas ettikleri türk topluluklarının etkisi olsun, konuşmak zorunda kalan bazı zümreler arasında kendi alfabeleri ile türkçe metinler yazıldığı görülmektedir. En yaygını bilinen yunan ve ermeni harflerinden başlarsak, lâtin, gürcü, süryani hattâ kiril alfabetiyle yazılmış pek çok yadigâr[I] vardır. Yakın zamanda çıkmış bu kitap vesilesiyle çekiciliğini kaybetmeyen konuya bir kez daha eğildik.

Eserinin Atina Akademisi tarafından değerlendirme belgelerinin fotokopilerini verdikten sonra, Akademi Kütüphanesi müdürü Pamboukis’in yardımlarına teşekkürle başlayan Dalleggio, kendi gayreti ile bulduğu ve incelediği kitaplara ve kitaphıklardaki araştırmalarına sırası geldikçe değinmektedir. 320 sayfalık kısımda

¹ Mario Vitti, “L’attività del francese Centre d’Études d’Asie Mineure di Atene”, *Oriente Moderno* XLI (1961), S. 83 vd. Burada *Karamanlidika*’dan başka Fosteris’in Aravani dili hakkındaki eserden bahis vardır.

kitapların birinci sayfasının orjinal düzenleri verildikten sonra yaygın bir kültür dili olan fransızcaya çevirileri yapılmış, sonra içlerindeki önemli başlıkları sıraladıktan başka, düzenleyen çeşitli baskıları haber verdiği gibi, fazla detaya inmeden değerlendirilmesini yapmıştır.

Kitapların asıllarının görülüp incelenmesi, eseri ikinci bir kaynaktan alınırken yapılması muhtemel hatalardan korumuştur. Bununla beraber, bu konu üzerine dikkatlerini toplamış araştırmacılar her halde yeni kitaplar bulmaktadırlar. 323-329. sayfalar arasındaki listede kitapların eser içindeki sıra numaraları kısa başlıkları ile basıldıkları şehir gösterilmiş. En son kısmı (S. 331-347) kapsayan dizin çok yararlı bir düzende hazırlanmış.

Bu cildin kapsadığı 1866-1900 seneleri Türk-Yunan ilişkilerinin faal bir dönemidir. Siyasal yönü bir kenara bırakacak olursak, basılan eserlerin mahiyetlerinde değişiklikler de olmaktadır. Birinci cildin yayınından sonra tanıtma yazısı vesilesi ile bu konuya değinen Prof. S. Eyice² dindışı konudaki yayınların azlığına dikkati çekmişti. Bu devirde ise durum değişmekte kültür kitaplarının hatta hukuk ile ilgili kitapların çoğaldığını, bundan başka lügat kitabı yayınının da büyük ölçüde arttığını ilk bakışta görüyoruz. Hukuk kitaplarının kısa bir tasnifini verecek olursak; 16. Sayfada 158. numaralı kitap ΔΟΥΣΤΟΥΡ Γράμμι: ΜΕΔΖΜΟΥΑΙ ΚΑΒΑΝΙ ΔΕΒΑΕΤΙ ΑΛΙΓΕ (= Düstür yâni Mecmua-i Kavanin-i Devlet-i Aliye) başlığı ile 1868 senesinde ΙΣΤΑΝΠΟΛ (= İstanbul)da 570 Sayfa olarak basılmış, ertesi sene ΔΟΥΣΤΟΥΡ ΒΛΑΔΙΕΤ ΝΗΖΑΜΝΑΜΕΣΙ (= Düstür vilâyet nizâmname) 208 sayfa olarak gene İstanbul'da (bu kez ΔΕΠΙ ΣΑΑΔΕΤΔΕ = Der-i Saadetde); Ticaret Kanunu Şerhi 1871 senesinde 144 sayfa halinde (n. 170 S. 39) basılırken *İdare-i umumiye-i Vilâyat nizâmname* de gene 1871 de [112 Sayfa] basılmıştır (n. 171 S. 40). İlk iki cildin özelliği ινέσου (= İncesu)'daki 'Αγίος Δημητρηος (= Aya Dimitri) kilisesinin malı iken şimdi Atina'da Akademi kitaplığında bulunması ve ilk Düstür'da Osmanlı Devletinden önemli tavizlerin koparıldığı Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun karamanlıca ile bir suretinin basılı olmasıdır.

Daha sonraları basılan hukukla ilgili bazı ciltlerden (n. 238 S. 167, n. 239 S. 168 vd.) sonra 1891 senesinde en mufassal Düstür'un yayınladığı görülüyor. *Asie Mineure* cemiyetinde bayan Merlier'de bulunan nüsha 656. sayfaya kadar gelen eksik bir metindir ve derleyen başka bir nüsha görememiştir (n. 263 S. 205-207). Bu tip eserlerin Birinci Meşrutiyet'in ilânından sonra tasnif edilen ilk tertip Düstür'dan derlenmiş olma ihtimali bulunmaktadır (bk. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, forma 20 [1972] S. 315). Bu cildin diğerlerine nisbetle daha geniş bir açıklaması yapılmıştır, başlığı: ΔΟΥΣΤΟΥΡ ΓΙΑΝΙ ΔΕΒΑΕΓΙ ΟΣΜΑΝΙΕΝΙΝ ΚΑΒΑΝΙΝ - ΟΥ - ΝΙΖΑΜΑΤ ΒΕ ΤΑΑΛΙΜΑΤ - ΟΥ - ΤΑΑΡΙΦΑΘΗ ΒΕ ΕΒΑΜΙΡΙ ΜΕΔΖΜΟΥΑΣΗΔΗΡ. ΔΖΙΛΔΙ ΕΒΒΕΛ, ΟΥΜ ΟΥΡΙ ΜΟΥΑΚΙΓΕΓΕ ΜΟΥΤΕΑΛΛΙΚ ΚΑΒΑΝΙΝ ΒΕ ΝΙΖΑΜΑΤ (= *Düstür yâni Devlet-i Osmaniyenin kavanin-u-nizamat ve tâlimat-u tarifati ve evâmiri mecmuasıdır. Cild-i evvel, umûr-ı mülkiyeye müteallik kavanin ve nizamat*). Pek çok kitabın yayınının hazırlandığı Anadolu gazetesi matbaasında basılmıştır.

² *Belleter*, XXVI/102 (Nisan 1962) S. 369-374.

Bu tertib cildlerin hazırlanmasında para yardımı yaparak katkıda bulunanların da isimleri sırası geldikçe kaydedilmektedir. Hukuk Mektebi mezun ve mensupları arasında sayıları çoğaldığı anlaşılan Karamanlı aydınların ihtiyaçlarını karşılamak üzere çok sayıda hukuk kitabının ilgililer tarafından hazırlandığı tahmin olunabilir.

Dikkati çeken yönlerden birisi de lügatlerin çoğalmasındır. Yunan harfli kitap basımında, matbaacılığın ilk devirlerinden beri çok ilerde bulunan Venedik şehrinde 1804 tarihinde basılmış Türkçe-Yunanca lügatin yeni basımları da bu sürede iki kez gene Venedik (= βηνητια) şehrinde gerçekleştirildi. 1873 tarihinde A. Kostantinidi tarafından hazırlanan kırk sayfalık lügatden başka, M. Levidi'nin 1888 senesinde basılmış 300 sayfalık Yunanca - Türkçe lügatinin önsözü fransızcaya çevrilmiştir (n. 250 S. 184-186). Anadolu içerlerinde yunanlılarca girilen kültür faaliyeti hakkında yeterince fikir veren bu kısımdan sonra diğerlerine geçebiliriz. Miliopulos'un Türkçe-Yunanca lügati'nin (n. 295 S. 253) karamanlıca olup olmadığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. T. Ktena tarafından İzmir kentinde yayınlanan iki ciltlik ve 1344 sayfa tutan lügatin (n. 307 S. 273 vd) Karamanlılar tarafından da kolayca kullanılabilmesi için arap harflerinin yunan harflerine göre bir çevri-yazısı yapılmış. Yunan okullarında öğrenim gören öğrencilerin kullanması için hazırlanan N. Elefteriadis'in lügati 1898 senesinde İstanbul'da yayınlanmıştır (n. 323 S. 304). Türkçe-Yunanca lügatler arasında ilk akla gelen isim daima Khloru'nunkidir. 1899 senesinde İstanbul'da iki büyük cilt olarak basılan bu çok değerli eser ciddi bilim adamları tarafından Osmanlıca okunuşlar ve bazı izahları nedeniyle sık sık kullanılır. Osmanlı diline ve edebiyatına selâhiyetle vukufu olduğu anlaşılan bu zatın daha başka eserleri de vardır. Çoğunlukla Dalleggio tarafından derlendiği için sonraki çalışmaları bir hayli kolaylaştıracaktır. [Γραμματικη (= Grammatike) si 1890'da yayınlanmış (n. 243 S. 173), ayrıca 1891 ve 1895 senelerinde de yeni birer yayınları yapılmış].

Yunanca - Türkçe lügat denilince de ilk akla gelen isim de Panayotidis'dir. 1897 senesinde yayınlanan 2048 sayfalık *Kamus*'un özellikleri arasında coğrafi bir sözlüğe sahip olması gösterilebilir. Khloru'nun ki ile birlikte kapsadıkları ekler nedeniyle bugün bile kullanışlı ve bilimsel araştırmalara yol gösterici değerde bulunmaktadır.

Bu konulardan sonra Türk kültürüne dair bazı noktalara değinebiliriz. Köroğlu hakkında kitabın bulunması ilgimizi çeker (n. 176 S. 49 vd). Bu hikâye ilk kez ermeniceden *λίσανη ρουμιγε* (= lisan-ı rumiye) çevrilmiş. Ermeni harfleri ile türkçe yazılmış bu hikâyenin, P.N. Boratav tarafından incelenen kısımlarına değinen Dalleggio (S. 50), 1890 senesinde Atina şehrinde yapılmış ikinci baskı ile karşılaştırma yapıyor. (n. 257 S. 195 vd). Türk halk hikâyeciliğinin diğer toplumlara etkisini kanıtlamak yönünden örnek olan Şah İsmail, Aşık Garib, Nasreddin Hoca Hikâyeleri gibi konular kültür etkimize yol göstermektedir.

Böyle bir halk hikâyesi faslından sonra *Ανατολ τουρκικε* (= Anadol türküleri) adlı kitap karşımıza çıkıyor. Eserin derleyicisi (*Μουσικη* = musannifi) Zincirdereli Stavros Stavridis'dir. 1896 senesinde. İstanbul'da basılmış. 140 sayfa tutan eserin önsözü fransızcaya çevrilerek kitaba konulmuş. Dalleggio özel olarak bu

gördüğü bu kitabın şimdi hangi önemli bir kitaplıkta bulunduğunu kaydetmiyor. 123 tane olan türkülerden ne yazık ki ancak dört mısra örnek olarak verildiğinden, Anadolu türk folkloru ile bir karşılaştırma yapamıyoruz. Aynen kopya etmekte bir mahzur görmediğim bu mısralar bir hasreti dile getirmektedir. [S. 266 vd]

Πιρέρ πιρέρ σαΐδήμδα γεδι γιλ όλδη
 Τικδιγίν φιδανλάρ μεΐβαγια δουρδη
 Σενίν ιλέ κιδενλέρ χσιλαγια δονδη
 'Ισταμπόλ γιολουνά δικδιμ κιόζουμή

Çeviriyazısı: *Birer birer saydımda yedi yıl oldu,
 Dikdiğin fidanlar meyvaya durdu,
 Senin ile gidenler sulara döndü
 İstanbul yoluna dikdim gözümü.*

Karamanlıca kitapların yanısıra, türkçe bilmeyenler veya ilerletmek isteyenlere göre hazırlanmış bazı klavuz kitapların da (n. 196 S. 92 vd) listeye alınmasını yadırgamakla beraber, yararlı olduklarına şüphe yoktur. Bu arada Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nin yayın kataloğu da bu kitaba dahil edilmiştir (n. 217 ve 254). Bu cemiyetin senelerden beri İncil ve İncil'den seçilmiş parçalara göre yaptığı yayınlar arasında karamanlıca olanlar da az değildir. Amerikalı misyonerlerin, XVI. ve XVII. asırlarda italyan menşeli misyonerlerin başlatıp yürüttükleri, sonraki asırlarda da fransız menşeli katolik misyonerlerin devam ettirdiği Anadolu içerlerindeki rum ve ermeni topluluklar üzerinde giriştiği kültür faaliyetine okullar kurup sürdürdükleri çabaların ürünleri olarak, bu iki topluluğun konuştuğu türkçeye uygun rum ve ermeni harflerinde dinsel kitaplar yanında dinsel olmayanlar da titizlikle memleketimiz içerlerinde dağıttıklarını bilmekteyiz. Bugün çoğu kapatılmış olan amerikan misyoner okullarından başka İstanbul-Bağdat Demiryolu'nun yapımı sırasında alman misyonerler tarafından da açılmış bazı okullar vardı. Bugün de muhtelif dillerle lehçelerde İncil basımları halen faal olan aynı şirket tarafından yapılmaktadır.

Roman çevirileri de yapılmakta ve karamanlıca yayınlanmakta, Monte Cristo (n. 212 S. 116 vd.) romanından başka Xavier de Montepin de yayın hayatında görülmekte (bk. fihrist ve n. 291 S. 247 vd). Ermeni harfleri ile de yapılmış çeviri roman az değildi (bk. İsmail Habib, *Avrupa Edebiyatı ve Biz*, türlü yerler).

Dalleggio birer birer incelediği kitaplar arasında rastladığı bazı özel notlara da değinmiş. Şahıs isimlerine de özel bir titizlik göstermiş ve isimlerin kökenlerini ayrı ayrı sıralıyarak çevirilerini de vermiştir. Basım evleri de ihmal etmediği kayıtlar arasında bulunmaktadır (fihristteki *Imprimeries* [S. 338 ab] kısmı).

Karamanlıların menşei üzerindeki tartışmalar daha bir süre devam edeceğe benzemektedir. Bazı çevrelerce türkçe konuşmağa mecbur bırakıldıkları, karşı bir görüşle de, türkçe konuşmasını unutmamış hristiyan türkler oldukları ileri sürülen bu topluluklar hakkında yalnız özel isimlere bakmakla kesin bir fikir ileri sürülebilir mi? Zaman zaman gelişen bazı akımların etkisi olamaz mı? Prof. Faruk Sümer sayı üstünlüğünde olan türk toplumu içinde orta, güney ve batı Anadolu'daki hristiyan kavimlerin kendi öz dillerini unuttuklarını ve türkçenin etkisi altında kaldıklarını ileri sürmektedir (*Bellelen XXVI/96* [1960] S. 575 vd.). Şeriyeye

Sicilleri³ Tahrir Defterleri⁴ ve üzerinde yapılan araştırmalara göre özel isimler ve konuşukları dil itibarıyla türk oldukları üzerinde duran bilim adamlarımız vardır. Selçuklu'lar devrinde de bazı köylerde hristiyan bininde olmakla beraber isimlerin türkçe oluşu dikkati çekmişti⁵. Bunlar kendilerini ve görüyorlardı? Gene bay Dalleggio'nun kopya ettiği bir kitayı aynen buraya ahyorum. (S. 270)

Κέρτσι Ροῦμ Ισέκδε ρουμδζα Πιλμέζ τούρκδζε σοῦλέριζ,
 Νε τομρκδζε γιαζάρ δκούρουζ νέδε ρουμδζα σοῦλεσιζ
 Οἴλε πῆρ μαχλούδη χάττη ταρικατημηζ βάρδηρ
 Χουρουφουμηζ Γυιονανιδζε τούρκδζε μεράμ έῦλέριζ

³ Hasan Fehmi Turgal, "Anadolu'da gregoriyen ve ortodoks türkler", *Ülkü* c. 4 sayı 22 S. 173-182. İkinci Türk Tarih Kongresine de bu konuda bir tebliğ sunan müellifi destekleyen belgeler Şeriyye Sicilleridir. H. F. Turgal'ın bu araştırmasının etkileri devrinde de görülmüştü. Türk-Yunan halklarının mübadelesinin tamamlanmasından sonra, yeni bazı tereddüdlere ortaya çıkmıştı. İsimlere göre karamanluların türk soyundan geldiğini ileri süren iki araştırmacının makalelerini burada kaydediyoruz: Fehmi Aksu, "Isparta'da Hristiyan Türklere Dair", *Ün. Isparta Halkevi Mecmuası*, IV/45-46, S. 643-646. Şeriyye Sicillerini tarayarak derlediği zımmîlerin türkçe özel adlarını sıralamakta, bu arada S. 644'de yunan harfleri ile bir türkçe mezar taşı kitabesi vermektedir. Konya Sicillerinin taranmasından elde edilen bir liste için bk: M. Mesud Koman, "Anadolu Hristiyanlarında İslâm ve Türk Adları", *Konya*, 3 (İkinciteşrin 936) s. 180-183, ayn. müellif, "Anadolu Hristiyanlarından İslâm ve Türk Adları İsimli yazımıza ek", *aynı dergi*, 66 (Nisan 1944) s. 41 vd. Halit Ongan tarafından özetlenen Ankara'nın ilk iki sicilinde de zimmî isimleri içinde çok da türkçe olması dikkati çekiyor [2. cild 1974'de T.T.K. yayınları arasında çıkmıştır. Özel isimlere ayrılan II. dizine bk. S. 168-210] Başka bir orta Anadolu kenti olan Bor'un bugün elde mevcut Şeriyye sicilleri özel isimler vesiylesiyle konu edilmişti (R. Önen, "Bor Halil Nuri Bey Kütüphanesindeki Mahkeme-i Şer'iye Sicilleri ve Bunlarda Görülen Türkçe Kişi ve Köy isimleri" *Türk Etnoğrafya Dergisi* III (1958) S. 107 - 110)

⁴ Ord. Prof. Ömer L. Barkan dil sorununu esas alarak kültür yönüne bağlamaktadır (*I.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* XI/1-4 (1949-1950) S. 532-534 arasındaki 7. no. lı uzun not). Aynı müellif, *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı, 1550-1557* [c. I S. 141 vd] adlı kitabında bu konuyu tekrar inceledikten başka, hristiyan işçilerin statülerine yeri geldikçe değinmiştir. Ö. L. Barkan'ın fotokopisini verdiği Kayseri Defteri ayrı bir incelemeye konu olmuştu: M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. asır başlarında Kayseri şehri ve livası", *Zeki Velidi Togan'a armağan*, İst. 1950 - 1955 S. 93 - 108. Bilhassa S. 96, 97 ve 102 de türkçe ad taşıyan zümreler kısmına bk.

En derli toplu malzeme henüz detaylı olarak inceliyemediğim şu kitapdadır: Speros Vronis Jr. *The Decline of Medieval Hellenizm Asia Minor and the Proses of Islamization f,om Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971, S. 450-456.

⁵ Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten* XII/45 S. 17-171. Konu için bk. S. 67'deki *Vakıf köylerin etnik durumu* bölümü.

Çeviriyazısı:

*Gerçi rum isekde rumca bilmez türkçe söyleriz
Ne türkçe yazar okuruz ne de rumca söyleriz
Öyle bir mahludi hattı tarikatimiz vardır
Hurufumuz yonanice türkçe meram eyleriz.*

[Not. Burada *türkçe yazmak* herhalde arap harfleri kullanmak anlamına gelmektedir].

Kendilerini en iyi şekilde anlatacak başka bir örnek zannedirim ki çok zor bulunur. XVI. asrın ortalarında İstanbul'da bulunan bir alman gezgine göre karamanlılar kendilerine ayrılan bir kilisede ibadetlerini türkçe yapıyorlardı⁶. Buna benzer bir müşahedeyi XV. asrın sonlarında Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Şehzade Mustafa'nın maiyetinde Konya'da bulunan italyan maceraperest Angiolello da hissetmişti. Memleketine döndükten sonra kaleme aldığı tarihinde Konya'nın Mera- ram bölgesinde yaşayan ortodoksların türkçeyi ibadet dili kullandıklarını ve kitaplarının arap harfleri ile yazılı türkçe olduğunu görmüştü⁷. Şimdiye kadar türk araştırmacıların galiba gözünden kaçan bu kayıt değiştirilerek kullanılmak istenmiştir. Harflerimizi bile kabul ettirdiğimize dair başka belgeler ele geçebilir mi? Romanya toprakları dahilinde yaşayan bir kısım karamanlıların kitapları için de yakın bir geçmişte araştırma yapılmıştır⁸. Türk Kurtuluş Savaşı sırasında türk oldukları savı ile Anadolu'lu ortodoksları Fener Ortodoks Patrikhanesinden ayrı bir kilisede toplamaya kalkışan Papa Eftim'in teşebbüsü olumlu bir sonuca ulaşamadı. Zira Lozan Andlaşmasına konan ek bir protokol "Rum ve Türk Aha-

⁶ *Dernschwam*'ın bu kaydı daha sonra bütün araştırmacıların dikkatini çekmişti. Ayrı bir cemaat olarak İstanbul Ortodoks Patriğine bağlı sayılıyorlardı. *N. de Nicolay* da maddî olanakların çok iyi durumda olduğuna şahit olmuştu. (bu iki kayıtdan naklen: Halil İnalçık; "İstanbul", *The Encyclopaedia of Islam* n.e. IV/63-64 (1973) S. 241. Önce Yenikapı daha sonrada Narlıkapı'ya ibadete yollandıklarına dair bk. Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi. XVII. asrda İstanbul*, İst. 1952 çev. H. D. Andreasyan, S. 77 vd. Ayrıca bk. Şehabeddin Tekindağ, *İstanbul*, 1A, 53 ABC S. 1206 a.

⁷ Angiolello, (Donado da Lezze diye bilinir) *Historia Turchesca*, yayınlayan I. Ursu, Bucaresti, 1909 S. 66. Aynen aldığımız metin şöyledir : *Cristiani greci che pochi di loro sanno parlar greco, ma parlano turco, et hanno libri della fede christiana in lettera araba et scritti in lingua turca (= hristiyan yunanlıların pek azı yunanca konuşması bilmektedir. Bunun yanında türkçe konuşmaktadırlar, hristiyan dinine ait kitapları da arap alfabesinde ve türk lisansı ile yazılmıştır)*. Bu adam hakkında yapılan en son araştırma için bk. F. Babinger, "Angiolello (degli Angiolelli), Giovanni Maria", *Dizionario Biografico degli Italiani*.

⁸ Dan Simonescu, "Impression de livres arabes et karamanlis en Valachie et en Moldavie au XVIIIe siecle", *Studia et Acta Orientalia* V-VI (1967) S. 49-75. Bilhassa S. 68 deki *Lières karamanlis imprimes a Bucarest* başlığını taşıyan dördüncü kısım.

linin Mübadelesine Dair Mukavelenâme" başlığı altında Türkiye ve Yunanistan delegeleri tarafından hazırlanıp Lozan'da 30 Kânun-u Sâni 1923'de üç nüsha imza edilmiş. 19 maddelik bu protokol "Türk arazisinde mütemekkin rum ortodoks dininde bulunan türk tabasını" mübadeleye tâbi tuttuğu için hangi menşeden geldiklerine dair bir ayırım yapılmadan, bir milyona yakın olduğu tahmin edilen ahali karşılıklı mübadele edilmiştir. Bugün Papa Eftim II'nin ruhanî reisliğinde bulunan bu kilise şimdi az bir cemaate sahiptir⁹.

Daha devam edeceğini tahmin ettiğimiz bu kataloğun biran önce bitirilmesini beklemekteyiz. Çünkü 1900 senesinden sonra Anadolu içerlerine gelmek için faaliyetlerini yoğunlaştıran Yunanlıların, yeni bir çok malzeme meydana getirmiş olmaları doğaldır. Geçen asır başlarında batı ve orta Anadolu içerlerinde gezerek gördüklerini kaleme alan gezginlerle araştırmacılar yeni konular ortaya koymuşlardır. Sürekli propoganda sonucu geliştirilen Batı Anadoluyu Yunanistan'a katma arzusu, Türk ulusal şuuru karşısında bir daha uyanmamak üzere söndürülmüştür. Anadolu topraklarını terke davet edilenler, yeni vatanlarına yabancı kalmakta ve eski doğdukları toprakları sık sık anmaktadırlar. Türkiye'den giden ziyaretçiler eski Anadolu hristiyanlarının topluca yaşadıkları yerleri gezdikleri zaman, kendilerini bir Anadolu kasabasında hissediler. Daha mübadelenin ilk yıllarında yaptığı geziler sonunda izlenimlerini kaleme almış olan Y. N. Nayırdan¹⁰ sonra belli başlı eser elimizde yoktur. Anadolululardan ise ayrıldıkları şehrin tarihlerini ve anılarını kaleme alanlar çoktur. Dilimize çevrilmiş olan bir tanesi bile¹¹ konunun hassaslığını ve bilim

⁹ Hikmet Yavuz Ercan, "Fener ve Türk Ortodoks Patrikhanesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/8-9 (1967) S. 411-429. Bilhassa S. 413 ve not 7. Bir Karamanlının oğluna vasiyeti bölümü.

G. Jaschke, "Die Türkisch-orthodoxe Kirche", *Der Islam*, XXXIX (1964) S. 92-129. S. Eyice, *İ.A.*, cüz 53 ABC S. 1214/148. Değişim için Ettore Rossi'nin göremediğim bir araştırması vardır, "Lo scambio obbligatorio delle popolazioni tra la Grecia e la Turchia", *Oriente Moderno X* (1930) S. 397-418.

¹⁰ Yaşar Nabi [Nayır], *Balkanlar ve Türklük*, Ankara 1936. S. 60 vd. [Bu sayfanın tahlili için bk. Ömer Barkan, *Ülkü IX/49* (Mart 1937) S. 69. "Sadece hristiyan oldukları için türklüğe kabul etmediğimiz fakat kendilerini de yunanlı saymayanların" değişimi yersiz görülmüştür. Sayın profesör sonraları arşiv malzemeleri üzerinde devam eden araştırmalarında da (bk. n. 4) görüşünü kanıtlamağa gayret etmiştir. Bugün bile Selânik kentinde oynatılan türk filimleri büyük bir seyirci toplamaktadır. Y. N. Nayır da yunancayı sonradan öğrenen bu zümrenin Anadolu menşeli olduğunu ileri sürmüştü (op.cit. S. 228-231).

¹¹ Dido Sotiriyu, *Benden selâm söyle Anadolu'ya*, çev. A. Tokatlı, İst. 1970. Sander yayını. Manoli Aksiyotis adında birisinin yaşam öyküsünü dile getiren bu tarihsel roman birbirleri ile düşman yaşamayan hiç bir yarar getirmeyeceği insanların dramını anlatmaktadır. 1972 senesinde de "Barış Köprüsü" adlı bir eser hazırlamakta olduğu bildirilen bu zatın [H. Pular, "Manoli Anadolu'ya selâm gönderdi", *Milîyet Gazetesi* 8 Ağustos 1972, *Olaylar ve insanlar sütünü*] "dedelerinin hatâlarını anlayıp ibret alsınlar, aynı facialara sapsak mecnunluğunu göstermesinler....

çevrelerine olduğu kadar geniş aydın çevrelerine de büyük iş düştüğünü göstermektedir. Son asırda devamlı tahrik edilerek bağlı buldukları Anadolu topraklarında rahat bırakılmayan yerel hristiyanlar zorunlu göçlere yollanınca, beraberlerinde götürdükleri veya kaybettikleri servetlerinin yanında kaybolan işgücü yüzünden, Anadolu uzun zaman sarsıntılı bir dönem geçirdi. B. Lewis tarafından bir vatana gönderme değil de "iki sürgüne gönderme - Hıristiyan Türklerin Yunanistana, Müslüman Yunanlıların da Türkiye'ye gönderilme - olduğu" sonucuna varabilmesi için [bk. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ank. 1970, S. 352] daha pek çok malzeme gereklidir kanısındayız Buna neden olan dış devletleri bilmelerine rağmen nedense itiraf cesaretini kendilerinde bulamazlar. Bununla beraber devam etmesini beklediğimiz bilimsel çalışmalar, yerleşmiş bazı kanaatleri değiştirecektir. Yapılan araştırmaların hepsine burada eğilme olanağımız yoktur. Fakat gene bu sene içinde yayınlanmış bir tanesine değinmek istiyoruz¹². Prof. Umar tarihsel olmamakla beraber bilimsel yöntemler ile yeni konuları işlemiştir. Dört bölüm halinde ele alınan İzmir'in işgal ve kurtulma süresi zarfında uğradığı zararlar derli toplu sonuçlandırılmıştır. İzmir'in işgali Anadolu'da büyük bir kızgınlık uyandırmış, yer yer yapılan toplantılar ve gösteriler sonunda bu davranış ulusal bütünleşmeyi sağlamıştır. Önemli daha bazı yayınların kitaba katılmasını beklerdik. İzmir kentimizin kurtuluşu da ayrı bir simge olarak devrim tarihimizde yer almaktadır. İki toplumun ilişkisine dair aydın zümrelerde bile pek az bilinen kelime alışverişine Prof. Umar'ın değinmesi çok yerindedir. Bu konuda yapılmış araştırmalardan haberdar olmaması kusur sayılamaz¹³. Türk - Yunan sözcüklerini karşılaştırdığı sayfaları daha sağlıklı olabilirdi (S. 28 vd).

Dalleggio kitap muhtevalarından daha bol örnekler verirse, kitapların aslını bulmakta zorluk çeken araştırmacılara bir çok faydalı malzemeler vermiş olacaktır.

olan olmuştur. Kan, kan ile yıkanmaz. Savaş felâket getirmiş ise, sevgi ise daima bereket" tarzındaki görüşü acaba bugün geniş kitleye mal edilmiş midir?

¹² Prof. Dr. Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Ankara 1974, Bilgi yayınevi. Tahlili için bk. Mete Tuncay, *Milliyet Sanat Dergisi*, sayı 92 (9 Ağustos 1974) S. 22. İngiliz BBC televizyonunda gördüğü dokümanter bir filmde "mübadeleyle" zorlanan bir gurup Anadolu köylüsü arasında dolaşan "kara cübbeli bir köy papazı olmasaydı bunların giyim kuşamlarıyla, çizgi ve bakışlarıyla, ellerindeki bohça, testi ve çanak çömlekleriyle *Türk olduklarına yemin edebilirdim*. Gerçekten de, bu insanlar bazı siyaset adamlarına kanmalarını en ağır biçimde ödeyen bizim insanlarımızdı" demektedi. "Hıristiyan kalmış" "Türkçeden başka lisan bilmedikleri gibi bütün âdet ve gelenekleri de türklerin aynıydı" diyen Sait Demirdal, Kurtuluş Savaşımız sırasındaki tutumları hakkında olumlu görüşü bulunmamaktadır bk. *Bütünüyle Uluborlu*, İst. 1968 S. 109 - 111.

¹³ Kukidis'in *Türkçeden geçme yunanca kelimeler sözlüğü*, (Yunancadır). Atina 1960. Bu ince fakat muhteva bakımından çok değerli, aynı zamanda üçbin türkçe sözcüğün bugün konuşulmakta olan yunan dilinde bulunmasını belgeleyen bu yapıtın tahlili Suat Sinanoğlu tarafından yapılmıştır : bk. *Bellekten* XXVI/102 S. 407-410.

Kendisini bu başarılı çabasından dolayı tekrar tebrik ederken fazla ara vermeden kalan cildleri bitirmesini temenni ederiz.

[I]

Dilciler tarafından daha dikkatle izlenen metinler tarihçilerin büyük ölçüde işine yaramaktadır. Bu çalışmamı bitirdikten sonra bir daha karıştırdığım dilciliğe ait araştırmalar bizi daha başka yollara götürebilirdi. Fakat kültür tarihimize kısaca değinmek kaygusu yüzünden fazla ilerlemedim. Bununla beraber bu araştırmalardan haberimiz olmalıdır. Bilinen bazı mütearifeleri tekrar etmek bilimsel çalışmalara bir yarar getirmiyor. *Philologiae Turcica Fundamenta* adlı anıtsal yapının sayfalarında kalan satırlar ve diğer dilcilik dergilerinde olmakla beraber bilimsel sayılan araştırmalar Yunan ve Ermeni sorunlarını incelemeye girişenlerin ihmal etmemesi gereken kaynaklardır.

Müteveffa J. Eckmann'ın uzun mesâi sonunda bir çok yönlerini aydınlatığı Karamanlı Edebiyatı bu cildin sayfalarındadır (II. S. 819-835). Ermeni harfleri ile Türk Edebiyatı, H. Berberian tarafından ele alınmıştır (II. S. 809-819). Polonya'da yaşayan ve günlük lisan yanında edebiyat dili olarak türkçeyi kullanan ermeni topluluğunun edebiyatı da son zamanlarda ele alınmıştır. S. 793-801 ve (II. S. 801-808). Yeni bir edebiyat ve bilhassa tarihsel bir yönümüzü aydınlatan eser için bk. E. Schütz, *An Armeno-Kıpçak Chronicle on the Polis - Turkish Wars in 1620 - 1621*, Budapest 1968, 215 Sayfa.

Mefkûre Mallova'nın Kiril harfleri ile ilgili araştırması *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleteni* 1972'dedir. "KTBR ve Yunan - Kiril Harfli Türkçe Anıtların ilişkilere", S. 173 - 182.

MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

İNALCIK'IN "THE OTTOMAN EMPIRE : THE CLASSICAL AGE 1300 - 1600" ADLI ESERİNİN YANKILARI

Türk Tarih Kurumu üyelerinden Prof. Dr. Halil İnalçık'ın, *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300 - 1600* adlı eseri* Batı'da ilgi ile karşılanmış, yankılar uyanırmıştır. Lord Kinross, *Book and Bookman* (1973) dergisinde yayımlanan, "Imperial Turks" başlıklı yazısında Prof. İnalçık'ın kitabı için şöyle diyor.:

"Gibbon'a karşın, Suetonis ve onun gibiler sayesinde artık akli başında hiç kimse Roma İmparatorluğu'nu salt Çöküş ve Yıkılışı'ı açısından değerlendirmiyor. Oysa, Roma İmparatorluğu kadar büyük, hemen hemen onun kadar geniş bir alana yayılmış ve onun iki katı bir süre varlığını sürdürmüş olan Osmanlı İmparatorluğu'nu birçok akli başında insan, yalnız Çöküş ve Yıkılışı'ı - Avrupa'nın Hasta Adamı vb. - açısından düşünmektedir. Bunun nedenlerinden biri, belki de, imparatorlukların yükselme dönemlerinin birçok savaşı içermesi ve bu 'barışçı' çağımızda, insanların savaştan söz eden kitapları, özellikle de, 19. yüzyıl İngiliz, Alman ya da Fransız tarihçilerinin, Türklerin imparatorluk döneminin görkemli günlerinde giriştikleri savaşları konu edinen eserlerindeki bitmez tükenmez tasvirleri okumaktan sıkılmalarıdır.

Ama nihayet, Halil İnalçık adında büyük çapta bir Türk tarihçisinin Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişine ilişkin bir eseri var elimizde. Prof. İnalçık, bizi *The Ottoman Empire: the Classical Age 1300-1600* adlı eserinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk görkemli üç yüzyılı hakkında, çöküntü ve yıkılış başlangıcına değin aydınlatıyor. Olayları, askerî gelişim ve hükümdarların sırasını izleyerek övgüye değer bir kısalıkta açıkladıktan sonra, İnalçık, daha geniş olarak, imparatorluğun kendine özgü kurumlarının gelişimine ışık tutuyor ve Osmanlı tarihinin hâlâ genellikle iyi bilinmeyen, bu nedenle de günümüz okuyucusu için daha ilginç olabilecek yönlerini, yalnız siyasal değil, aynı zamanda toplumsal, ekonomik ve kültürel evrimini de yetkili bir biçimde ele alıyor."

Lord Kinross, Prof. İnalçık'ın, Sultan Mehmed'in kendini Roma İmparatorluğu'nun biricik meşru halefi saydığını, sarayındaki İtalyan Humanistlerden ve Yunan bilginlerinden Roma tarihini öğrendiğini, bunların birinin bir şiirinde, Sultan Mehmed'den, "Hiç kimse onun, Romalıların İmparatoru olduğundan kuşku duyamaz" diye söz ettiğini belirtmesine değinerek, şöyle diyor:

"Sultan Mehmed çok kısa bir süre sonra Türkler hakkında bilgisi olmayan Batıda geçerli efsanenin, bu müthiş Türklerin fanatik bir barbar sürüsünden başka bir şey olmadığı, tıpkı Hunların, Gotların ve Vandalların Roma İmparatorluğu'na üşüşmeleri gibi, Avrupa'ya üşüşerek, topraklarını viraneye çevirdikleri, uygarlıklarını tahrip ettikleri efsanesinin saçmalığını ortaya koymuştur. Gerçekten, uygar Avrupa'nın büyük bir bölümünden daha ileri düzeyde bir İslâm uygarlığının halefleri

* İnalçık'ın bu eserini, *Belleten*'in 150. sayısında tanıttık.

olan Türkler, Avrupa'ya tam anlamıyla yapıcı bir güç olarak girmişlerdir. Eşitlik ve hoşgörü ilkelerini uygulayan Türklerin kurdukları imparatorluk, bütün inançlara ve ırklara eşit davranmış Ortodoks Hıristiyan Balkanlar'la Müslüman Anadolu'yu birleştirecek, gerçek anlamda bir Sınır İmparatorluğu, bir kozmopolit devlettir.”

Lord Kinross, İnalçık'ın kitabını yorumlamaya devam ederek, Osmanlıların ele geçirdikleri ülkeler halkına karşı tutumları konusunda şöyle diyor:

“Balkanlar'daki Hıristiyan köylülere karşı Osmanlıların tutumu, adalet ilkesinden ve adaletin uygulanmasından, Yüce Tanrı'nın, onları, ister Müslüman olsun, ister gayri-Müslim, tüm uyruklarını her türlü yolsuzluğa ya da sömürüye karşı korumakla görevlendirdiği yolundaki gelenekten esinleniyordu. Bu nedenle, eski feodal toprak sistemini yeniden düzenlediler. Askerî timar sahipleri için köylülere işlenen toprakları, bunlara bağlı resim, vergi ve ayrıcalıklar için yasalar ve kurallar koyarak devletin denetimi altına aldılar. Böylece, artık, istekleri durmadan değişen feodal efendilerinin insafına bırakılmaktan kurtulan Hıristiyan köylüler, çok geçmeden, Müslüman Türk yönetimi altında kendilerini daha iyi bir durumda buldular; Sırp komşuları, toprak sahipleri için haftada iki gün çalışırken, bunların yılda yalnızca üç gün çalışmaları isteniyordu.

Osmanlıların küçük bir beylikten büyük bir imparatorluğa, giderek bir dünya devletine dönüşme sürecinin hızlığı, her şeyden önce, onların askerî niteliklerinden, savaşçı ruhlarından, etkinlik ve disiplinlerinden, meslekî yeteneklerinden, en çok da zaman ilerledikçe en yeni silâhlara sahip oluşlarından ileri geliyordu. Gerçekten, Osmanlı daimî ordusu, ortaçağ Avrupa'sının o güne değin gördüğü ilk daimî ordu idi. Bu ordu ile karşılaştırıldığında, Hıristiyan şövalyeliği düzensiz bir yığın olarak görünür. Bu ordunun çekirdeğini, Romalıların Muhafız Alayı'na benzeyen, ama ondan daha büyük ve sürekli gelişim içinde olan Yeniçerilerin yılmak bilmez piyade gücü oluşturuyordu.”

The Times Literary Supplement'in 13 Nisan 1973 sayısında yayımlanan “When The Nomads Settled Down” başlıklı yazıda ise, Prof. İnalçık'ın eseri, “ustaca yazılmış bir eser” diye nitelendikten, İnalçık'ın, “çağdaş Osmanlı tarihçilerinin önde gelenlerinden biri” olduğu belirtildikten sonra, Osmanlı tarihinin önemi şu sözlerle dile getiriliyor:

“1300-1600 yılları arasında, üç yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde bulunan bölge, hâlâ uygar dünyanın kalbiydi; bu nedenle, Osmanlı tarihinin klasik çağını öğrenmek, Doğu Asya, Rusya ve Batı Hıristiyan âleminin çağdaş tarihlerini bilmekten daha önemlidir.”

Daha sonra, İnalçık'ın konuya yaklaşımı ile ilgili olarak şu görüşler öne sürülüyor:

“Konu yoğun, ama geniş kapsamlı olarak ele alınıyor. Olaylar anlatıldıktan sonra, kurumların incelenip çözümlenmesine geçiliyor. İnalçık, kurumları “dural” olarak değil, değişim süreci içinde, gerçekçi bir yaklaşımla gözlüyor. Yönetim, ekonomi, toplumsal hayat, din ve kültür, birbirleriyle bağıntılı olarak ele alınıyor. İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişini olduğu kadar çöküşünü de açıklayan, yüzeyin altındaki gelişimleri de aydınlığa kavuşturuyor. Konuyu, kendi ülkesinin tarihi olduğu halde, objektif bir yaklaşımla ele alıyor. Vardığı sonuçlar,

en yeni bibliyografya ile destekleniyor. Dr. İnalçık'ın yaşam süresi içinde, malî, demografik, ekonomik ve toplumsal bir bilgi definesi olan Osmanlı arşivleri ile ilgili öncü araştırmalar, Osmanlı tarihi incelemelerine yeni bir yön kazandırmıştır.”

İmparatorluğun çöküş nedenleri konusunda ise şöyle denmektedir:

“Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarına doğru ve yüzyılın bitiminden sonra çökmeye yüz tutmasının nedenlerinden biri, doğuştan özgür Müslüman uyrukların saraya karşı kazandıkları zafer olmuştur. Bunlar Sultan'ı, kendilerine saraydaki kapı kulları arasında yer vermeye ve görevlerini oğullarına miras bırakmalarına izin vermeye zorlamışlardır.”

“Gerçi Osmanlı İmparatorluğu, artık, disiplinle bilenmiş ve eğitimle beslenmiş yeteneklere sahip kişilerce yönetilmez olunca çökmeye yüz tutmuştur, ama Osmanlı yönetiminin kontrolü dışında olan en az bir çağdaş yıkıcı etken daha vardı. İmparatorluğun ekonomisi, para ekonomisiydi; 16. yüzyıla değin, sanayi üretimi ve ticaret, Osmanlı tarımının önemli dayanakları durumuna gelmiş bulunuyordu. 16. yüzyılın ilk yıllarında Batı Avrupa'da dizginsiz bir enflasyona yol açan Amerika'dan gümüş akımı, 1600 yılına varmadan Osmanlı İmparatorluğu'nu batağa sürüklemiş, toplumsal yapısını sarsmıştı.”

Yazının önemli bölümlerinden biri de, Osmanlı kurumlarının kökeni sorununa ilişkindir:

“Dr. İnalçık'ın ele aldığı ilgi çekici konulardan biri de, belli başlı Osmanlı kurumlarının kökeni sorunudur. . . . Osmanlı İmparatorluğu eski Bizans toprakları üzerinde kuruldu. Bu imparatorluğun kurumlarını oluşturan öğelerden hangileri proto-Türk, hangileri İslâmî, hangileri Bizans kökenliydi? Örneğin, Osmanlıların kırsal atlı milisleri ile kentsel esnaf ve tüccar birlikleri, daha önceki Bizans kurumlarının uyarlamaları mıydı? Yoksa, aynı türden özgün kurumlar mıydı? Bu iki karşılıktan ikincisi olasılık dışı değildir. 1300-1600 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve toplumsal koşulları, Bizans İmparatorluğu'nun 700-1000 yılları arasındaki koşullarına benziyordu. Benzer koşullar benzer durumlar doğurabilir. Böylece, bu sorun araştırmaya açık olarak kalmaktadır.”

Yazı şu sözlerle sona eriyor: “Dr. İnalçık'ın kitabını okuyunuz. Eğer birçok bilim dallarında bilgi sahibi olan biri değilseniz, bu eser ufkunuzu genişletecektir.”

ŞADAN KARADENİZ

K İ T A P L A R D A N H A B E R

BALARD, MICHEL: *Gènes et l'Outre-mer, Tome I: Les Actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289 - 1290*. Paris, La Haye, Mouton and Co., 1973. 420 s. 8° = École Pratique des Hautes Études - Sorbonne VIe Section: Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Age, XII.

A III 8091/1

Bu kitap, Sorbonne'da École Pratique des Hautes Études tarafından yayımlanmakta olan, ortaçağda Bizans, İslâm ve Slav ülkelerinin ekonomileri ve ticarî ilişkileriyle ilgili belgeler ve araştırmalar dizisinin XII. yayınıdır. Eserin, "Kefe Bağlıları" adını taşıyan I. cildi, Cenevizlilerin Kırım yarımadasındaki yerleşmesi olan Kefe'de görevli noter Lamberto di Sambuceto'nun 1289-1290 yılları arasında yapılmış olan sözleşmelere ilişkin kayıtlarını kapsamaktadır.

Söz konusu bağlılar, Roma'da bulunan École Français üyesi Michel Balard'ın Cenova'daki Archivio di Stato (Devlet Arşivi)'da yaptığı üç yıllık bir çalışmanın ilk ürünleri olarak yayımlanmaktadır. Bu konudaki öncü araştırmalar, Romen tarihçisi H.I. Bratianu tarafından gerçekleştirilmiş, yaklaşık olarak yarım yüzyıl önce Kefe bağlılarının bir bölümü bu tarihçi tarafından yayımlanmıştı. Bu kez, diğer bağlıları da yayımlayarak diziyi tamamlayan Balard, kitapta, noter Sambuceto'nun günlük yaşamını, çalışma düzenini, yaptığı gezileri vb. sırasıyla izleme olanağı sağlamak amacıyla Kefe bağlılarının tümünü bir araya getirmek için, Bratianu'nun daha önce yayımlamış olduğu bağlılara da, yer yer yanlışlıklarını düzeltip, eksikliklerini gidererek yer vermektedir.

Kefe bağlılarına ilişkin kayıtların önemi, Karadeniz kıyısındaki bu Ceneviz yerleşmesinin ilk tanıkları olmalarıdır. Gerçekten, gerek Bizans, gerek Ceneviz kaynakları, Kefe'nin kuruluşu konusunda, tarihsel olgulardan çok söylenceleri yansıtmaktadır. Bağlılar, Kefe'nin siyasal ve yönetsel örgütlenmesine büyük ölçüde ışık tutmamakla birlikte, günlük anlaşmalar, ticarî yatırımlar, mal satışları konusunda bilgi vermekte, dolayısıyla, Kefe'deki Ceneviz yerleşmesinin ilk yirmi otuz yıllarında, ekonomik ve toplumsal yaşamını, özellikle de, şanslarını denemek için kalkıp ta Karadeniz kıyılarına dek giden Cenevizlilerin girişimci ve serüvenci niteliklerini yansıtmaktadır.

İçindekiler: Önsöz (Paul Lemerle) (7). - Giriş (9). - *Birinci Bölüm: Kayıtlar ve Sözleşme tipleri*. I. Kayıtların betimlenmesi (tasviri). (15.) - I. Lamberto di Sambuceto'nun mesleği (15). - II. Noterin Kefe'de günlük faaliyeti (16). - III. 1289 ve 1290 yıllarına ilişkin Kefe bağlıları (18). - a) 124/II ve 121 No. 11 müsveddeler (18). b) *Notai ignoti*'ye ilişkin müsvedde parçaları (19). - c) 42/1 No. 11 müsvedde-lerdeki Kefe bağlıları (21). - d) Müsveddelerin yazılışı (23). - IV. Sözleşmelerin

biçimi (28). – a) Yakarış (28). – b) Yer (29). – c) Tarihleme (30). – d) Tanıklar (31). – e) Düzenleş (33). – f) Noterin dili (33). – II. Değişik sözleşme tipleri (35). – I. Ticarî ve malî sözleşmeler (35). – a) Ismarlama (3). – b) *Societas maris* (39). – c) Kira sözleşmeleri (44). – d) Kredili satışlar (48). – f) Ödünç verme sözleşmeleri (50). – g) Denizcilikle ilgili ödünç verme sözleşmeleri (50). – h) Değiş-tokuş sözleşmeleri (51). – i) Hakkın devredilmesi (54). – j) Alındı ve ödeme (54). – II. Diğer sözleşmeler (55). – a) Köle satışı sözleşmeleri (55). – b) Vasiyetnameler (55). – c) Taşınır malların satışına ilişkin sözleşmeler (56). – d) İş sözleşmeleri (57). – e) Drahoma sözleşmeleri (58). – f) Havale ve vekâlet (58). – *İkinci Bölüm: Régeste* (kronolojik fihrist) ve sözleşmeler. Karadeniz haritası (65). – Yayın ilkeleri (66). – Régeste ve bağitlar (67). – Formüller cetveli (381). – Dizin (393). – Metin dışı katmalar cetveli (417).

COHEN, AMNON: *Palestine in the 18th Century, Patterns of Government and Administration*. Jerusalem, the Magnes Press, The Hebrew University, 1973. 344 s., 10 tablo, 2 hrt. 8° = Uriel Heyd Memorial Series. A III 8321

Kudüs öğretim üyelerinden Amnon Cohen'in doktora tezinin yeniden elden geçirilmiş biçimi olan bu kitap, yazarının, "Filistin tarihinde bir dönüm noktası" olarak nitelediği, Napolyon'un 1799 Akka yenilgisine yol açan çeşitli gelişim süreçlerini inceleyip çözümleme amacına yöneliktir. Başlıca iki belgesel kaynağa, Osmanlı devlet arşivleri (özellikle mühimme defterleri dizisinde yer alan fermanlar) ile, Paris'teki Ulusal Arşivler ve Marsilya Ticaret Odası'ndaki Fransız konsoloslarının raporlarına dayanan bu eserde, 18. yüzyılda bölgede iktidarı elde etmek için birbirleriyle yarışan gruplar arasındaki çatışmalar, Bâb-ı Âli ile onun eyaletlerdeki temsilcileri arasındaki çapraşık ilişkiler, Avrupa ile gelişen ekonomik bağlar ele alınmakta, yüzyılın ilk yarısında bölgede nüfuzunu artırarak, bir aralık Filistin'in tümünü yönetimi altına alan Şeyh Zâhir el-Ömer ve Cezzâr Ahmed Paşa üstünde durulmaktadır. Eser, Osmanlı eyalet yönetiminin, toprak düzeni, vergi, ordu vb. çeşitli yönlerine de ışık tutmaktadır.

İçindekiler: *Birinci Bölüm: Hükümet*. 1. Genel tasvir. A. 18. yüzyılın başında Filistin (1). – B. Zâhir el-Ömer'in yükselişi ve düşüşü (7). – C. Ahmed Cezzâr'ın yönetimi (19). – 2. Filistin yöneticileri ile merkezî hükümet arasındaki ilişkiler. A. Zâhir el-Ömer. 1) Mesleğinin başlangıcı (30). – 2) 50 ve 60 yılları (42). – 3) Daha sonraki yıllar (45). – B. Cezzâr Ahmed Paşa (53). – 2) Cezzâr Ahmed Paşa'yı görevinden uzaklaştırma çabaları (56). – 3) El-Azm ailesi ile ilişkileri ve Şam'daki yönetimi (64). – 4) Özet (70). – 3. Filistin yöneticileri arasındaki ilişkiler ve çeşitli yerel etkenler. A. 18. yüzyıl başı (78). – B. Zâhir el-Ömer'in nüfuz dönemi. – 1) Zeydanî yönetimi (83). – 2) Bedevilerle ilişkiler (90). – C. Ahmed Cezzâr'ın yönetim dönemi. 1) Zeydanî yönetiminin kesin olarak ortadan kaldırılması (92). – 2) Mütavalî özerkliğinin parçalanması (98). – Bedevilerle ilişkiler (104). – 4) Dürzilerle ilişkiler (111). – *İkinci Bölüm: Yönetim*. 1. Yönetim birimleri ve bunların gelişimi. A. Sayda *eyâlet*'i. 1) Yönetimsel bölünmeler (119) – 2) Kıyı bölgesindeki gelişmeler. a. Akka'nın gelişmesi (128). – b. Hayfa'nın gelişmesi (137). – B. Şam *eyâlet*'i. 1)

Yafa, Gazze ve Ramle sancakları. a. Yönetim yapısı ve değişiklikler (144). - b. Yafa'nın gelişmesi (152). - Lacun ve Aclun sancakları (158). - 3) Nablus sancağı (164). - 4) Kudüs sancağı (169). - C. Sonuç (172). - 2. *Mukāta'a*. A. Başlıca kiralama usulleri (179). - B. Tâli kiralama. 1) Vali ve mütezimler arasındaki ilişkiler (191). - 2) *İltizâm* sistemi ve tarıma etkisi (197). - 3) Vergi sistemi. A. *Mîrî*. 1) *Mâl-i mukāta'a*. (204). - 2) *Zamâ'im* (211). - 3) *Fâiz* (216). - 4) Sicil ücretleri (*baş para, kalemiyye*, vb) (223). - 5) Diğer vergiler (225). - 6) *Bâb-ı Âlf*'ye yapılan ödemeler (226). - B. *Zimmî*'lere kesilen vergiler. 1) *Cizye* (249). - 2) *Zimmî*'lere yüklenen diğer vergiler (256). - 3) Yol vergisi (258). - C. Diğer çeşitli vergiler. 1) Pamuk vergisi (259). - 2) Zeytinyağı vergisi (261). - 3) Tütün vergisi (262). - 4) Diğer vergiler (263). - D. Ödeme yolları (266). - 4. Ordu. A. 18. yüzyılda Filistin'de ordunun güçsüzleşmesi (270). - B. Ordunun güçsüzlük nedenleri (273). - C. Paralı asker birliklerinin kullanılması (282). - D. Deniz kuvvetleri (290). - E. Sonuç (291). - 5. Feodal sistem. A. *Timâr*'lar (293). - B. *Sipâhî*'ler (298). - C. Alay Beyi (303). - D. *Bedeliyye-i zü'emâ* (306). - E. Sonuç (307). - *Üçüncü Bölüm*: Sonuç (311). - Bibliyografya (329).

HANSEN, ESTHER V.: *The Attalids of Pergamon* (2. bas.). Ithaca and London, Cornell University Press, 1971. xxii + 531 s., 5 res., 2 hrt. 8° = Cornell Studies in Classical Philology (ed. James Hutton - G. M. Kirkwood).

A III 7196.

Bu kitabın amacı, yazarının deyişiyle, "Batı kültürünün tarihinde önemli bir yeri olan Bergama kentini genel çizgileriyle tek bir kitabın boyutları içinde sunmak" tır. Hansen, önce doktora konusu olarak seçtiği Attalos sülâlesini, daha sonra geniş kapsamlı olarak yeniden ele almış, Avrupa'nın çeşitli ünlü kitaplaıklarında sürdürdüğü uzun araştırmaların ürünü olan kitabını ilk kez 1946 yılında yayımlamıştır. Eserin yeniden elden geçirilmiş ve genişletilmiş olan ikinci baskısının önsözünde, yazar, birinci baskıda yer alan bazı yanlışlıkları düzelttiğini, eksiklikleri giderdiğini, ancak, eserin hacmini gereksiz ölçüde büyütmemek için, tarihsel olgu ve toplumsal kurumları yalnızca Bergama kiralığı sınırları içinde ele aldığını, aynı nedenle, Bergama kent planlaması ve Bergama sanatının Batı Roma üstündeki etkileri gibi konuları da sınırlandırdığını açıklamaktadır.

Eserde önce, bölgenin topografyasına ilişkin bilgi verilmekte, Bergama'nın ilk sakinlerine kısaca değinilmekte, daha sonra Bergama'nın tarihsel süreç içindeki gelişimi ele alınmaktadır. Yazar, tarihsel olguları kronolojik olarak sıraladıktan sonra, Attalos kiralığının örgütlenme, yönetim, ekonomi, ordu, yapım faaliyetleri, sanat, eğitim ve kültür gibi çeşitli yönlerini ayrı ayrı incelemektedir.

İçindekiler: İkinci baskının önsözü (vii). - Birinci baskının önsözü (ix). - Kısaltmalar listesi (xiv). - Giriş (xvii). - I. Caicus (Bakırçayı) vadisi (1). - Bölgenin topografyası (1) - İlk Sakinler (4). - Attalos-öncesi Bergama (8). - II. Philetaerus ve I. Eumenes'in prensliği (14). - Prensliğin kuruluşu (14). - I. Eumenes'in saltanatu (21). - III. Attalos'un saltanatu (26). - Torosların berisindeki Asya topraklarının

fethi (33). – Achaeus'la çatışma (38). – Birinci Makedonya savaşı (57). – IV. II. Eumenes'in saltanatı (70). – Antiochus'la mücadele (74). – Manlius Vulso'nun seferi (88). – Anadolu'da yerleşme (92). – Kuzeydoğu komşuları (97). – Eumenes'in Makedonya ile ilişkileri (106). – Gal ayaklanması (120). – V. Sülâlenin son yılları (130). – II. Attalos'un saltanatı (130). – III. Attolos'un saltanatı (142). – Aristonicus'un başkaldırması (150). – Asya eyaletinin örgütlenmesi (159). – VI. Attalos krallığı (166). – Kırallığın örgütlenmesi (166). – Başkentini yönetimi (187). – Gelir kaynakları (203). – Para sistemi (216). – Ordu (224). – VII. Attalos'ların yapı faaliyeti (234). – II. Eumenes'ten önce Bergama (234). – II. Eumenes kenti (245). – Attalos'ların Bergama dışındaki yapıları (284). – VIII. Bergama sanatı (299). – Heykel (299). – Resim (365). – Mozayik (368). – Maden oyma sanatı (374). – Oymakıymetli taşlar (379). – Çömlekçilik (380). – Terra cotta'lar (387). – IX. Attalos'ların öğrenimin koruyucusu oluşları (390). – Eğitim (390). – Atina felsefe okulları (396). – Bergama sarayındaki bilginler (397). – X. Bergama kültürleri (434). – Tanrı kültürleri (434). – Attalos kültürleri (453). – Ekler: I. III. Attalos'un ana-babası ve doğum tarihi (471). – II. Bergama krallığının para tipleri (475). – Bibliyografya (485). – Adlar ve konular dizini (503). – Yazıtlar dizini (528).

JELAVICH, BARBARA: *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question 1870 - 1887*. Bloomington and London, Indiana University Press, 1973. xi + 209 s. 8°.

A III 8006

Bu kitap, yüzyıllar boyu, değişen dünya koşullarına göre stratejik önemi zaman zaman azalıp çoğalan, ama hiç bir zaman bütün bütün ortadan kalkmayan Boğazlar Sorunu'nu konu edinmektedir. Kitapta, 1870 - 1887 yılları arasındaki ilginç bir dönem ele alınmaktadır. Bu dönem, bir yandan, 19. yüzyılda Asya ve Afrika'da etkin bir sömürgecilik siyaseti izleyen Fransa, İngiltere ve Rusya açısından Boğazların özellikle önem taşıdığı, bir yandan da, Osmanlı İmparatorluğu'nun içine girmiş bulunduğu çöküntü sürecinin gittikçe artan bir hız kazandığı ve gücünü iyiden iyiye yitirmiş olan imparatorluğun, kendisini, içeride, egemenliği altındaki çeşitli ulusal ögelere, dışarıda ise, Osmanlı topraklarına ve bağımsızlığına yönelik tasarıları olan Batılı devletlere karşı korumak zorunda kaldığı bir dönemdir.

Boğazlar Sorunu'nu odak noktası alarak, 1781 Londra Konferansı çerçevesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa devletleriyle "çetin ve tehlikeli" ilişkilerini inceleyen yazar, başlıca iki bölümden oluşan kitabının birinci bölümünde, Rusya'nın, Karadeniz'in "nötralizasyon" ununu öngören 1856 Paris Andlaşması'nın bazı hükümlerine uymayacağını açıklaması üzerine toplanan Londra Konferansı'na yol açan siyasal gelişmelerle konferansta yer alan tartışmaları ele almakta, ikinci bölümde ise, Londra Konferansı'nda varılan çözümün yorumlanışını ve bunu izleyen yeni gelişmeleri incelemektedir. Yazar, ilk bölümde, konferansta etkin bir rol oynayan Osmanlı İmparatorluğu'nun durumuna ağırlık verirken, diplomatik tarihin belli başlı olgularını ele aldığı ikinci bölümde ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun daha pasif ve savunmaya dayalı tutumundan çok, büyük devletlerin, özellikle de İngiltere'nin etkinliği üstünde durmaktadır.

Büyük ölçüde, İstanbul'daki *Hariciye Arşivi* ile Viyana'daki *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* araştırmalarına dayalı olan kitapta Avrupalı diplomatların 19. yüzyılın ikinci yarısını kapsayan sayısız anılarından ve yazışmalarından da yararlanılmıştır. Kitaba (Fransızca olarak) bazı ilginç mektuplar eklenmiştir. Bunlar, Sadrazam Âli Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nu Londra Konferansında temsil eden Londra elçisi (Kostaki) Musurus Paşa'ya ayrıntılı talimatını kapsayan mektubu (Aralık 1870) ile Musurus Paşa'nın bu mektuba yazdığı karşılık (Ocak 1871); Âli Paşa'nın, Viyana'daki Osmanlı temsilcisi Halil Paşa'ya gönderdiği, Rusya'nın Paris Andlaşması hükümlerine uymayacağını belirtmesi karşısında Osmanlı hükümetinin tutumunu açıklayan mektubu (1871); Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Frederick Ferdinand von Beust'un, Habsburg temsilcisi Baron de Prokesh-Osten'e yazdığı, Londra Konferansı ile ilgili görüşlerini dile getiren mektubu (1871) ve İstanbul'daki Rus elçisi Nelidov'un, Rus Dışişleri Bakanı Giers'e gönderdiği (1888), Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu çetin ve güçsüz durumdan, koşulların Rusların Boğazları işgal etmelerine elverişli olduğundan söz eden, "çok gizli" özel mektubudur. Ekler arasında yer alan, İngiliz istihbarat dairesince hazırlanmış, İngiltere'nin Rusya'ya karşı saldırı olanaklarına ilişkin, 1884 tarihli "gizli" rapor, özellikle ilginçtir.

Barbara Jelavich'in eserinin, yakın tarihin ilginç bir k bölümüne ışık tutmasının yanı sıra, Boğazların, yirminci yüzyılın değişen koşullarına, sömürgecilik çağının kapanmış olmasına karşın stratejik önemini hâlâ koruması açısından, bir bakıma güncel bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

İçindekiler: Önsöz (vii). – I. Giriş (3). – Büyük Devletler ve Osmanlı İmparatorluğu (30). – Uluslararası Diplomaside Boğazlar sorunu (13). – II. Karadeniz Konferansı (25). – Konferans (47). – Boğazlar sorunu (48). – Tuna (57). – Romen sorunu (69). – Andlaşmanın imzalanışı; devletlerin tepkisi (78). – III. Boğazlarla ilgili çözümün uygulaması ve yorumu (85). – İngiltere Boğazları zorluyor (94). – Salisbury Boğazlarla ilgili çözümü yeniden yorumluyor: Berlin Kongresi (109) – Rus Karşı-davranışı: Üç İmparator İttifakı ve Rus gönüllü filosu (126). – Penjdeh olayı (130). – Salisbyury karşılık veriyor: Akdeniz anlaşmaları (145). – IV. Sonuç (152). – V. Hamiş: Bosna bunalımı (157). – Ekler (171). – Bibliyografik not (200). – Dizin (205).

MAYER, HANS EBERHARD: *The Crusades* (Çev.: GILLINGHAM, JOHN). London, Oxford University Press, 1972. xi + 339 s., 3 hrt. 8°. A III 7315

Kiel Üniversitesi Ortaçağ ve Modern Tarih profesörü Hans Eberhard Mayer'in 1965'te yayımlanan, *Geschichte der Kreuzzüge* adlı eserinin İngilizce çevirisi olan bu kitap, Haçlı seferlerinin kısa ve özlü bir tarihidir. Yazar, eserin İngilizce çevirisinde, bu konudaki yeni araştırmaları yansıtacak biçimde eklemeler ve değişiklikler yapmış, özellikle Kudüs Haçlı devletinin iç siyasal tarihini ve bu dönemde İslâm dünyasındaki kültürel değişimleri daha geniş olarak ele almıştır.

Mayer, 11. yüzyıl sonunda Akdeniz bölgesinin durumunu ve Haçlı seferleri öncesi koşulları genel çizgileriyle belirttiikten sonra, Papa II. Urbanus'un, 18 Kasım

1095'te Clermont'daki çağırısıyla başlayan ve 13. yüzyıl ortalarına değin birbiri ardısıra girilen Haçlı seferlerini ve bu savaşlar sonucunda kurulan Haçlı devletlerini ele alıyor. Eserin sonunda, Haçlı seferlerini çağdaş bir yaklaşımla değerlendirmeye çalışan Mayer, Hıristiyan ve İslâm dünyaları arasında iki yüzyıla yakın bir zaman alan bu silâhlı çatışmaların her iki tarafta yol açtığı can kaybının, varılan sonuçlara değip değmediği, bu savaşların, iki tarafın birbirini daha iyi anlayıp birbirlerine karşılıklı saygı duymalarına katkıda bulunup bulunmadığını sormakta, bu sorulara bir zamanlar tam anlamıyla olumlu karşılıklar verildiğini, ancak son zamanlarda, Sicilya'da, en çok da İspanya'da Doğu ve Batı kültürleri arasındaki etkileşimin, Haçlı seferlerinden bağımsız olarak gerçekleşmiş olduğunun giderek daha açık bir biçimde ortaya çıktığını öne sürmektedir. Bununla birlikte, Mayer, Haçlı seferlerinin, özellikle Marco Polo gibi gezginlerden ve bazı misyonerlerden sonra, Avrupalıların coğrafya konusundaki düşüncelerinin değişmesine, misyonerlik ruhunun, İslâmî dillerin daha yoğun bir biçimde incelemesine yol açtığını yadsımıyor. Öte yandan, Mayer, Haçlı devletlerinde, bir "kültürel osmos süreci"nin de söz konusu olmadığı görüşündedir. Mayer, bu devletlerde, Frenk yönetici sınıfından hemen hemen hiç kimsenin Arapça öğrenmediğini, siyasal ve ekonomik kurumların, ancak çevre gerçekleri kaçınılmaz kıldığında Müslüman örneklerle düzenlendiğini belirtiyor. Ekonomik açıdan ise, Belçikalı bilim adamı Henri Pirenne'in, 1922-1935 yılları arasında geliştirdiği tezin aksine, daha yeni araştırmaların, Haçlı seferlerinin, Levent ticaretinin gelişimine ancak sınırlı ölçüde katkısı olduğu görüşünü öne sürüyor.

Mayer'in görüşünce, İslâm dünyası açısından da Haçlı seferlerinin derin etkileri olmamıştır. İslâm dünyasının Arapça konuşan kesiminin merkezinin, Bağdad'dan Kahire'ye kaymasında bir ölçüde Haçlı seferleri etkin olmakla birlikte, bu, Hıristiyan baskısından çok, Moğol baskısından ileri gelmiştir. Frenkler, İslâm filozof ve teologlarını büyük ölçüde etkilememiştir. *Hurûbü's-salîbiyye* kavramı, ancak Osmanlı döneminde ortaya çıkmıştır. Müslümanların gözünde Haçlılar, "Frenkler" di; bu terim, dinsel olmaktan çok ırksal bir nitelik taşıyordu. Mayer'e göre, Haçlı seferleri, İslâm dünyasında ancak belli ölçüde bir birlik yaratılmasına katkıda bulunmuştur; Hıristiyanların meydan okumasına, yalnız Haçlı seferlerinin doğrudan doğruya etkilediği Müslümanlar karşılık vermiştir. Öte yandan, Haçlı seferleri, Doğu ve Batı Hıristiyanları arasındaki uçurumu daha da derinleştirmiştir.

"Haçlı seferi" kavramı üstünde de duran yazar, bu konudaki araştırmalara büyük ölçüde zaman ve çaba harcanırken, tarihçilerin, Haçlı seferlerinin tanımını üstünde hâlâ görüş birliğine varamadıklarını söylüyor. Dar anlamda Haçlı seferlerini çözümledikten sonra, Mayer, bu savaşları dünya tarihi açısından da değerlendiren ilginç bir görüş öne sürüyor. Ona göre, Haçlı seferleri, dünya tarihi açısından büyük Doğu-Batı çatışmasının bir aşamasıdır; ilk kez Yunanlılar ve Persler arasında ortaya çıkan bu çatışma süreci, Roma'nın Hunlara ve Partlara karşı giriştiği savaşlar, İslâmîyetin 7. ve 8. yüzyıllarda yayılması, Bizans'ın doğu sınırlarındaki savaşlar, 10. ve 11. yüzyıllarda Macarların Almanya'dan, Saracenlerin Fransa ve İtalya'dan çıkarılmaları, İspanya'da, ancak 1492'de tamamlanabilen *Reconquista*, Haçlı seferleri, Türklere karşı savaşlar, Fransa ve İngiltere'nin Afrika ve Yakın Doğu'da, Güney ve Güneydoğu Asya'da sömürgeler kurarak yayılmaları,

Çin İmparatorluğunun Avrupalılarca yıkılması, Japonya'nın Avrupalılara düşmanlığı, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Arap halklarının ulusallık hareketi, uzun süredir Rusya ve Amerika arasında bir güç mücadelesine dönmüş bulunan komünizm-demokrasi çatışması ile günümüze değin süregelmiştir. Böylece, "Doğu ve Batı arasındaki dünya çapındaki çatışmanın, siyasal tarihin ana teması olduğunu" belirten Mayer, şöyle demektedir: "Bu çatışmanın son sayfaları henüz yazılmamıştır; Rusya ve Amerika arasındaki yarışma uzayda yepyeni boyutlar kazanırken, Çin'in gölgesi daha şimdiden bu iki ülke üstüne düşmüş bulunuyor".

Kitap şu bölümleri kapsamaktadır: 1. 1095'te Akdeniz Bölgesi (1). - 2. Haçlı devletleri, 1099 - 1146 (63.). - 5. İkinci Haçlı Seferi, 1145 - 1149 (96). - 6. Haçlı Devletleri, 1149-1187 (110). - 7. Üçüncü Haçlı Seferi, 1187-1192 (134). - 8. Onikinci ve Onüçüncü yüzyıllarda Haçlı devletlerinin iç gelişimi (149). - 9. Dördüncü Haçlı Seferi (1198 - 1204) ve Frenk Yunanistan (1204 - 1311) (183). - 10. Çocukların Haçlı Seferi (1212) ve Dimyat'a karşı girilen Haçlı Seferi (1217 - 1221) (202). - 11. II. Frederik'in Haçlı Seferi (1228 - 1229) (219). - 12. Kıbrıs'ın tarihi (1192 - 1489) ve Haçlı Devletleri (1192 - 1244), (231). - 13. Ermiş Louis'nin Birinci Haçlı Seferi (1248 - 1254) ve Moğol Akınları (251). - 14. Haçlı Devletleri, 1254 - 1291 (262). - 15. Sonuç: Haçlı Seferlerinin sonuçları ve görüşmeler (275). - Bibliyografya (287). - Notlar (290). - Haritalar (308). - Dizin (311).

NICOL, DONALD M.: *The Last Centuries of Byzantium 1261 - 1453*. London, 1972. xii + 482 s. 8°.

A III 8316

Londra Üniversitesi, King's College'da, Modern Yunanca ve Bizans Tarih, Dil ve Edebiyatı profesörü Donald M. Nicol'un bu eserinin konusu, Bizans İmparatorluğu'nun son iki yüzyıldır. Kitabın önsözünde, yazar, son zamanlarda Bizans tarihi ile ilgili daha derin araştırmalar yapıldığını, Gibbon'un "dramatik" yaklaşımına karşılık, özellikle Ostrogorsky ve Vasilev'in Bizans'ı daha objektif bir açıdan değerlendirdiklerini belirtmektedir.

Dördüncü Haçlı Seferi sonucunda kurulmuş olan kısa ömürlü Latin İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılarak Bizans'ın yeniden ele geçirildiği 1261 yılını başlangıç noktası olarak alan yazar, Bizans'ın 1204'te Haçlı askerlerince ele geçirilip yağma edilmesine yol açan siyasal ve ekonomik gelişmeleri, Bizans İmparatorluğu'nun 11. yüzyılda başlayan dağılma sürecine yol açan başlıca nedenleri (Roma ve Bizans kiliseleri arasındaki uçurum, Bizans İmparatorluğu'nun Batı'da Normanlar, Doğu'da Selçuklularca tehdit edilmesi, Bizans'ın merkezî yönetim ve savunma sisteminin parçalanması) kısaca belirttiikten sonra, Bizans'ın yeniden ele geçirildiği 1261 yılından 1453 yılına değin, imparatorluğun kaçınılmaz çöküş sürecini izlemektedir.

İçindekiler: Önsöz (vii). - Kısaltmalarla ilgili not (xi). - 1. Dördüncü Haçlı Seferlerinden sonra Bizans İmparatorluğu (1). - 2. İmparatorluğun eski durumuna gelmesi (23). - *Birinci Bölüm*: Yeniden kurulan imparatorluğun sorunları: Michael VIII Palaiologos'un saltanatı - 1261-82. 3. Ayakta kalmanın bedeli (45). - 4. Doğu

ile Batı arasında zekâ savaşı (63). - 5. 13. yüzyılda Bizans'ın çıkmazı (78). - *İkinci Bölüm*: İkinci sınıf bir devlet olarak Bizans: Andronikos II. Palaiologos'un saltanatı - 1282 - 1321. 6. Ortodoksluğun yeniden kurulması (99). - 7. Çökme belirtileri ve nedenleri (114). - 8. Çıkar yol bulmakta başarısızlık (130). - 9. Düşmanın niteliği (150). - *Üçüncü Bölüm*: Bizans'ın öldürücü hastalığı: İç savaşlar dönemi - 1321-54. - 10. Tahta geçme sorunu ve birinci iç savaş (159). - 11. III. Andronikos'un saltanatı - 1328-41 (172). - 12. İkinci iç savaş - 1341-7 (191). - 13. John VI. Cantacuzenus - 1347-52 (217). - *Dördüncü Bölüm*: Türklerin vasalı olarak Bizans: Son yüz yıl - 1354-1453. - 14. John V. Palaiologos - 1354 - 1402 (310). - 16. Son soluk alma dönemi: 1402-25 (334). - 17. Osmanlıların canlanması ve John VIII. Palaiologos - 1425-48 (357). - 18. IX. Constantinus ve II. Mehmed: Bizans'ın düşüşü - 1448-53 (390). - 19. Bizans'ın son ileri karakolları (418). - Sözlük (439). - Bibliyografya (441). - Dizin (463). - Soyağacı cetveli.

ŞADAN KARADENİZ

Prof. Dr. KILIÇ KÖKTEN'İ KAYBETTİK

Kurumumuz üyelerinden değerli arkadaşımız, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Başkanı Prof. Dr. Kılıç Kökten'i 25 Temmuz 1974 günü kaybetmiş bulunuyoruz. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinin ilk öğrencilerinden olan, aynı fakültede asistanlıktan başlayarak Profesörlüğe kadar yükselen arkadaşımızın en büyük uğraşı alanı Türkiye mağaraları idi. Antalya'daki Karain Mağarası üzerinde yıllarca çalışmış, yepyeni buluntularla dünyaya tanıtmıştı. Anadolu'yu baştan başa, bazan katır sırtında, bazan yaya olarak dolaşan Kılıç Kökten, yüzlerce mağaranın yerini saptamıştı. Bu bakımdan yeri boş kalacaktır.

Ailesine ve üyelerimize başsağlığı dileriz.

T A B L E D E S M A T I È R E S

Articles, Etudes :	Page
DİNÇOL, A. M. - YAKAR, J.: Sur la Localisation de la Cité de Nerik (en turc; avec 3 cartes et 4 fig.).....	563
————— : The Theories on the Localisation of Nerik Reconsidered (with 3 maps and 4 fig.).....	573
TANER, SAADET : Monnaies de Kültepe 1967-1973 (7 planches; en turc).	583
GÜLENSOY, DR. TUNCER : Altan Topçi (en turc)	597
KIEL, MACHIEL : Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace (with 13 fig)	635
————— : Résumé en turc de l'article ci-dessus mentionné	655
YÜCEL, DOĞ. DR. YAŞAR : Observations de portée générale sur la décentralisation dans l'Empire Ottoman (en turc).....	657
 Nécrologie :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Tahsin Öz (1887-1973) (en turc; 4 fig.)	709
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Bibliographie Tahsin Öz (en turc).....	733
 Bibliographie :	
ORHONLU, CENGİZ : Uriel Heyd, <i>Studies in Ottoman Criminal Law</i>	751
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Salaville Sévérien et Eugène Daleggio, <i>Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs III, 1866-1900</i>	757
KARADENİZ, ŞADAN : Retentissements de l'ouvrage de İnalçık : "The Ottoman Empire : The Classical Age 1300-1600" (en turc).....	767
————— : Parmi les Livres	771
 Information:	
La Mort du Professeur Dr. Kılıç Kökten (en turc)	779

Sur la couverture : Aigüère à filtre du XVIIIe siècle avant notre ère, découverte au niveau Ib des fouilles de Kültepe.

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXXVIII

No : 152

Octobre 1974

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 7 4